

2-
80.

БІБЛІОТЕКА «СУЧАСНОСТІ», Ч. 7

Олекса Ізарський

РАНОК

ПОВІСТЬ

МЮНХЕН

1963

diasporiana.org.ua

ПАМ'ЯТІ БАТЬКА

БІБЛОТЕКА «СУЧАСНОСТІ», Ч. 7

Олекса Ізарський

РАНОК

ПОВІСТЬ

МЮНХЕН

1963

1

Коли за тихеньким скрипом білих високих дверей до кімнати зайшла бабуся, Віктор ліниво потягувався на ліжку. На татовому досі, на студентському. — Сьогодні не хотілося щось, скучно було знову дратувати бабуся: відвернувшись до стіни, аж на голову натягувати ковдру, прислухатися до вмовлянь та прохань, до одноманітного голосу, відвертатися від рук, що гладили його плече і, шукаючи, намагалися пробратися аж до спини й ребер, під сорочку.

— Я так не хочу! — звичайно лементував хлопчик, не уявляючи вже, чого, власне, він так не хотів і чи справді таки аж ніяк не хотів, на грані плачу й сміху. А бабуся, одною рукою притиснувши Вітині ноги собі під бік, а другою боронячись від нього, питалася: «Ти знаєш, хто ти такий? Ти жаба!» І вона широко відкривала очі, надувала щоки, а потім раптом вставала з ліжка й намагалася вислизнути з кімнати.

— Чекай! Чекай! — в самій нічній сорочці скоплювався з ліжка й Вітя — щоб не випустити її. Заклинаючись від сміху, охаючи, хлопчик чіплявся за неї — щоб хоч раз ще вдавити «бульбу» з одної бабусиної щоки в другу, а бабуся намагалася вкисити його за руку, за пальці.

Сьогодні одягання проходило дуже спокійно. Вітя відгорнув ковдру під стіну, сам відсунувся, щоб бабусі було де біля нього сісти і, нічого не думаючи, мовчки дивився у вікно.

— А я знаю, про що ти думаєш, — сказала бабуся.

Насправді Віктор цим пізнім, стомленим ранком взагалі ні про що, ні про кого не думав. Душа уникала будь-якої напруги, а очі не помічали ялинки зразу за вікном спальні, білої стіни й даху сусідського будинку, пряників хмар над яблуневим садом й осокорами над толокою. Бажання чогось сумного в цю годину трохи наче вабило хлопчика.

— Сьогодні мама вже приїде. Увечорі. Скучив дуже?

— І Льока? — злякався Віктор.

Під вечір він піде з татом на станцію. До полтавського потяга. Мама й Льока прийдуть з Харкова. Льока вже зовсім здоровий і розкаже про лікарню, про вивірок у міському саду, про білобрисого сусіда по палаті, що лежить там уже кілька років і може вже розучився ходити.

На цей раз Вітя попрохав бабусю одягти та вмити його, хоч останнім часом це найсуворіше, зовсім не жартома, заборонялося. Бо він уже великий хлопець. Мусив сам натягати на себе штани, добре митися, а потім — це можна — іти до бабусі лише зачісуватися.

Часом Вітя зачісувався сам: як нікого з дорослих не було в великій хаті, він ставав на підсунутий до імпровізованого туалетного столика — два вкритих плахтою великих, як скрині, чемодани — стілець і довго орав свою смольяну шевелюру гребінцем, потім пригладжував ще її наслинявленими долонями рук і татовою щіткою для вусів і бороди, розглядав себе в дзеркалі, щось не дуже певне обдумував і колупався в носі.

У день маминого приїзду Вітя зранку одяг короткі ще, але зовсім нові штани — він буде обережний і не забрудить їх! — нову блозу в рожеву смужечку, чорний бант, свіжі панчохи і звичайно добіла подряпані, а сьогодні спеціально бабусею наблищені зручні ботики.

Раптом Віті стало весело на душі. В одну мить він зіскакує на червону підлогу, щоб на покривалі бабусиноного ліжка впіймати соняшну посмішку — зайчика.

— У мене он стільки роботи, — бабуся показала на горло. — Хочеш полити квіти?

Віктор зразу не повірив такому щастю. А згодом підійшов до бабусі й трохи підозріло й насуплено подивився їй в очі: чи вона не дурить його? Не посміялася з нього? — Бабуся посадила його на ліжко й зав'язала шнурки на Вітиних ботиках довгим бантиком. — Можна полити квіти.

Яка це насолода! Нікого не боятися, важким мідним кужлем носити воду з кухні, у бабусі на очах пересувати стілець від вікна до вікна, зіізати на нього й одним махом заливати горщик водою. Знати, що працюєш за дорученням. Допомогаєш.

Єдине, чого бабусі не треба бачити — як Віктор старим іржавим гвіздком, знайденим якось у дереві біля смітника, коле землю: щоб вода швидко пройшла аж до дна горшка. Гвіздок Вітя ніколи не кладе на білі лутки вікна — щоб не забути його там: тоді він аж засивистить у куці. Вітя ховає його в кишеню, а потім під ганок.

Квіти полито. Бабуся витирає лутки вікон від брудних помазнів Вікторової ганчірки. А хлопчик, гупаючи дверима, вибігає надвір.

— Ти ж не снідав ще! Не віддзяплой дверей навстіж! — гукає бабуся навздогін, але хлопець не прислухається, що там робиться в хаті. Він гладить свою собаку, що роки вже сидить на ланцюгові

під ганком та стереже дім, тисне її голову собі до грудей. Дворняга жалібно скавучить від радості, переступаючи з лапи на лапу, стика погавкує, крутить хвостом, підтанцює.

— Роза, Роза, Розочко! — пестить її господар і ще раз проводить рукою по спині собаки.

З-за рогу хати, понохуючи ніким не помічені сліди дичини, вибігає довгоносий і вухатий красень гончак Лойд. Він бочком наближається до ганку, щоб не заважати, неспішно потягається і сідає. Наче муху, він ловить кожен погляд хлопчика, широко відкривши пащу. Віктор кидає трухлу цурку під грушу і Лойд радо кидається на неї. Але не несе її господареві, а гризе наче кістку, прилігши животом на холодний спориш, утікає в хащі.

Як у пустій церкві, тихо і нудно надворі. Срібне вересневе сонце пече, аж жмуриється, проте тіні легко ховаються під гіллястий каштан біля льоху, під стару грушу над канавою. Війне вітрець — і білою стіною Вікторового будинку, високого, кремезного і, здається, сутулуватого, метнуться тіні збудораженого клена і, наче в мішок, пошипляться екраном цим тіні — п'ятаки, листя бузку та агресу.

Але Віктор не боїться сонця. Ні розпеченого літнього, що панує над світом: воно облогою стоїть над кожною квіткою, золотавою сіткою полонить припишклі дерева, воно заворожило срібну дерезу над канавою. Від нього Вітин дім, здається, засинає, покірно пригинається, щуляться і збирається, мов верблюд, скласти під себе ноги, заплющити очі й лягти в сутінь напіввирубаного в революцію парку, незадоволено відвертається від щітки підгорнутих і прорваних картопель, від грядок, від городів. Ні сивого осіннього. Віктор любить дні ясні, коли непомітним краном серед сліпучих соняшних туманів сонце підняло високо над червоною бляхою дахів і димарі заводських домів — близнят на краю містечка, над черепицею сараїв, над відгородженими канавами і від сусідніх саманових хат, і від степу городями, подвір'ям, розділеним алеєю надвое рівнобіжником овчового садка і над джунглями вишника — у рамі парку, над площею — вигоном з вітряками й собором, над цвинтарем за толокою, над цілною і ланами економій на синій межі виднокола, над простим пляном нових вулиць і садів, над порваним, тут і там переплетеним зеленню, ягіром садиб, парканів і ярів старого Сонгорода — Подола, над залізницею, що, наче голка канву, нанизує захисні посадки й бурякові плянтації, прошиває їх не далеко від помічених огрядними осокорами ставків і мертвих здалека (зблизька це наче мережт рухливих зграй ласочок) корпусів цукроварень, над башаном лугів під горою, за примхливою річкою Орчиком.

Такими днями гудіння джмеля в холодку під вікном здається аж дивно чітким — неначе паровика й молотарки десь у степу! — і напруженим. Вікторові пальці хапливо шукають і здирають сухі пухлики блакитно-сірої фарби на дошках і планках веранди або полюють

на божих корівок, що червоно-чорними отарами повзали по обляпаній над землею дерев'яній сітці й на балках ганку. Які ж звабливі навіть такі найпростіші речі, як павутиння між стіною і верандою або клейкий мед на корі вишні.

— Дєточка моя! — по-російському гукає з вікна бабуся і, сподіваючись на довгу розмову, здимає свої завжди поламані окуляри в сталевій оправі, розминає долонею обличчя, тре собі очі й, нарешті, обпирається ліктями на вікно — готова до переговорів. — Бабуся часто переходила на російську мову, коли хотіла приголубити дитину. Тоді як покійний дідусь, батько численних дочок, тільки сварився по-російському: под-лян-ка!..

Хлопчик помовкує: надто прісним здається йому смирно-смирнісінько піти до хати пити молоко та їсти булку з маслом. Не цікаві йому і так добре відомі, такі давні умовляння. А проте підсвідомо він чекає на слово, що таки зв'яже його впертість. Не лишатись же Віті без сніданку!

— Знаєш, що я тобі приготувала?

— Моголь? — ледве не вискакуючи від радості з себе допитується Віктор.

— Гоголь! — сміється бабуся.

Від чого найшвидше міцніють і ростуть люди? Що дає сили найбільше?

— Гоголь-моголь, звичайно, і молоко! — давно вже на собі переконався Вітя.

Але так же думали всі, кому досі він давав помацати м'язи його хапких жилавих рук.

Раптом Віктор повертається через ліве плече, жартома витягується як на команду «струнко» — він часто розглядає військові світлинки й портрети королів у бабусиному річникові «Ніви» — б'є по морді здивовану Розу, не помічає покірного й спантеліченого Лойда і, по-адміральському надутий і насуплений, підіймається східцями ганку.

— Смачно? — допитується бабуся, а Віктор мовчки обіймає її за шию трохи масними руками, мне їй білий ковнірець і свою святкову блюзу.

2

Доладу поговорити з батьком ніколи не вдається, скільки не крутисся у нього під ногами. Звичайно тільки татова рука на мить стискає Вітин карк — до шиї прилипає золоту персня, міцно облягають завушпя холені пальці — потім раптом вона сягає підборіддя, обгортає щоку, куйовджить волосся. І це все.

Хлопчик намагається зразу позбутися тієї руки. Він повертається — наче хоче перегородити батькові дорогу — й обіймає його за

ноги, пнется навшпиньки. Найчастіше недільними ранками або в свято після обіду тато всідається на брунатну, в темних смугах, канану, а Віктор опиняється з батьком насамоті. Бо маленький Льока на колінах і на одній руці — другою він за гриву тримає паротяга — маневрує кімнатою: від столу до канапи або холодною і зовсім не полушеною підлогою під вікнами. Проте за хвилику, так майже завжди трапляється, мама кличе тата до спальні щось їй допомогти або бабуся, так буває, збираючи посуд зі столу або по дорозі з кухні — піраміда свіжонапрасованої білизни у неї на руках — обов'язково підморгне Вікторові, часом перекривить його: зморщить жахливо носа й обличчя, висуне язика. Тоді Віктор махне на неї рукою, щоб не заважала, щоб ішла собі геть. А тато вже сміється і лоскоче хлопчикові ребра й шию. Розмова припиняється.

Інколи Віті вдається відновити порядок. Тоді він повертає батькову голову до себе, смикає тата за бороду. Але розмова вже однак не клеїться: доки знайдеться кінець перерваної оповіді, тато вже встає з канапи, підіймає Віктора аж під стелю кімнати і спускає на підлогу, жартома ляснувши хлопчика по штанях. Лишається забиратися на подвір'я, в сад. Тато, мама й бабуся кажуть — на повітря. Можна забігти ще на кухню: нашвидку підсунути стілець до стола й дістати ложку варення з банки або, принагідно, лизнути прямо з банки чи вази.

У будні Віктор зустрічається з батьком увечері на стежці за городом і терником. Дуже цікаво притаїтися з Лойдом за кущем і здалеку слідувати за татом, спостерігати, як він, заклавши руки за спину, іде з цукроварні, перевальцем, обминає молоді сади виселка, навскоси ріже хвилі бур'янів і польових квітів — поля васильків, бори свіжозелених сокирок.

Коли тато вже зовсім близько, коли вже видно реп'яхи у нього на штанях, коли, розшукуючи собі стежку, з трави вириваються його тупорилі чоботи з густо запиленими бриджами коротких бруднуватих халяв, Вітя випускає з руки сталеве кільце на Лойдовому нашийникові й сам кидається на велетня з усміхненим м'ясом повних губ поміж ледь-ледь розтягнутим клином еспанської борідки і прив'яленими тютюном просто й природно зачесаними вусами, з щасливими очима: це мокра й слизька, а проте навіки засвічена глибока карина й металевим гартом осугуваті затони блакиті.

Льока теж бере участь у таких нападах. Лежачи в траві біля пса, він попискує від радості й бажання кинутися на тата й повиснути на рукаві його сукняної «косоворотки». Але першим налітає на во рога могутній і легкий, доладний у кожному порухові свого вільного тіла — Лойд. Ось він зрозгону кидається на тата, рывкає гучно. Але тато відступається і пес пролітає мимо, при тому якимось особливо обережно торкається землі поміж кущами картоплі — тут, там і там. Тоді повертається назад і вже грайливо плигає ззаду на господаря,

бавиться при тому й лише йому ніс і руки, пробігає задоволений наперед і, простягнувши передні лапи по землі, прислухаючись до свого власного голосу, з удаваною злістю гавкає на всю компанію: і на батька, і на Віктора, і Льюку.

Одного разу Лойд дуже обережно й тільки двома зубами вкусив тата прямо за штани. Ззаду й потайки, не чесно. — Саме зав'язалася добра баталія. Татові руки пружинисто зштовхнули Віктора стежкою прямо в яр і запопадливо боронилися від нападаючого Льюки. Збуджений і розсміяний хлопчик махав руками й одноразово намагався ударити ворога черевиком, ногою.

— О.. т — ти! Сучий сину! — закричав тато й скопився... Льюка встиг ударити батька ботиком по чоботіві й скопився за його ногу. Віктор, як облечений, вискочив з яру. А Лойд винувато збочив зі стежки і, ховаючи голову між картоплі, побіг до льюку, на подвір'я, величезне й пустельне, додому.

Віктор любив іти поруч батька. Любив широко ступати й одним помахом ноги, на мить припиняючи розповідь, розбивати складену під доріжку гарбузову огудину, зів'яле листя, бадилля картоплі. Льюка ж, звичайно, опинявся у батька на руках. Щасливий і спокійний. — Тато цілує його в щоку, — хлопчик зразу підсвідомо намагається стерти поцілунок рукавом або долонею, — чи скроню: прикладе губи і потім довго їх не відриває. І скаже: «Клоп». Потім Віктор тягне батька за руку до себе й цілує його прямо в губи. Дуже швидко. А тато — його: завжди виходить — нашвидку, похапцем. В чоло, в в ніс. Бо хлопчик захлинається від слів. Він ніколи не встигає розповісти до найважливішого й найцікавішого місця: уже дім. — Жовтятьо світиться, матові кухонне вікно на ганкові. Косяк тіні від напіввідчинених надвірніх дверей простягся передпокоєм. Збентежений, він дереться на голу стіну й стелю. У суцільних кухонних відбиваються світлою тінню напівскляні двері до їдальні — з дещо перекошеною у відбитковій рамою шибок і, здається, вечірнім сумом. Загадковість тиші в їдальні, хід наче тількино пущеного годинника над канапою, чись мовчазне невдоволення, що притаїлося в тінях меблів і чекає чогось. У таку пору страшно заходити до мешкання. Віктор часом загляне до передпокою, а потім, грюкаючи дверима, безоглядки біжить аж на подвір'я. На простір. За годину, другу сум на межі дня і ночі наливається барвою і настроєм. Свідомість безпосередньої близькості небезпек, розгнuzданих стихій, грізних світів надають тустому плетивові суму невимовного значення і зваби. Хвиля страху вінчається піною радості. Плеще уява хлопчика про потопаючу в тінях, ві млі землю — з лісами й горами, степом, селами й містами, про жорстоку велич і блиск небесних парад, сизих хмар під батутю голломого місяця — монгола, і про затагнений тим часом зірчатими фалдами вселенської штори ночі страшний суттю своєю космос.

Одним вухом Віктор чував уже від людей про цілковито певне

наближення комети, а значить і кінця світу. — Край його свідомости на мить, а проте боляче зачепила неждана думка, що йому в такому разі вже не бути таким, як тато: великим, дорослим, значним... За рік, за два — комета...

Враження влягаються біля лампи, за столом. Але в ліжкові, з головою вкритий ковдрою, Віктор не може забути страшною миті, коли мама востаннє поправляє йому подушку, нагинається до нього й цілує в щоку, в чоло, в чуприну, а потім ще засипаючого Льюку — і виходить з кімнати, обережно причиняє двері до їдальні. У вікні спальні тоді блискавично виринає патлата ніч. Ялина в зеленому хітоні встромляє в шиби свої вкриті лускою руки. Хлопець натягає ковдру на голову, потім залазить під подушку — обличчям до простирала, простягає руки й міцно обхоплює долонями й пальцями край матраца.

Та вже тижні мама з Льюкою у Харкові, в університетській лікарні. А Віктор, доки не пройде поштар, не відходить від дому. — Тепер щодня приходять листи.

Перед обідом з-за посадки над яром і містечковим вигоном з'являється довга безгруда постать у картузі з переломаним козирком, куцій сорочці, підхопленій знизу живота широким кушаком. Хлопчик тепер не мчить до нього запленими споришами на холудині — коні, а підбігає стежкою і здалека заглядає в червоне і зрідка проте гостро побите віспою індічаче обличчя поштаря. Дядько міцніше бере в руку свою паличку, віддає вже приготованого листа й витягає з полушеної шкіряної торби газету.

— Від мами, — каже. А раніше завжди жартував і сміявся: «Саме пишуть! Лист ще пишуть!».

«Екзематик», — сказав колись тато про нашого, так називали його вдома, «почтальйона». Вітя злякався цього вражаючого, страшного й чужого слова. Довго, довго не вискакував він на своєму коникові назустріч дядькові в дуже коротких штаних, повижручуваних, вихлястих півботинках і брудних шкарпетках з дірками над п'ятами. Вітя довго боявся глянути в його зовсім вузькі очі, — сміючись він зажмурював їх дощенту, на крутлі м'ясисті гульки, «гланди», на верхній губі й рожеві плями на обличчі й руці.

Віктор халав газету й листа і біг до бабусі. Коверт негайно поровся ножем, шпилькою або сірником. і бабуся, примостившись на краєчкові канапи, читала маминого листа, місцями вголос. Хлопчик стояв поруч і слідкував за її напорошеними очима й губами. Потім виявлялося, що страшного чи небезпечного в ньому не було нічого.

Власне, за всю братову хворобу Віктор тільки раз справді злякався.

У той день ніхто в хаті не звертав на нього ніякісінької уваги. Пустий вечір змінив нудний день. Мама й тато щохвилини бігали до хворого Льюки. То виносили із спальні лампу до їдальні, то світили

її знову і йшли до дитячого ліжка з високим поруччям. Мама клала долоню на скажено гарячу голову, згиналася над Льокою, а тато стояв з ляпкою в руці — чекав. Віктор переступив поріг його власної — його і Льокиної — спальні боязко. Зупинявся біля дверей. Знав: ще один крок і його виженуть.

Нарешті біля десятої вирішили кликати Леонида Васильовича. П'ятий раз цього дня. У передпокої тато скопив парасольку й вискочив надвір — дощ саме з над цілого містечка зібрався над нашим дахом, навіть над краєм даху, що зливає воду на стежку до дому Бачманових. — У ветеринарного лікаря Бачманова — телефон.

Щільно притиснуті до скронь і обперті сторча об шибку руки дозволяли Вікторові побачити, як під хатою, звівшись головою в плечі, скакав у воду тато. Здалося, що тато бігає розпеченою сковородою. Потім виринули з мряки нічної наші клени, кущі, за ними — потоп на роз'їдженій дорозі. Здається, що чорнів густий вишник, коли вдивитися в ніч. — Але боліли коліна і Віктор боявся звалитися з стільця.

Через годину тато допоміг докторові роздягтися в нашому тісному передпокої.

Віктор, кості й шкіра, стояв серед ідальні й наче вперше в житті розглядав лікаря Равича. — Широкий піджак і неждано вузькі штани в пружку. Надто довгими здалися черевики. В цілому щось леда-ледь карикатурне в лініях цієї постаті. А обличчя — давне. Пухкі панські губи й повне підборіддя. Рожева шия випнулася над твердим ковнірцем. Стурбовані — і не без здивування — очі, натягнуте перенісся і затиснутий рот. Разом усе це — сполох.

— О! — сказав він у відповідь на мамині слова. І поставив на стілець лікарську шкіряну сумку.

Обидві ляпки забрали до спальні. Ідальню розідрав гострий трикутник світла — його основа біля Льокиного ліжка, а вершок під дверима до передпокою. На кухні бабуся поїла чаєм докторового кучера і запалила примус — кип'ятити струмент.

Плакав у спальні й раптом закричав Льока. Страшно стало...

Вітя стояв у тіні біля столу, коли з ляпкою в руці вийшов тато. За ним лікар і мама. Мама в сльозах.

— Оце все, — сказав Леонид Васильович.

Віктор підняв до нього голову. «Усе?!» — Це «все» раптом затопило хлопчикову свідомість. «Проти смерті.. відомо... лікаря немає...»

Білясковою засвітилася перед Віктором підлога. Відкрилися двері.

— Льока нема! — закричав Віктор. Кинувся в дверях на бабуся, намагаючись звалити її з ніг.

За мить Віктор на Дуньчиному, кухонному, ліжкові. Біля нього бабуся, вусатий кучер Харитон, мама і тато, лікар. На перенісся, на очі йому кладуть холодний компрес. Думки хлопчикові сплутані, все

кінці та вузлики... Мама весь час щільно підпирає його ніздрі вагою і одноразово стирає з хлопчиковаго обличчя сльози і кров обережними мазками.

В ідальні Віктора ставлять на стілець і Леонид Васильович вводить йому в ніздрі довті томпони. Здалося — крізь чоло в голову.

Засипаючи у маминій спальні, Вітя ще чує, як сльози стікають йому до вух, мочать його підборіддя і шию. Неждано він згадує, що його нова матроська блюза з золотими гудзиками на рукавах і блакитним ковніром до середини плечей вся чисто в крові. Мама кинула її на підлогу, а потім забрала геть.

Останні листи з Харкова бабуся зачитувала майже повністю. Мама з Льокою їздили трамваем — Віктор бачив трамвай на малюнокві в дитячій книзі — до зоологічного садка й годували там вивірок, мавп і слона. Мама була в... пасажі — що це таке? — й купила там багато всякої всячини. Для Віктора й Льоки — пугачі й пробки, а крім того — вона боялася за наші й сусідські вікна — чудовий, зовсім справжній індійський лук і стріли...

Місяць тому поїхала додому наша Дунька — поїхала в Полтаву, там сіла на інший потяг — на Ромодан... Віктор чував уже про цю далеку-далеку станцію. Усі люди на світі знають про неї, говорять про неї. — Хоч згадувати про неї страшно. Там все пригоди якісь, події... — Пустувато стало на кухні. Тихо. Тільки ніхто не помічав цього. Наче нічого не трапилося.

А яким закостенілим стояло в кухонному закоміркові Дуньчине ліжко, тоді, тим ранком застелене сірою ковдрою! Чисто, аж ковзько наче, і ясно, моторошно на кухні... Про Дуньку не згадувано з тої миті, як вона, ретельно вимившись у мисці — Віктор слідкував за кожним її рухом: як вонамила руде волосся під пахвами, а руки ледве пройшла водою, потім натерла рушником шию і довго промокала обличчя, одягла вишиту блюзу й пішла до мами прощатися. З бабусяю вона попрощалася вже на ганкові, як виходила з хати на станцію — з біленьким вузликом у руці.

— Тепер, голубчику мій, я вже саме піду, — сказала вона, присівши до хлопчика. Притиснула його до себе й чмокнула в щоку. Вітя й справді за кооперацію заходив зрідка і не сам, але знав, звичайно, і тут кожну стежку, кожен стовбчик і кожен дім. І мандрувати самотньо не боявся. Не думав навіть, як далеко проводити Дуньку.

Сумно стало хлопчикові. Було трохи й страшно за Дуньку — їхати аж за Ромодан...

Такі переплутані почуття, що він не заплакав і, так вийшло, не поцілував дівчини.

Ось вона вже перейшла на большак і пішла собі попід хатами, не обертаючись...

А Віктор стояв на розі біля кооперації і дивився їй вслід. Вона все маліла й котилася хмаркою тіні над парканами й огорожами.

Ще в сонці пошта й цегляний пішоход до неї під височезним суцільним парканом кооперації, дошка до дошки, а зразу за нею, большаком аж під Лизівку — обгороджені колючим дротом садиби з гектаровими садами і, замість пішоходу, місцями розплескана, сіра й порепана, стежка серед срібного пірію. З протилежного боку вулиці над большаком — тінь і соняшні просвіти між дошками. Шахове поле чітких тіней будов, косий мерехт парканів і сонце. Потухли вже вікна і новозбудованої аптеки, і обведеної скляною верандою фотографії, і густо поставлених мазанок та кам'яниць. День, а як чорніє ліс за корпусами лікарні й довкола станції!

Дунька пішла стежкою понад пішоходом...

Повертаючи додому, Віктор неспішно розглядав іграшки у вікні кооперації. Вабив його чільний, найбільший з ведмедів, — бурий з чорним носом і скляними круглими очима, морський пароплав з безліччю каютних вікон, паротяг. Речі все гарні й звабливі... Навіть та рушничка з пробкою на нитці...

Хлопчик розглядає забавки, хлопчик думає... Непомітно голова його уподібнюється... до акваріума... Роем випливають золоті рибки й чіпляються ротиками за поверхню води, пускають бульбочки й знову занурюються в рясну каламуть водоростей, в гушчавину надгрунтя. М'ялі, середні й великі — думки, бажання, мрії... Твердо відкриті очі рибок не помічають дня... — Хлопчикові ввижається, що він відпроваджує дівчину аж на самісінький двірець... І йдуть вони не вулицею, а через парк за лікарнею. Крутнувся і заскрипів за ними пришитий гвинтом до закопаного серед стежки стовбчика хрест: Віктор штовхає його руками, а Дунька тулубом... Потім вони йдуть попід вікнами Леоніда Васильовича й завертають на алею... До неба здіймається чорне віниччя вкритих мохом дерев. Рижі, бурі аули галлячих гнізд на гіллі. Партеровим поверхом — кущі бузини довкола, з вкритого мокрими пластами листя підрастають молоді дубки і якісь рідколисті деревця. А біля станції, між стежкою і коляями, — стіна верб.

Повертатися б можна було містечком або городами...

А можна було б чмигнути аж на цукроварню. Її добре видно з перону станції. Вбудованими один в одного здаються звідси багатопверхові корпуси й дахи татового заводу. З-за них стирчить верхня половина димаря — з розплетеними косами диму на тлі плямистого дзеркала небес. Осокори. Парк.

Там великі заводські ставки підмивають греблю.

Колись влітку Віктор утік з купальні від мами і тьоті Льолі й довго бавився біля греблі над водою. Чіплявся за голе коріння дерев і, звисаючи над урвищем, шурхав хростистиною у глибині затоплених глинистою каламуттю печер.

Від тьоті Льолі втік. Бо вона, як би хлопчик не пручався, хапала Віктора на руки й намагалася поцілувати його в губи, заливаючись при

тому від сміху. «Я не люблю цілуватися! Я не...» — кричав він і рішуче впирався руками в її бюстгальтер, в загорілі, свіжі груди жінки. Вітя сердився, рвався, а розпатлана білозуба брюнетка реготала, сіяла.

— А твій тато любить цілуватися? — питала вона.

— Не знаю. Запитай...

Мама, теж у штанцях і ліфові, сиділа на купі піску над водою цілком бездіяльна. Тиха і майже сумна.

Навпроти греблі — ворота футбольного поля. Шосе понад парком до жовтого будинку з білими колонами: татова контора. За нею горіховий сад, дощатий причал для човнів...

Довго плентався Віктор додому. Затьмарений. Замріяний.

З дня виїзду Дуньки, власне, почалися сумні дні. Через тиждень захворів Льока.

3

Після полудня бабуся зняла з хлопчика й заново напрасувала на кухні, наблистила оксамитною стьожкою ботики — треба було тільки поставити на ослінчик ногу, потім другу.

Тепер уже ніяк було ні вибігти на подвір'я, ні сісти в хаті посидіти. Хотілося безнастанно нагинатися й витирати взуття долонею, вишукувати порох на одягові.

Щоб мама була щасливою — необхідні свіжо відпрасовані рубці на Вікторових штанях і трохи схожі на нафтові плями сонць на передках чорненьких черевичків. — За час переворотів і революцій ніхто в родині так не зненавидів недбалости і неохайства, «якось то» і «як-небудь», інакше кажучи, життя натрусом, родинних злигоднів, як мама. «Марне життя» — казала вона...

Віктор чував зрідка крайці розмов і бачив, як, човтаючи на кухню, безнадійно похитувала головою бабуся, як закушувала, наче збиралася прокусити, губу мама, — тоді очі її втрачали блакитний відтінок, сіріли, біліли, а брови напружувалися. Мама раптом ставала чужою. Тато — страшним. Десь бралася у нього безоглядність, злоба, навіть жорстокість.

Здавалося, що життя звичне і зрозуміле — догорало, що довкола — пожарище.

Сьогодні все ж ніхто насправді не цікавиться Віктором. Він наче тіль. Тіль, що тиняється подвір'ям і катою.

Тато рано прийшов з роботи. Такий як завжди, а разом з тим — далекий. Хоч був він у доброму настрої, звертав на хлопчика мало уваги, дуже мало. Він голився довго-довго у спальні, підбираючи губи в рот, натягуючи їх на зуби. І думав тато не про Віктора, — про щось своє і, видно, приємне. Очі його при тому щулилися, а верхи

щик рухалися, як під час розмови. До Віктора йому не було ніякісінького діла. Адже Віктор поїде з ним на станцію...

Віті уже взагалі не вірилося, що, нарешті, настане вечір, що буде зустрітч на сонгородській станції. Не було відчуття, що час лине, що хвилини шикуються в годину і тоді, вітаючи зміну, шеренгою провалюється в безвість. Навпаки, настирливо турбувала думка, що час зупинився, що вже не буде завтра... Що час зів'яв, пожовк, помер, що тепер час валятиметься десь, як ота пожовкла щелепа коняча в яру над толокою.

Порожевілі шиби західніх вікон ідальні, тіткакання годинника на туалеті перед дзеркалом наганяло сон. Соловіли очі. Звичайно живі речі кімнати ставали поволі схожими на чудернацько розплескані або безмірно витягнуті синювато-рожеві відбитки довколишнього світу в воді або в обкованій старою, зеленіючою міддю татовій лупі. Стоячи, хлопець засипав і посміхався до того хлопчика в дзеркалі, блідого й червоноротого. Таким зрозумілим здавався кожен його порух, кожна цяточка на його шкірі, його сонна, проте самозадоволена посмішка пуста... Зусилля волі — і Віктор пригадує, як часом він відсовував стілець до туалету, влизив на нього, щоб полобуватися шляхетножовтою костяною колодочкою щітки й наколеними на неї гребінцями, понюхати заховану до виложеного шовком футляра (на ньому не дуже чітка чорна печатка) пляшечку парфуми. Проте найбільше вабив хлопчика бронзовий годинник. Ним не можна було налюбуватися — все знову хотілося прикласти його до вуха. І що за краса. Не дарма вигадливі руки повертали годинника циферблятом до дзеркала — полюбуватися ним ще й так. Нарешті Віктор почав кокетувати з тим хлопчиком у люстрі й показував йому язика.

Неждано з-за куців вискочили чорні заводські коні, Юменчик — на передкові фаєтона. Віктор помітив, як на вибоїні з-під копит знялися хмарки пилу і як вони потонули в високо збитих колесами сірих, наче димових, завісах, що, здійсмаючись над площею, рідшали і тільки краєм своїм зачіпали перший ряд березок садка над толокою. Вітя перебіг до спальні й побачив, що Юмен об'їжджає дім. Коні чомусь задирали голови півнем й чітко вганяли шиби підков у грузьку землю дороги під деревами. Ще хвилинка, дві й коні вже стоять перед вікнами ідальні. А сама бричка перед ганком — її не видно.

Вітя Юменчика не любив. Обличчя у нього вузьке й мале, наче дитяче. Кінці тоненьких губок в заїдах. Фу! І картуз у нього — роговий козирок тонким півмісяцем — теж наче дитячий. А сміх — заливистий. З Віктором Юменчик завжди жартував або борюкався. Власне, хлопчик завжди боронився, сповнений злоби й відрози: о, ці червоно-білі кряжі заїд дядькових, ці очі... — Раз тато з вікна спостерігав таку сцену. «Юмен!» — закричав він, вискакуючи на ганок. Вигляд у нього був страшним.

Дядько пустив хлопця і відійшов до брички. Дав коням по хра-

пах, щоб стояли смирно. Згодом тато вийшов з хати наче нічого не трапилося.

Ресори належали, здається, до найцікавіших для Віктора речей на світі. Хлопчик жадібно спостерігав, як вони вгиналися і витанцьовували, коли тато всідав у бричку. Сьогодні, чекаючи на тата, Віктор трохи погойдався на підніжковій екіпажа. Потім — поїхали: понад хатами й будинками, понад будовою виконкому (він же й «ісполком» або ще «дом Черноусенкова»), повз бляшану м'ясарню, кооперацію. На звороті з площі на большак коні ледве стрималися. Здалося, що коні, екіпаж і пасажери з розгону вскочать — дишлом у вікно — прямо в «магазин». Але наш знайомий, татів приятель, звичайно, Векслер тільки посміхнувся до проїжджих і махнув їм рукою.

У таку пору, під вечір, Віктор з татом часом підходили до нього. Нудьгуючий сивий дідок з англійськими вусиками й рожевою шкірою щік і бороди годинами сидів отак на стільцеві біля відчинених на містечкову площу дверей взуттєвої крамниці — на сквер перед церквою, на будки базару, кінчишком язика ловив і зубами смикав волосинки над губою. Чи любив він спостерігати, як гасли підпалені відступаючим у вічність днем мости хмар над околицями Сонгорода? Як гасли, як голубили, як спішно перемальовувалися на якісь наче знайомі географічні карти або зображення крижаних гір і пустель, океану цілі простінки вогняного іконостасу над полями, над степом? Як тонко проростала фіолетовими сутінками щойно посіяна толубинь на останніх грядках сонця над собором, обважнілими будовами на відноколі, простором? Як густо наливалися атраментом чорні острови: лікарня, школа, парк?

Раз і назавжди запам'ятав Віктор вечір у Векслера: у крамниці мовчазний дід-прибиральник натирає тирсою і стружками кам'яний паркет підлоги. Біля каси блимає газова лампочка. Схилена жіноча голова й руки з золотим перснем рахують гроші. Обхоплені дощатими рівнобіжниками полиць, стоси скриньок нагадували розріз макетного міста — хмарочоси вузьких і дещо зсунутих щілин авеню й вулиць Америки. На дверях крамниці сивий дід у парусиновому вбранні так твердо всівся, а рука його так щасливо й вільно звисла за гнуче бильце віденського стільця, що в пам'яті хлопчика лишився він відпочивати на цілісінький людський вік... Сонгород у годину вечірніх сутінків і старий Векслер...

Станцію розтинав фронт.

Звернутими в поля маяками здавалися полотна станційних вікон — чорні над черепашками і кремінчиками перону, злютовані вогнем сріблястого світла верхніх щибок. А кучими цементованими сходами (на них завжди пищить пісок під ногами) з перону на подвір'я або на стежку через пустир і куці до будинку залізничників — косо залягла тінь. Металом налилися бічні вікна станції. Ліс і галявина з ков'язами — у сутінках. Прірвою сіріла алея з блакитно білесим прорубом у небо над большаком.

Між опецькуватим мідним дзвоником на стіні й станційними дверима, тато, посміхаючись у вуса, говорив з чертовим залізничником у червоному кашкеті. Порівняно з тяжким, пухким і круглоголовим залізничником, він не здавався Вікторові чудовим велетнем, а швидше середньою людиною. — Віктор напевне знав, що тато знову розпитує чергового про його доньку, Вігину ровесницю, мініатюрну чорнооку дівчинку Тамару. Тато любив її, а Віктор, зустрічаючись, не хотів на неї глянути і вдавав, що такої малечі він просто не помічає.

Ліворуч від перону на косі між рейками красувалася водочка з масивним рукавом і жерстяним носом, на самому пероні турбувала увагу заперта важезним замком будка з круглим дахом — вигнутий рівномірними хвилями цинк. Повертаючись у протилежний бік, Віктор любувався біленим амбаром експедиції з довгоногою погрузочною платформою перед двірцевою галявиною. Біля станційної огорожі й хвіртки стояв знятий з коліс на траву смішний допотопний вагончик. До нього Віктор колись заходив з татом, але нічого в ньому не побачив, крім обсипаних борошном і взагалі страшних дядьків у диму з доморощеного тютюну й махорки. Хлопчика, здивованого й наляканого, ніхто з них не помітив.

Зовсім не зважаючи на ретельні приготування до зустрічі мами і Льоки, Віктор не міг повірити навіть, що за кілька хвилин справді... що сірі й червоні штанги семафора давно вже відкрили потягові шлях до сонгородського двірця. І зустріч здавалася йому далекою ще або — чудом... За весь час розлуки Вікторові не вдавалося уявити звичайну і буденну маму перед собою — тонку й легку жінку, її сніжнобілі мережані або з темного турецького матеріалу ловко викроєні блюзи, її квапливу ходу, кістливі плечі й на дев'ять замків замкнені губи, звичайно щось невдоволено розважаючі сірі очі, напівзавішене, як вікно, обличчя. Трохи воно завжди світилося, а часом завіса спадала...

Тільки чорне волосся маминої зачіски ніяк не пасувало до її щирої скромності. Рішуче посколюване на скронях, воно тихо світилося, а на закрутах розкішних кіс воно виблискувало зовсім пишно.

Як у короткі петроградські роки мамі наяву ввижалася і снилася Полтава, село, Україна, так у Сонгороді вона передумувала життя в «північній Пальмірі».

Колись у Петрограді мамі снилася зелена толока за парканом рідного дворища, біла церква, червона школа, яр за городами і вишином, глибочезний ставок петлями-вихилясами. Ось вона, худенька, босонога дівчинка, разом з товаришами — все хлопцями, дівчата її ніколи не вабили — на ставкові... Ось вона загання гусей — забігає наперейми, щоб вони не лізли під «економічеські» амбари з зерном. — Бо лається управителька.

Гуси, підлітаючи, з геготом летять на толоку, пір'я сиплеться, але згодом обходять школу, спускаються на стежку між чагарником і,

одна по одній, виходять до економії від села. — Мама щасливо сміялася вві сні.

Проте найчастіше мама повертається до Полтави. — Снилися їй дортуари епархіяльної школи, клясні дами за вишивкою під час лекцій, вчителі і добрий шкільний швейцар Ніколай. Вві сні вона знову думала про стипендію для себе й підростаючих сестер, цілими ночами вона знову зубрила «уроки» в освітленій вечорами клясній кімнаті або, ховаючись від товаришок, на сходах на горіще.

Уві сні вона радісно посміхалася, коли за нею нагору приходив Ніколай — значить у передпокої чекає батько. Приїхав за нею. Додому значить. Батько в рясі, а голова у нього — Спасителя. Найдобріші очі на світі...

У крамничці на Колонійській вулиці вона на заощаджені за пів року мідяки купувала для сестер і брата ласощі. Потім щаслива підбігала до татового кабріюлета. А рижка кобила Грушка нетерпляче біла ногою об крутляки міського бруку, дьоргала віжки й поглядала на пасажирів з жагучим призириством: чого це ще й тут стояти, чекати?

Ранком швейцар відомого в світі Отцівського інституту в Петрограді допомагав мамі роздягнутися й забрав хутро й боти. Галас переповнених аудиторій і посмішка приятельки — українки. Такі різні обличчя професорів. Широчезні коридори з нішами у віночках, рідко розставлені лави дерев'яні на ковзькому паркеті гінекологічної клініки. Нічні чергування, палати хворих... Наче тричі перебрані й перемиті — практиканти з військово медичної академії... Назавжди в душі засвічені вікна петроградських театрів. Празниковий блиск великого міста. Нові люди, люди...

Світлою ніччю півночі мама крізь вікна сонного мешкання часто любивалася кам'яними каскадами кварталів прилеглих вулиць. Сама або разом з чоловіком — йому так пасував блискучий військовий однострій! — переходила вона неспішно від вікна до вікна, з кімнати до кімнати й розсувала штори. Тільки німий Глінка в нічній імлі перед вікнами в вітальні щоразу нагадував їй про якийсь цвинтар... цвинтарище... і про війну...

Може цвинтар молодих мрій, надій, плянів?

Після революції Полтава. Потім разом з Віктором мама опинилася в рідному селі. Нарешті — у Сонгороді. Садиби, сади і знайомий з дитинства курний шлях степом, череди корів біля крижаниці, калабані на дні розлогих балок, радгоспівські поля, селянські ниви.

Віктор міг би, здавалося, розмалювати мамин грандіозний образ на полотні вечорючих небес, біля її ніг живим сріблом намітити колії залізниці, поставити групу бурякового кольору вагонів перед кутасною горою пресованої соломи і напризволяще кимсь залишених ци-

стерн на запасній лінії, але ясно уявити собі зустріч з «маленькою мамою» і Льокою було страшно. Він дуже спокійно спостерігав, як, схожий на розлюченого бугая, вискочив на лінії паротяг. Мить він шукав перон, а потім кинувся на нього. Тільки в останню хвилину паротяг змінив думку і досить спокійно промчав понад фронтом задоволених людей.

Віктор не тримався тата й зблизька бачив колеса паротяга, перевернуті до землі глейзери пари, рясні краплі води й хвильки та бризки олії на машині.

Зупиняючись, голосно цокотіли буферами вагони.

Раптом у вагонних дверях хлопчик впізнає батькову спину й голову. Ось тато ставить на перон нашу валізу, бере з маминих рук Льску, подає вільну руку мамі.

Мама і тато з Льокою. А Віктор наче на боляче далекому вершківі цього уявного трикутника... Мама обіймає за шию й цілує тата. Раптом на неї з розгону кидається Віктор. У нього пече в горлі, а очі й обличчя уже в слюзах. Хлопчиківі туби складають тільки одне слово: «Мама... Мама...»

Рука з роззявленими пальцями міцно тисне Вікторову голову до грудей. Згодом рука гладить його спину, його ноги аж під шкарпетки, голубить наблищені ботики.

Потім одноразово мама й тато спускають хлопців на землю. Заплаканий Віктор, нагнувшись, цілує Льоку.

Трохи шкандибаючи, тато поніс через перон багаж. Віктор тільки тепер помітив, що мама, для зручності, ремінням зв'язала докупи велику шкіряну й маленьку сіру, як галячі яйця, валізи.

Перед сходами, згадавши свій плян, Віктор звільнив свою руку з маминої долоні і вийняв з кишени усім по «раковій шийці».

— Їж, — сказав він мамі.

Білобрисий Льока вже розмотував свою цукерку з дуже заклопотаним виглядом і насупленими бровами.

— Ма, а я сьогодні пив есентуки в буфеті! — згадав Віктор, як виїжджали з просіки на большак.

4

Облизуючи замазані повідлом губи, Віктор зіскочив з-за столу й вибіг на ганок. За ним вийшов Льока і теж присів над Лойдом і погладив його по шиї, потягнув за вуха. Пес, що саме зручно розлігся на теплих дошках — голова й передні лапи до половини на сонці, — не сердився на хлопців. Навпаки, він навіть задоволено стогнав час від часу і трішечки відкривав примружені очі, закислі й заспані.

Раптом Віктор скопився і побіг до хати, на кухню — за мамою: уже час іти в сад на умовлене випробування лука. — Мамині руки

натягнули тятиву так легко, що стало страшно за лук. Зате стріла пурхнула високо над деревами і впала на толоці за гребнем канави. Не видно було де. Проте Вітя зразу знайшов її і сам вистрелив — з великою напругою, але добре. Льока ж, карапуз, — під осокори, на межу вирубаного парку й степу.

Ніколи було. Віктор зовсім забув розповісти мамі про вечірні прогулянки з татом, про сітку кротячих горбків — наче крізь сито насіяна чорна земля під квіти, про полум'яне небо над розпеченими вагранками за видноколом, чадом підбиті рожево-сині й брудно-жовті хмари клубами над темніючим пустим степом. — Небо густо посипане сухим сіном, блакитними дзвіночками і стьожками темного, прим'ятого листя. З заводських будинків здіймалися над окрайцем містечка і над полями трохи покручені стовпи диму під вечір.

Віктор зовсім забув розповісти мамі про — зразу здавалося — незвичайні, навіть грандіозні досвіди останніх тижнів. З розмов із татом виявилось, наприклад, що їкне прізвище дуже просте й розповсюжене і що воно нагадує про якусь або чиясь лисину. Лисенко... — Це раз. Подруте, — існує таке чоловіче ім'я «Лев»! Лев, справжній лев... Потрете, скло окулярів не рівне — і не так собі, не випадково. Далі. У гостях він на власні очі бачив китайську кирпату хатку з різними прибудовами... у пляшці! Крім усього цього, Віктор за цей час довідався дещо про сургуч — сургучові печаті на давніх татових документах і ковертах — і знав уже, як і чому рветься, а не ріжеться ножицями цупкий коленкор і всякі матерії. Але найфантастичніша правда цих днів не вміщалася в його голові. — Аж доки сам він не пояснив усе це сусідці бабі Гиренчиси. Тільки тоді чудернацьке відкриття стало зразу ясним і незаперечним.

Спершу Вікторові здавалося, що тато над ним сміється, що тато кепкує з нього. Жартує: «Земля кругла!»... А Віктор бачить на власні очі, що земля, як долоня: горбки, звичайно, долини, яри, байраки... Є ще гори десь, моря. — Тато каже — кругла! Віктор знає, що вночі сонце спить, а ранком встає і летить над світом — над Сонгородом з цукроварнями й економіями, над Попівкою в долині Орчика за лісом, Захлюпанкою, Федорівкою, Лизівкою, Тагамликом, Кошманівкою, Варварівкою... нарешті над Полтавою і Ромоданом, Харковом і Києвом, Берліном і Ленінградом. Тато ж показує на складених докупі долонях, як сонце облітає землю, ніколи-ніколи не спочиває...

Віктор уже знав не тільки про рожевенький і мокрий носик свині за планками, за дошками сажа, про далекий собачий гавкіт за самановими хатами й сараями виселка пізнім вечором, про чимсь розлючену Розу на ланцюгові. — У нас на Україні день, а в Америці ніч... В Америці по містах — хмародери і кучеряві негри — такі, як у географії Іванова...

Як приятель пес, що колись в незапам'ятні часи відірвався від клубастого туману неусвідомлюваного довкілля і підбіг до дитини,

нюхнув і лизнув її по нозі, так на все густіших стежках життя Віктора неждано торкалася і, неспішно оглядаючись на хлопчика, знову забігала наперед і наче чекала на нього — далечінь людських знань і досвідів. Щодня чудо й гасло, перетворювалося в непомітну, у скучну буденщину, а світові пустирі невідомого — у засвічену раптом казку.

Перші розпізнані Віктором люди...

Після купання мати одягала його на ліжкові, цілувала хлопчика в груди і смішила дотиком її пальця до голого живота. Віктор, звичайно, хапав маму за вухо, за ніс або за пасмо волосся і, одноразово, вимагував ніжками.

— Ах, ти, веселий хлопець! Ах ти ж!.. — приказувала мати.

— Так само з прадавен цмокала до Віктора губами, цупкими руками гладила йому щоки, плечі й ноги бабуся. А розчісані на груди й плечі чорні кучері, ряса й ніжне обличчя над хлопчиком — дід. Наперобій линули до нього, чіпляли на ріденькі волосинки кольоровий бант і намагалися козака трохи муштрувати і тормосити молодші мамині сестри — дуже різні й дуже схожі одна на одну: Тоня, яскрава блондинка, і, наймолодша з «дівчат», Соня — галочка.

Від рання до пізна, забігаючи до хати, заглядав до спальні з Вікторовим ліжком під білою стіною і вічною лямподою під оповитою українським рушником іконою найменший з дідових дітей кароокий хлопчик у чобітках — Сергій. Це він позичав на селі й приносив на Вікторове міцно натягнуте й цупке простирадло або на горою зібгану м'якеньку ковдру біле кроленятко з червоними ягідками задуманих, а одноразово й бездушних, наче скляних, очей. Це він приносив Вікторові в ліжко пелену рябеньких і жовтих тиквочок найрізноманітнішої форми.

Увечері Сергій біг до темної спальні з червоним відсвітом лямплади під Марією Магдалиною, щоб забавити скитлючого в колисці Віктора. Бабуся саме поралася в сараї, на кухні й надворі вешталася «дівчата», мама зачиняла віконниці, брала їх на прогоничі — крізь дірки в лутках просовувала в хату круглі шворні. Саме починався дощик, і мама, здіймаючи хмарки пилу, перебігала над самою призьбою, під роговою стріхою синьою хати: від вікна до вікна, від вікна до вікна.

Дощ насідав дужче. На кухні засвітили каганець і цідили на лаві молоко в глечики.

Ставало по зимовому затишно. Після вечірні повертався додому дід.

Поволі ріділи і прояснювалися роки нудних вечорів і нічних примар, поривів болю і плачу, скитління і борсання в ліжкові аж до світанку. Усе частіше Віктор радів і сміявся. Краплями сяйва все густіше рубцювалися привабливі речі довкола нього, оживали цікаві події, яскравішали щасливі години.

Чарівним чином за Вікторовими дитячими плечима живі будні непомітно й безшелесно злітотувалися в ледь почленовані плеса трохи рогатого ставка минулого. У ньому назавжди зникали межі днів, місяців і років. Герогліфами шершавили цією гладінню перформовані й підсумовані часом колишні враження й події. Без меж і краю зеленіло раптом у пам'яті саме вміру тепле та соняшне й тонко обрамоване тінню літо. На весь світ літо довкола білої дідової церкви з золотими банями й хрестами. І зима у Вікторовій уяві засипала усю землю у рівень із дахом дідової повітки на необмежені ніякими реченнями часи. Доскочу...

Тяжко обкутаною ковдрою, мама виносить Віктора на подвір'я. На землі, на паркані, на деревах, скрізь — сніг. Білі шапки на сараєві й клуні — високо, високо й далеко. Дитинка спостерігає, як від радості колом бігає, грузне в снігу й мотає вухами — це суцільний клубок чорної шерсти, без мордочки й очей — Нігра. Підбігає до них і лащить старий господар цього подвір'я — Черкес.

Поруч — найбезпосередніша зустріч з зимою: дід здійсмає Віктора з ганку страшно високо над землею і ставить його прямо в сніг. Але, примушені обставиною, ноги легко розкуйовджують це холодне пір'я. Хлопчик кидається на чоботи в снігу й рясу, а потім до дівчат серед подвір'я і на безмежно захопленого ним Сергія у зв'язаному на спині башликові з верблюжої шерсти. У нього червоні руки, а короткі рукава чумарки, піджака й сорочки ярусами — крижані.

Дівчата присідають перед Віктором і підставляють свої рожеві обличчя під маленькі Вікторові пригорщі снігу. Очі їхні по-празничковому сяють і ваблять, виблискують зуби.

Толокою, подвір'ями, левадами, садками розстелені іскристі лани листового сонця — вогняні на видноколі, з голубою смужкою серед брудних бур'янів по горло в снігу. Від сльіва цього Віктор утікає прогорнутою через двір аж на город доріжкою — до жовто-брунатних пасом золи за голим вишником.

Під вечір сніг довкола дерев'яніє, а, перетоптаний на стежках і доротах, обсипається з валянок і чобіт цукром, піском. Синюватий настирливий вітрець в цю пору починає ставати на ноги й косами вже несе його по скляних просторах у затишні місцини й зсипає там кантастими сугорбами. Гуде ночами вітер, свистить.

Серед найдавніших, серед перших досвідів хлопчика — крижане вікно дідової світлиці й довірливий дотик Вікторової долоньки і пальців до гаптованих морозом пекучих шибок. — Дюдя! — напівзапитливо, напівповчально сказала йому тітка Тоня і понесла його в обігритий грубою кут хати.

Матовим блиском займаються ранками головки квітів на занесених сніжною пудрою шибах. Сотається днями вода визрілими краплями над замазкою і збігає непомітно під зелені й червоні паперові троянди на товстому пласті вати між рамами або на лутки вікна й під-

логу. Раз під вечір Віктор бачив крізь вікно, як надворі починалася хурделиця, як серед збитого раптом під небо снігу тяжко проплив, на мить ще раз виринув із імли, зірваний хуртовиною з ґрунту сарай — пляма саманової стіни.

Наступного ранку Віктора виносили на подвір'я — і жлів, і клуня, і колодязь стояли вже на старому місці.

Із скрипучої і холодноютої попід вікнами світлиці й спальні Віктор все настирливіше норовив вискочити до компанії на кухню: вабили люди, зеленоокий Черкес, що, звичайно, грівся на долівці біля оббитих повстю дверей — як могутньо парували вони, коли хтось їх відчиняв! — Кіт Мурко на полу або на лаві, помаранчеві язичища вогню в печі, оберемок жовто-зеленкуватих дров з акації і ще дуже, дуже багато цікавих речей.

На кухні Віктор любив трохи перекусити, а часом по-розбишацькому побешкетувати, пробратися до припічка й раз-вдруге вдарити ногою по заслонці, давити ногами випрошені у дівчат рибячі пузири. Інколи ж вечорами його пускали в одній сорочці посидіти на теплій печі. І хоч рядно вже через кілька хвилин здавалося розпеченим до нестями, а дихати глиною було тяжко — посидіти на печі було святом. Насолодою.

Тільки з кухні можна було заглянути до дідової кімнатки: у ній замість вікон — скляний мерехт чорнобоких і все золотолицих ікон на стінах, вічна лямплада, тяжка книга на пюпітрі, тонконогий столик та емальована хрестильниця на ньому. — Страх і цікавість чатували на хлопчика перед цим порогом... Вікторові пальці самі собою аж по долоню залазили йому до рота, а очі його розгорялися від здивування і жадови нових вражень і фарб.

Від ранкової самостійності і навіть задержуватости чисто нічого не залишалося в годину відступу дня за білі й сизі обрії, перед повінню ночі! З інтересом досліджувані зранку закутки і закомірки мешкання у надвечірніх сутінках ставали справжніми пугалами. Певним почував себе Віктор у когось на руках, Біля мамі. Він хотів, щоб Сергій стояв біля нього, а не бігав з темної світлиці до каганця на кухні й назад. Напружено, як останньої милости, хлопчик чекав, що «діді» знову принесе йому з церкви бублик з маком або яблуко. За дідом нарешті замкнуть вже надвірні двері на ніч. Раптом спаде тоді й уляжеться денна метушня...

Зранку Вітю одягали в пошитий із татової сорочки, підбитий ва-тою синій жуланець і вив'язану Сонєю червону шапочку й садили за його столик снідати. Не помічаючи сміху всієї родини, він «сам», обмазуючись салом по вуха, їв «бліні» — зосереджено й серйозно. У цю годину нікого не існувало для нього. Не зачепленою лишалася зовсім обов'язкова на столикові виделка.

У голодний рік Віктор особливо полюбив сидіти з Сергієм на кухні, біля теплої груби, й зазірати на комин печі з великими надіями... З дня на день карапуз, тягнучи за собою вирізьблений дідом

стілечик, мандрував з хати до хати й носив у руці свою нерозлучну ложку...

Крізь нещільно причинені двері Віктор годинами спостерігав буденні й надзвичайні події на кухні — тиждень за тижнем, місяць за місяцем. Він бачив, як Сергій забіг до хати і прокричав, що Грушка без діда повернулася з Олексієвських хуторів і вже хто знає, як довго стоїть і стукає оглоблями саней у ворота.

В одну мить усі одяглися й висипали надвір.

Заскочивши до хати, Сергій знайшов Віктора на стільчику під грубою.

Хлопчик уперше не злякався самоти — смирно сидів і наче намірився так дочекатися повороту до хати і всієї родини, і діда. Здивований Сергій пояснив Віті, що «діди» напевно якось випав з козирка і може в таку погоду замерзнути, що «діди» немає. Потім Сергій додав ще про дядька Онуфрія — він зараз поїде на розшуки... Але Віктор залишився цілком байдужим. Він не міг ні уявити собі, ні уявити, як взагалі діда могло не бути... Дід — завжди суцільний, відвічний! Дід...

Справді, через пів години двері відчинилися і, звичайно, зразу за обкутаною платком бабою, зайшов червоний від морозу дід у чужому баранячому кожусі. Уже крізь щілину в дверях Віктор бачив, як ввалилися ще дядько Онуфрій з слободи, мама, незнайомий хутірський хазяїн, дівчата, сусіди. І кожен з них — клубок холоду, крижана грудка.

Дід жваво оповідав про своє здивування, коли після освячення дому він вийшов на подвір'я, а від Грушки й слід замело й ворота похазяйському прикрило. Крутіж — світу Божого не видно, сніг — остюки пригорщами в очі летять, в лице б'є. А степ безмежний і як стіл: ні ліска, ні горбка. Діда перебив хутірський дядько. Він якось боязко сміявся і все прикривав рота рукою.

Хлопчикові літні враження надзвичайно тонкі, ніжні та привабливі.

Уперше по зимі відкрито вікна світлиці. І не відомо, що тепер дорослі зроблять з понаставлюваними на лутках цяцьками. Серед подвір'я порозвішувано килими й ковдри. На винесених з хати стільцях і лавах — подушки в масних напірниках і перини. Пальма, фікус і всі квіти гуртом виставлені на траву під сонце.

На кам'яних плитах перед відчиненими в церкву дверима пахне ладаном і свічками. Мама спиняється біля юрби схожих на ікони жінок і дівчат. І одна і друга пробують взяти Віктора з маминих рук. Але він пручається щосили, б'є жінок в обличчя, відвертається від них і міцно обіймає маму за шийку. Мама каже, що нікому його не віддасть.

За літо хатою для хлопчика стає подвір'я. Насамоті він доглибино спокійний і легкий, носить серед галявин калачиків. Трохи ці-

каво йому шукати несмачні, власне, ніякі на смак світлозелені облатки в поставлених догори зчепленнях трикутників-листочків. За хлівом і садом ростуть островом шоломи-лопухи. Стебла їх крижкі й ламкі.

Назавжди лишаються в пам'яті виправи з Сергієм у хащі над яром рубати палицею темні затони кропиви і ясножовті поля молочаю.

Легко ламається і хрущить гранчасте стебло молочаю... Інколи Віктор присідає над ним і тужливо й довго спостерігає, як з рани поволички набігають густі краплі гіркого синюватого молока. Довго Віктор рве зеленкуваті голови полину, а потім доскочу внюхується в гіркого своїх уже й брудних і клейких рук.

Якимсь робом сталося так, що церква на відкритій у степ площі, поодаль амбари економії, а зовсім під боком школа і лінія будинків за виструнченими парканами вважалися за «село», хоч селяни тут не жили, а хати над ярами і в долинах — «слободами». Здавалося, що ця біла дзвіниця і церковні бані над гіллям осоковів і вікових дубів вінчали степові простори з безмежжям неба. А хутори, слободи й довколишні села відверталися одне від одного за пригорбки, ховалися в долини... Уникали зустрічі...

Але на свята люди сходилися і з'їжджалися. У церкві ставало тісно.

Тут уперше Віктор відчув рясноту причесаних мужичих голів і погляди жіночих очей з під платків як багатство й, може, щастя. Він з цікавістю почав дивитися на людей, і на кожен знак приязні та визнання з їхнього боку у нього було приготовано посмішку і навіть бурхливі вияви радості.

Його потяг до нових людей і довір'я до них помітили найперше мама й бабуся. Тепер кожного разу, коли хлопчика зносили стежкою крізь вишник і яр до ставка й бабуся мила йому спинку піском, він, лежачи у воді, слідкував за іграми і біганиною Сергія, дівчат і чужих дітей. Користуючись з кожної нагоди, він утікав від бабусі й берегом та водою біг до товариства і, сміючись, хапав за ноги і руки зовсім не знайомих підлітків і радів незнайомій малечі.

Нові люди, діти!.. Бабуся, що сиділа на дошках купальні з спущеними у воду ногами, для внука не існувала. На якийсь час Віктор забував про неї доценту.

На сумні зелені свята голодного року — для усєї родини і Віктора взагалі року переломового — неждано, наче з-під води, виринув, приїхав тато: «дядя тато».

Віктор і Сергій бігали довкола хати і бавилися біля діда. Його тільки но привіз Онуфрій з сонгородської лікарні. Споконвіку кістлявий і гнучкий, дід після тифу став схожим на київські мошці. Його делікатний ніс, здавалося, задався, бо світився, наче фаянс. Під хворими очима — чорний грим. — Інфузема легенів...

Часто аж до світанку дід, спускаючи ноги з ліжка, сидів куняючи

і чекав, чекав полеглий — ранку. Вдень йому ставало помітно легше. Удень його виводили на подвір'я і садовили на стілець перед хатою. Тут він зі страхом зустрічав сумні передвісники могутнього, безпощадного й такого ж таємничого заходу сонця — крупинки тьми, легкі тіні й перші густі коси вечора й ночі. Тінь, карикатура на життя, пожадливо жерла вже останні галявинки світла, хутко всмоктувала останні просвіти на лінії ясноти... Рожевим чагарником і тополями займалися шиби віконець хати.

Бабуся залишила біля діда свій ослінчик і зайшла до хати.

Крізь відчинену на площу фіртку хлопці вгледіли, як на сяюче тло срібнозолотого неба хтось виштовхнув чорну іграшку — силуетка конячки — вона запопадливо міряла край землі ногами, і возика жука.

— Дядю, дядю, покатай! — закричав Віктор, коли віз прокотився травною прямо до хлопців і став перед брамою, коли щез сумнів, що приїхали гості. Віктор так підняв руки, що здалося, наче він злетів «дяді» на шию. Сергій відчинив ворота й побіг до хати.

— А я знаю, як тебе зовуть! — сказав чоловік у картузі, дуже міцний і радісний, одну мить затримуючи хлопчика на руках.

— Дай віжки, — відповів йому Віктор.

— Вітя? — питав «дядя».

Але дивувалися не було коли. Жінка на возі зразу хотіла поцілувати й приголубити хлопчика, але він рішуче вперся і схопив батіг: «Но, но, конику!...»

Коли з хати вискочила мама з бабусею і дівчатами, дід ридав у тата на грудях, на плечі. Плакала в платочок татова сестра, ця незнайома жінка. А Сергій і Віктор крутилися біля сарая і коня, ляскала батою і лазили на воза.

Увечорі Сергій сказав не без певного відчуження хлопчикові, що тепер батько напевне забере кудись обох їх — і маму й Віктора... Стало дуже страшно. Адже «татом» для нього був тільки «діді». І будь-куди їхати не було ніякої потреби. З дому кудись їхати?! Чому? Пощо?..

Вікторові хотілося відвернутися від усіх цих новин і нічого не знати про неймовірні історії — про тата, про зовсім чужу тітку Юлю, про нечуваних досі діда й бабу, що жили десь над річкою на узліссі — за Сонгородом... Здавалося, що гості приїхали з далекого зачарованого краю, з замороженого лісу, щоб закаламутилити споконвічний мир і спокій старої хати з синіми віконницями.

Цілий вечір Віктор смішно супився, дувся й уникав і рук і поглядів «дяді тата» і такої зайвої тут тітки з підстриженим темнорусим волоссям, синіми очима й важкими, як у тата, губами. Спину їм показував Віктор.

На ранок, слава Богу, гостей не стало. Жаль було воза з сіном і коня вороного з рясним хвостом і сумирними дзеркалами-очима.

.

Добу батько проїздом був у Полтаві й бачив Віктора цієї ночі в колісці серед дідової світлиці: ріденьке волосся на голівці, носик грушкю і рожеві пальчики... Крім дітей, ніхто не спав у ту ніч. Після вечери, що скидалася радше на снідання, час почав линути, як у бездонну прірву.

Ще до світання мама відвезла тата до балки за Олексієвськими хуторами.

Сидячи в кабриолеті, вона чекала доки в холодному мороці ночі зникне знайомий ще з Петрограду мисливський кожушок на козячому хутрі і каракульова шапка. Мама пам'ятала їх навіть в англійській крамниці на Невському, а потім — у скрині з важким різьбленим віком: пересипаними нафталіном. Ключі від скрині пам'ятала в цю мить зовсім чітко і певно.

У вибоїнах толоки, під передком чобота дзеленчав уже льодок, такий біло мережаний, а під краями болотяно темний і міцний. Чв'якала чорна юшка.

Сіра пляма двічі зняла догори руки: прощай! прощай!

Мама заплакала й легенько відгортала пальцем сльози на скроні, а Грушка обережно смикнулася і пішла трюхачком. Домашні справи здалися їй раптом зовсім ясними. І не було причини довше стояти серед вкритого холодною мрякою степу... Пластами, з вузлами старого коріння, стеблом минулорічних трав, заживо здіймалася вогка земля і подушками обліплювала копита кобили і накручувалася на залізні шини колес.

.

Після повороту додому, тато, за допомогою давніх знайомих, знайшов працю на сонгородській цукроварні. Завод ремонтував для нього мешкання, забезпечував «пайок» і топливо. — Тоді, як у Полтаві царював голод.

Тим часом давній лад у дідовій хаті тонув, щодня і щогодини, у безмежжя нечуваної, здається, в історії повені — зливи схожих на мару великих подій і родинних трагедій.

Роки найпростішого на землі, найздоровішого злота-щастя — свіжої сили, молодечих надій, родинних радощів і малолітніх дітей — проминули давно і наче непомітно. Настав час пустити за вітром останні спогади-крихти... Такі комічні дріб'язки — колишні драматичні моменти, роздратування, невдоволення і сум. — Як молодий ще батюшка возив дітей до Сонгорода в гості. І як Черкес, лапатий підросток, хитрив і собі перебити будні відвідинами далекого-далекого містечка.

Вчасно помітивши приховані збирання і всякі приготування та біганину, він, згідно з велінням передбачливого розуму і вроджених здібностей справжнього стратега, непомітно зникав, на радість усім домашнім, з попівського дворища і... чекав на мандрівників верстов зо три за селом. Тут він, трохи ніяково покрутивши хвостом,

вибігав з хлібів назустріч знайомій бричці або возові і, не вдаючись тепер до глибоких роздумів над все одно вже доконаним фактом, біг собі, висолопивши язика, поруч «екіпажа», часом забігаючи на стежку нюхнути се і те, відставав і знову наганяв своїх.

Інколи степове привілля з борами пшениць, житів і гречок доводилося покутувати.

Особливою люттю славилися пси кошманівські. Від них Черкес ховався ледве не під воза, між колеса, але собачі зграї таки втягали його до нерівного бою і качали його по роз'їджених коліях дороги. Здіймався пил, пролітали в траву клубки собачої шерsti... — Черкес більше шкірив зуби і гарчав, гнув хвоста і жалібно скавучав, ніж відбивався.

Тоді дід у чорній рясі не витримував більше несправедливості й плигав з возу додолу — на допомогу... Бігаючи полем, він полюсував псів і батогом, і пужалном... Рятував Черкеса й клав його на воза.

Аж за селом пса спускали знову на землю.

У Сонгороді зморений Черкес поспішав залагати в куцах над парканом і витягнути лапи по землі. Уже після заходу сонця перебігав під воза біля стайні й ладен був поклепати води, повечеряти під хатою і навіть забавитися з дітьми.

Початком кінця родини став від'їзд «дівчат», маминих сестер, з дому. — Назавжди.

За два тижні до смерти «діди», вони, першими, залишили потоплючий старомодний корабель... Старша з них поселилася в Одесі, молодша — у Харкові. Через два роки після смерти Вікторового діда вона забрала від сестри з Сонгорода брата Сергія.

Сергій полюбив Харків і його піщану околицю з історичним монастирем на тлі соснових борів, павутиння довколишніх залізниць — з вагонного вікна видно було ланцюжки захисних посадок над ними, димки паротятів серед лугів і зелені острови станцій сусідньої лінії, гримучі мости над блідими плесами голувої річечки з вісімками пісків-пляжів і затоками очерету, підміські села попід лісами і в ярах. — Там у кожній хаті — лантухи горіхів на зиму і борошна з грушкидички.

Одеською співачкою стала Тоня.

Колись ніхто не вмів так бавитися з Віктором, як вона. А «вбитою» — хлопчик, наче рушницю, приставляв до плеча й щоки паличку — падала вона так, що «мисливець», справді наляканий, біг її рятувати на простелене серед двору рядно і цілував її обличчя.

Але вона ж таки звичайно хапала Віктора з маминих рук і «без усяких антимоній» і без умовлянь та пестощів садила прямо в шапкичок з паруючою водою, обливала йому плечі й голову кип'ятком.

— Ану лиши мені ці фокуси! — кричала.

Щоб заспокоїти дитину, на зміну їй приходила Соня. Віктор від-

разу впізнавав її руки й голубину вдачу. Однією рукою вона намілювала йому голову й тіло, а другою встигала пускати на воду маленькі рибки й каченят.

Вікторові тепер не хотілося вилазити з води, але мама чекала вже на нього з нагрітим над плитою простирадлом.

Зразу після тяжкої для родини розлуки захворів Віктор. Через тиждень Леонид Васильович оперував хлопчика. І Сергій сам поховав за хатою стару Нігрочку. — Випадковий автомобіль — автомобіль у глухому степовому селі! — прибив здивовану й розлючену такою появою собаку. Даремне Сергій пів дня лив їй у ротик холодну воду, клав її на вітер і плакав над нею...

Як звичайно перед перев'язкою і зміною нарізаних з простирадла й виварених тампонів, хлопчик помічав ці жахливі приготування заздалегідь — Віктор тонує у сльозах, коли бабуся знадвору гукнула маму переляканим голосом...

— Доктора! Доктора мені!.. — сідаючи, власне, лягаючи на стілець, попрохав ще дід і глянув на доньку. У погляді його — остання надія поруч останньої безнадії...

Гускла тиша в степу і на селі. За церквою рожевіли тополі й хмари. — Я вмираю... — ще два дідових слова.

Тепер несподіванкою для родини був тільки приїзд давнього приятеля покійного — отця Василя з Василівки, на заздирість рожевоощого, свіжого й могутнього. Несподіванкою була, власне, епітрахіль...

Це отець Василь, на загальний переляк, покритий епітрахілею лице вбраного в підбиті червоним золоті ризи діда...

Ще тижні мама й Віктор жили у дідовій хаті.

А через рік запряжений чортами-кіньми заводський «екіпаж» забрав з села до Сонгороду й Сергія з бабусяю. Саме перед обідом коні проскочили перед вікнами і зупинилися перед ганком. Хтось заніс до передпокою і поставив під стіною біля вішалки бабусину корзину.

За мить до їдальні зайшла мама, бабуся і Сергій. Бабуся присіла до Віктора і цілувала його в голову. А сумний і розгублений Сергій стояв біля дверей чужої вітальні і десятком перев'язаних шнурком засмальцьованих і рясно заляпаних атраментом книжок, зошитів та чорнильницею невиливайкою в руці.

5

Писання — наче шпуля. А насажений магнетом кінчик пера тягне, подає і проявляє на папері часом неждану або не зовсім відповідну первісному задумові стрічку давно вже зареєстрованих пам'ятю, інколи вже й прив'ялених, тільки но скоплених, ще свіжих, і давно вже забутих або в оці прихованих, не визбраних свідомістю вражень, фарб і життєвого зерна.

На стрічці — рука. Вона — низка варіантів! — раз швиденько, а раз неспішно шикуює, ліпить, тиче прибережні куці над краєм рідкої і легкої штриховки: над майбутньою рікою — вічнозелені трави луку, легко розмічує плями сірих і розкуйовджених золотистих, майже червоних, вогуватих пісків та уквітчані спіральками й ніжними закрутками п'ятаки обведених кільцями срібно попелястого чагарника озерець, прибережних болот, твані впереміж з суглинковими урвищами й горбами.

Ось щойно приготовані береги виповнюють живою водою. Ранком заводі й затони наливаються фіолетом і рожею, згодом розпливається, міниться райдуга на тихих плесах, опівдні — світляні плями і коси сонця. Під вечір зубцями лягає на них тінь. Ночами на дні ріки святковим воском горять літні зорі.

Ще порух рукою, два — і на стрічці Орчик. Серед ніжних складок піску дзюрчить степова річка. Мілина. Проте попід глиняним берегом вода збирається в рудий потоп і заливає очерети, розщиплює і топить оливкову муть потоку, вимотує і рве купоросну свіжість зелених кіс і кісок водоростей. Під обірваною від води лисою гіркою — крутиж. Чітко видно кам'яні жовті ребра й сіру, частково обвалену в річку, вивітрену піщану породу. На горбові рідкий високий бур'ян. Стежка.

Нею не раз поверталися з Попівки додому Віктор і тато. — Не лугом навпростець до мосту, а лісом. Сухим сосновим лісом на пригорбкові над лугом. — Під вечір пахли червоні стовбури в брунатних, а то майже сірих помазнях-лусці.

Хлопчик дріботів за батьком і спотикався об оголене коріння сухошкірих велетнів.

Потім звертали в дубняк. Його галуззя над алеєю — наче шереха дам у рясних, у пишних спідницях давно забутих уже віків.

Кущистий ліс, дрібняк.

Купалися у чистій затоці Орчика з піщаним дном, — з берега наче ступенька мшиста й слизька у воду, а далі — полого дно. Збоку — промитий, здавалося, і перебраний стебло за стеблом старий очерет.

Хлопчик довго бродив по коліна в чистій воді й спостерігав, як розпливалися, ставали схожими на підмальовані крейдою, його ноги, або по м'якій і теплій твані понад кущем батоїв очерету — зеленчака. Слідом за його кроками здіймалася аж на поверхню води важка муть. Усе це разом нагадувало хлопчикові акваріум і золотих рибок.

Потім батько і син довго-довго сиділи голими на березі, на лужку. Татові, видно, спершу теж було холоднувато — Віктор бачив, як він, зігнувшись і трохи прикриваючись долонями, вибіг з річки й видавлював воду з бороди та зганяв бризки у себе з ребер і грудей. Тіло його дрижало. Згодом і Вікторові, і татові — тепло. Тато розповідав про попівську тьотю Льолю, її дуже вже стару матір і її молодого чоловіка, сонгородського лікаря.

Батько взагалі не вмів говорити з дітьми інакше або про щось інше, ніж з дорослими. Власне, він говорив з дітьми по-своєму. Від Віктора, приміром, тато вимагав — мамі й бабусі на сміх — дослівно... «солідности»... Але й сам він оповідав так, що, наче крізь дірочку від сучка в глухому паркані, видно було і справжні події справжнього життя і справжніх людей у всій їхній складності. — Хочеш розумій, хочеш не розумій...

Але розповіді батькові обіцяли й Віті життя дуже цікаве, навіть захоплююче та змістовне.

Під горбком і на стежці понад Орчиком тато розповів про Льолиного брата: про його смерть у перших же боях на російсько-німецькому фронті, — в минулу війну. І про її «бабусю» — матір. — Вона об'їздила весь фронт, а таки привезла тіло забитого сина до Сонгорода, на Україну...

Сьогодні Віктор і тато бачили їх усіх — і бабусю, і Льолю, і дітей-учнів. Були у їхній хаті над луками, за обваленою місцями канавкою, за вербами, над грядками капусти долиною і над вишником на пригорбкові. — Хата у них під зеленою черепицею, трухлява веранда, а які історії сумні й героїчні... І яка могутня та гарна тьотя Льоля...

Крім того, хлопчика вразив сам факт: труп привезли залізницею... Який жах! Труп...

Сидячи на своїй сорочечці, Віктор, від щастя, майже в забутті, ритмічно і глибоко похитувався, слухаючи, і заподадливо водив руками по ногах, до колін і назад, до колін і назад.

На стежці до мосту тато розповідав про Льолиного чоловіка, як він щасливо оперував стару й давно вже сліпу селянку з російської колонії.

Коли з очей зняли пов'язку, жінка побачила лікаря та й каже неждано:

— Ти б ліпше не різав, не мучив мене! — кацали, відомо «тикають» без жодного розбору, їм — море по коліна.

— ?!

— Не бачила б я тебе ліпше... який ти молодий... який ти гарний... який ти... який ти..., — і баба сміялася й плакала одноразово, руки йому цілувала.

Тато й сам сміявся і поглядав на Віктора: пікантна ситуація й розповідь, як часто у тата буває, «з кісточкою», як буває ніс з кісточкою, з переломом.

Залежно від поштовхів довкілля, Вікторові хотілося б у майбутньому бути то інженером-залізничником, як київський родич, то касиром, а бувало вже — тільки кучером або сажотрусом. — Який милий бородань трусив у Лисенків сажу на кухні, а потім у ідальні, — обережно так орудував трикутною лопаткою на обліпленій сухою глиною ручці! Він не тільки не проганяв Віктора й Льоку з хати, а не

відпускав їх від себе: безнастанно розповідав веселі історії і задоволено поглядав на хлопців капосними очима.

Звичайно на цьому не обмежувались Вігіні мрії.

Найчастіше вечорами, інколи — ранком або по обіді хлопчик брався перелистувати не численні і йому добре знайомі татові книги. Вдень на стільцеві перед вікном, а вечорами над столом, розкривши найлюбимішу з них, хлопчик поволененьки любувався портретами Наполеона і малюнками побоевищ, розтროчених шляхів, зірваних мостів і палаючих міст, загонами солдатів у високих шапках і норовистими кінями старшин. Як би хотілося...

Інколи Віктора найбільше вабив Шевченко. Опинившись у хаті насамоті, він раптом «по-шевченківському» всідався на канапу, гнувся наче під важезним баранячим кожухом і такою ж кудлатою шапкою, для більшої подібності трохи надував щоки, і довго дивився сумними очима на підлогу під вікном...

Одного зимового вечора, стоячи коліньми на стільцеві перед розкритим на столі прибудним томом розкішної енциклопедії, Віктор запитав тата: «Хто це такий?»

— Грецький мудрець.

— Він уже помер? Він виліплений з білої глини? — допитувався хлопчик і, після уважних розглядів, намагався й собі гордо виструнчити шию, могутньо напнути щелепи й відтворити наче глибоко заковчені, наче повернуті в голову або мертві очі скульптури.

— Не пустуй, мавпочко, — сказав батько.

Віктор хотів відповісти, що він не пустує, а сказав, що він би хотів бути грецьким мудрецем...

Тато і навіть мама розреготалися, а Віктор, засоромившись, пішов представляти грека від столу до канапи, до бабусі й Льоки.

Потім уже із спальні він на мить вирвався від бабусі й вискочив у самій сорочці до тата запитати, чи грецькі мудреці були розумнішими чи дурнішими від теперішніх.

Задоволений відповіддю батька, Віктор виліз на ліжку, сміючись і охкаючи заліз під ковдру, і, щасливий, довго прощався на ніч з бабусею.

Але сьогодні Вікторові хотілося б бути тільки лікарем.

Оглядаючись обабіч стежки, батько показав Віті, зовсім як іграшкові маленькі конуси ялинок у піскові, потім — рої димів до півнеба над амфітеатром села над Орчиком. — Вказав на красу великого й малого.

З мосту, густо подзьобаного, порізаного, побитого шипами піджов, було видно як червонів передвечірній ліс за сухими, здавалося здалеку, луками. Самогній віз скотився з сонгородської гори й загуркотів мостом, розганяючись незвично швидко перескочити піски. Тато підманив до себе й погладив по шиї лякливе рябеньке лоша: довірливі очі, рухливі мокрі ноздрі й насторожені вуха, трикутник ніг і хвостик, як кужіль чорного льону на вітрі.

Від Орчика потягнуло сирістю і прохолодою.

Батько взяв Віктора за руку. На високому березі над річкою здалеку червонів корпус школи під залізним дахом й білили хати Подолу аж до лісу. Ліворуч через дорогу залишилася за спиною маслобойня з прип'ятим дротами залізним димарем під хмари, а потім і білий клуб під перевернутою до річки горою з парком на її спині, з оранжереями на терасах, розсадниками овочевих і декоративних дерев, парниками і ягідником.

На гору, аж до церкви, здіймалися широкою, як площа, вулицею з хребцем вузького шосе посередині. Ішли глиняною порепаною стежкою над захованим за хащами й лишком старого лісу ярком. Тато часто зупинявся віддыхатися й витирав хусткою краплистий піт над вусами і на чолі. За шосе, обгороджений колючим дротом, уже глибоко спар чорний парк.

Спав, видряпавшись на плоскогір'я, над самим степом. Старий Сонгород — безтолоч солом'яних стріх, білі хати з давніми верандами, глухий саман сараїв, корони каштанів, дубів, осокорів, дідівські сади над почорнілими тинами, над парканами, за брамами, за зрубами колодязів і повітками. Краєм виглядали старі сади між далекими викройками нових будов .

На стрічці пам'яті — останні тижні літа, початок осені. То цілими полями, густо, то самотніми крупинками — барви й мох наче вітром занесених, наче гамузом скоплених гієрогліфів. Під лупою виявляються запорошені пилом забуття павутинки колишніх настроїв, подій і переживань: хвороба Льоки, розлука з мамою і братом, від'їзд Дуньки. Потім усі нещастя кінчилися. Після жнив повернулася з дому — у хлопчиковому понятті, власне, додому — Дунька. Вона привезла Вікторові й Льоці хустку медяників. — Стало зовсім інакше на душі.

Пізнім недільним ранком, вона повернулася в суботу, за сніданням, тато страшенно сміявся, коли Дунька чхнула на кухні так, раз і вдруге, що в їдальні на столі задзеленчав посуд. — У тата великі зуби, губи виразні, жваві, а сміх задьористий. — Мама посміхнулася. Віктор же кинувся було збігти на кухню, але мама встигла схопити його за руку й дуже сухо раптом наказала сидіти смирно та їсти.

Бабуся глянула на хлопчика трохи співчутливо, трохи насмішкувато. Вона пустила б його, звичайно... Та й вирватися від неї теж не штука.

А хотілося б забігти до кухні й крикнути Дунці: «На здоров'я!» — і поборотися потім з нею трохи.

За столом Віктор притих. На мить йому здалося, що на столі, як на сцені, за чашкою чаю, біля хлібниці... стояла Дунька. Справжня, жива, тільки завбільшки з ляльку... «Щоб дома не журились!» — каже вона, гучно чхнувши. Щоки у неї поволі морщать, ламаються, складаються насмішкувато. В очах у неї і сміх, і сльози.

— Вікторе!!! — обрізає всякі міражі мама.

Батько теж глянув на хлопчика гнівно: від нього повинню дмухнула мовчазна погроза. Часто у таких випадках незадоволення він наче втрачав контакт з людьми і — раптом по-російському, по-чужому — здавалося, командував з-за гір або з-понад хмар.

Цього тата Віктор панічно боявся.

З жовтня починаючи, мама почала працювати в лікарні. Вдома стало нудно. Часом хотілося плакати, а часом — перекинути пустий день догори дном і, як коробок, бити його, гасаючи дворами й садом, ногами.

Віктор почав подумувати про школу, навіть влаштовувати на канані школу для брата і показувати йому знайомі літери, перечитувати йому напам'ять вивчені книжечки в яскравих палітурах з намальованими на них звірями, потягами, касарнями і червоноармійцями з зірками на зелених кашкетах.

Після «школи» Віктор і Льока годинами наводили порядки у відведеному їм «ящиківі» гардероби, складали й знову перекладали свої книжки — на дно, за форматом, лобувалися чітко розставленими по-під його стінками іграшками — вантажним вагоном, паротягом, парматами, трактором з причіпленою до нього платформою. А з яким болем душі — бо де ж його все подіти? — доводилося пізніше ущільнювати скриню, розміщувати там ще низку другорядних (проте дуже милих і потрібних) речей: постарілих ведмедиків і зайців, жовніврів з повідбиваними ногами або рушницями... Порядок зникав. Радість зникала. — Під кінець хлопці вже засипали такі цінні, такі свіжі, такі гарні забавки всяким мотлохом: якимись коліщатами, уламками машин. Бо до маминого приходу з роботи вітальню треба було звільнити від іграшок і підмести підлогу.

Безпорядок драгував Віктора. А викинути весь непотріб геть — не приходило в голову. Звичайно він сідав на канапу поплакати, а Льока, теж трохи сонний і незадоволений, насуплений, прибирав хату, грокав стільцями. Підмітав сміття під меблі.

Великим щастям для Віктора й Льоки було слідування за маминими «розкопами» в казкових петроградських сундуках, скриньках гардероби, розкритій каналі і в перетасканих до вітальні з-під ліжок чемоданах.

Хлопці раділи найдрібнішим знахідкам у густому прошаркові пилу, у сірому, схожому на кроляче гніздо, пухові під меблями, хоч не можна було зразу сказати навіщо їм потрібні були старий наперсток або грибок для церування панчох чи давно знайомі і, слава Богу, давно загублені іграшки. Правда, траплялися інколи й монети: трикопійкові, п'ятаки і дрібні — гривеники.

Однаке всі знахідки, разом узяті, не можна й порівняти з насолодою від зустрічі з блискучими речами тата й мамі.

Кожного разу Віктор і Льока боялися зразу не тільки крутитися у

мами під ногами, а навіть джкати, — щоб їх не виставили за двері ідальні. Обпершись об канапу, вони спостерігали, як мама ставила на обідній стіл набір туалетних речей і наше дзеркало в рамі з коштовного дерева, здіймала з сундуків плахту, потім гукала з кухні Дуньку, і вони разом ставили верхній з них біля хлопців на підлогу. Одним з ключів на сталевому обручикові — як взяти його до рук і глянути на нього, по ньому бігала тінь — мама відмикала країну чудес...

Хлопці, в коротких штанях і високих панчохах, худорлявий і на-топтаненький, забували й про страх, а запопадливо розпитували, навіщо на внутрішній стінці покрішки цього привезеного колись татом з Франції сундука приколото навхрест світлорожеві паски — від рогу до рогу, чому темносірий чемодан оббитий вздовж такими планочками, а світлопідцаний — гладенький, як і з чого зроблено цю коштовність — чорну «шкатулку», яскравочервону з середини, і хто на ній намалював таких розкішних трьох лицарів, трьох богатирів на таких конях. Розпитування продовжувалося довго: чому мама не одягає це коральове намисто й цю брожку на золотій застьожці, чий цей портсигар і як він відкривається, чому така чудова паличка з срібною ручкою, триплет буйнотривих конячих голів, лежить серед пересипаного нафталіном одягу, і навіщо здалися такі скляні, райдугами розмальовані, яечка.

На дні чемодана валялася мідна табличка з татовим ім'ям. Лежали альбоми старих фотографій.

Мама сіла на канапу й проглянула фотографію за фотографією.

Льока впізнав свою родину на недавніх знятках. А Віктор, виявилось, уже забув діда. Пам'ятав Сергія, Тоню. Але здогадався, що огрядна дама в старомодному капелюсі й пенсне на шнурковій — бабуся.

«Діди» — як не було. Ні в рясі, ні перед жатою з синіми віконницями, ні в баранячому кожусі й смушковій шалці козачій.

Тато на дачі в Фінляндії — зовсім рідний. Тільки вуса у нього короткі. А борода така плекана — клином, як і тепер. Він такий щасливий і тонкий. Збоку виглядає стежка з овочевого садка до моря, з-за куща — причал і вода. Очі у нього — звабливі затони каштанові. Татові очі...

Про Фінляндію Віктор чував мимоходом, що там немає замків у дверях — ворюг зовсім немає, що харч на залізничних станціях сам собі продається — пасажири платять за нього... згідно з совістю... Країна дивна, як дивним є на світі Китай, і самотня — одна на весь світ така...

Проте найцікавішими для Віті здалися знятки... з нього самого, з «ще малого» Льоки: Льока немовлятко, завсім голий, слина біля рота.

Віктор нехотя віддає їх мамі: не хочеться випускати з рук.

Згодом усі ці багатства не заглядали більше хлопцям в очі прима-

ною і не вабили вже рук: набридли вже татові жилети й чомусь червоні мамині панчохи. Скучно приглядатися до складання старих речей до сундуків з міцними сугловками з міді й масивними замками. Остогид вже хлопцям запах нафталінових кульок і — бувальщини, старовини.

Віктор мотнувся до спальні і схопив прив'язаного до ліжка коня за вуздечку — поволік його з хати на ганок, на подвір'я, а Льока відчиняв і тримав двері відкритими — для брата й рисака на коліщатах.

Мама ще довго ворожила над заслуженими свідками минулого, а потім вийняла з канапи обгорнуті в простирадла зимові стьогані ковдри і до вечора вибивала й провітрювала їх на шворці від хати до найвищої у Сонтороді груші над канавою.

6

Ще напівсонний Віктор на мить затримав дихання і, обережно закотивши край ковдри з-над вуха, прислухався: дощ лив. Щоправда, не такий злющий, як з вечора. І без вітру.

А вночі... вночі він то дріботів, то густішав, то впрост заливав... Край даху над Вікторовим ліжком скидався на бубон. Хлопець так і заснув, вслухаючись, як шумів-шумів дощ.

Цілу ніч... і досі!

Нарешті Вітя наважився повернутися на спину, розкритися і, протираючи очі, глянути у вікно.

Шибамі, наче навперейми, лилася брудносіріляста вода. Чорні стовбури дерев-примар здавалися вимитими милом і прикрашеними нитками срібла. А куці й бур'ян — наче мокрі кури.

Віктор саме здерся через ліжко на лутку вікна, як до спальні зайшла бабуся. Вона протерла окуляри і, наче задоволена чимсь, посміхнулася. А Вітя не зважав на неї зовсім — хай одягає Льоку! — і намагався так прилягти до шиби то чолом, то щокою, щоб видно було, як, вибігаючи з ринви, пінилася і стигнула бульбастим мармуром у чорній діжці біла вода і як чорний мармур переливався через край мокрої діжки білими водограйчиками, свердельцями, косами й потоками.

Після нічних злив напускних -- день-два над містечком сіє дрібний дощ з волохатих хмар.

За густими туманами до півдня куняє містечко.

По обіді слабосилий вітерець якось задме і сяк-так підв'яже фалди волого туману. На просторих подвір'ях затуркотять голуби. Та не проснуться незграбні глиняні хати з старими відгнилими верандами, з'їденими іржею замками парадних ганків і зеленіючими мохом парканями. Тільки пес задзвонить ланцюгом, плентаючись від дому до льоку.

Здається, вслухатися — і почувеш мову брудного вологтя на верховітті дерев, почувеш гниття корінців пересохлих трав . . .

Заспане сонце, як привид, блукає сонгородськими господами, спиною зарослої шпорищем площі і переляканими вуличками околиць, що тікають перекиленою в долину, до річки, горою, обминаючи уквітчаний силветками вікових дубів яр, спускаються і розбігаються, як струмки води, вилитої на кучугуру піску.

Але Віті немає діла до недбало вмитого містечка, розтоптаного батовими кіньми, і роз'їджених кованими возами калож, накраяних скибами доріг, не спокушала його і звична краса осіннього дня, побіддя. Адже дням немає числа, — немає й ціни. Найголовніше в житті, щоб мамина рукавичка міцно тримала Вітю за руку. Усе інше приходить само собою, як вкрити мокрим каштановим листям земля попід рипучим дерев'яним пішоходом у дві дошки, що мирно підвертається йому під ноги, обтягнені вовняними ґамащами, озуті в добре виковзані ботики.

Крім того, що він з мамою іде в гості до мадам Доля, нічого Віті не потрібно знати. Хлопчик тутукає якусь йому самому не відому мелодію, слухає одноманітне постукування на вулиці знайденої палиці об дощані паркани їхньої безкрайньої площі і підсвідомо придивляється, як поволі здіймається рідка зграя бозна чим сполоханих таких простих і все ж таки чудернацьких думок. Він не дуже вдивляється в них, проте на мить задумується над дуже складним, певне, мистецтвом вирізування таких от «сердець» на дошках парканів.

Здалеку, краечком ока, хлопчик спостерігав, як безнадійно махав крилами вітряк під носом містечкових хат і домів на протилежному, трохи чужому, боці толоки-площі. По вікна, по вука, здавалося, насунулися на них залізні й череп'яні дахи. Але найбільше полонить його увагу оббита бляхою будка м'ясаря, низенькі вікна кооперації і, видно крізь відчинені навстіж двері, підлога — червоно-жовтий ковзкий паркет.

Дуже рідко з'являлася у нього охота запитатися щось маму. Коли б Вітя і не добрав чогось — можна завжди промовчати або вигадати якусь історію. А втім у Сонгороді Віті все своє і все прекрасно відоме.

Ось біля повітової кооперації — присадкуватий фасонний дім пошти з напівздавленими у стіну червоновими колонами присів за огорожею з чавунових ґратів. За його фірткою — квіти перед вікнами і подвійний цементовий хідник до сходів, до дверей. Через вулицю над шосею — череп'яний дах лікарні. Її стіни й мертві вікна ледве проглядають із-за акацій і шерехи старих маслин. А ворота, крізь які можна б побачити пішоход через двір, конов'язь під дубом, розгублену полову й сіно, звідси не видно.

Хазяйським оком обводить хлопчик підсліпкувати, поточені пацюками крамнички-хижі і дрібні майстерні на краю площі, восени залитої непрохідним багном, а літом загубленої у жмарах наче ордою збитого пилу.

Він спостерігав, як по-мужичому несміливо повертається дядьківський ходок, як коні оббризкують собі храпи болотом, як розпливається і знову відстоюється у воді блакитно-біла тінь церкви з золотими банями, золотими хрестами і глухою огорою довкола стародавніх могил, трикутник сквера в ґратах і лисоголовий цементовий пам'ятник серед нього.

По цей бік площі мешкають крамарі й службовці — надіслані й доморослі, що починають свою працю конторськими хлопчиками та посильними, а з роками меткіші та слухняні дослужуються секретарського чи бухгалтерського стола, шийють собі сукняні пальта і каракульові шапки та навчаються, у всякому разі — про людське око, манір поводження. А по другому боці, в Старому Сонгороді, наймають собі хати цирульник в пишною дружиною і виводком патлатих дітей, часом аптекар і вчитель. Коваль, столяр, мельник, скляр — то селянські дворища, селянські стріхи на покручених вуличках Подолу, над поколупаним дзеркалом ріки, попід лісом.

Новий Плян — у революцію нарізані з толоки гектарові садиби залізничників, агрономів, землемірів, лісничих. Усе це необжилі, ще напівміські будинки з венеційськими вікнами, помазками крейди на склові веранд і домашніх оранжерій. Скрізь на подвір'ях — глинища, дошки, солома, розіз.

Самановий дім хваленої мадам Доля зовсім не подобається Віті. Ні мазаний, ні білений! Не дороблений! На ганкові глина, на порозі. А сад навкруги — на сад не схожий. Молодий і рідкий. Гони від дерева до дерева. — Довкола квітника, попід домом і біля дивно малого сарайчика під рогозом . . . глинище . . .

«Горбд не горбд, і сад не такий», — думає хлопчик у ту мить, як мама, комусь у вікні посміхаючись, відчиняє двері, хапає Вітю за ковнір і дещо театральню штовхає його в сіни.

Ще двері — і вже мадам Доля, сива жінка, у якої прямо поміж сірими буклями її зачіски й примхуватою бровою виднілася . . . дірка, що заросла ясно-зеленуватою шкіркою, здійсмає з нього таке похватне, таке рідне пальтечко і червону данську шапку з білим обідцем довкола голови і м'якою кулькою з вовни на довгому шнуркові. Вона крутить хлопчика, як дзигу і, заглядаючи в очі, розпитує його про всякі справи.

Віктор розповідає, що на зиму він би хотів мати кожушок з хутром, обов'язково назверх, але такого товару немає у Сонгороді, що це мама замовляє для нього чумарку на теплій підкладці в широку брудно-жовту, майже бронзову, смугу з брунатною. У хатніх капцях мадам Доля здається зовсім маленькою, як дівчинка. Очі в неї дуже гарні, масні, жваві, а на обтяженій шиї — воло.

У вітальні Вітя поспішає всістися на стілець і, слухаючи розмову жінок, пробує трохи потягнутися. Але мама знечев'я хапає його за руки і кладе їх йому на коліна. Збентежений візитом до незнайомих

людей, він забуває образитися і ховає погляд у чорну щільну ще не фарбованої підлоги. Господиня частує його яблуком, якому він радий, як визволенню. Рукам і зубам є робота. Він потроху відтягує зубами шкіру яблука, апатично гризе його і прислухається до тирад пані Доля, які розмежовувалися любованням мамою або наївно настирливими, беззастережними і простолінійними компліментами, які мусили виглядати тільки як відвертість і щирість.

Наче між іншим, мадам Доля здіймає з хлопчика мірку на чумарку й довгі штани в чоботи або валянки, ніжно обіймає його за плечі, ласкаво заглядає в очі і трохи манірно морщить чоло. Її дуже цікавлять Вітині шкільні пляни. Вона щиро дивується його хоробрості, — адже він незабаром піде до сільської школи, поміж мужицькі діти.

Коли стидка процедура міряння штанів, особливо холощ, минула, почалися неприємності: Віктор терпіти не міг рукавів на виріст і довгих фалд... Мама ж показувала мадам Доля, що рукав чумарки мусить наполовину закривати пальці, а фалди — сягати ледве не по кісточки...

Яким зручним було його старе пальто: короткі рукава, саме воно по коліна — усе найщасливіше припасоване для кругосвітніх плавань корабличками в діжці води під ринкою, гарцювання з Льокою і Лойдом по джунглях вишника, плазування тернами по ярах і легких кіннотних рейдів степами. А пучок ниток на ньому чи дірочку, замість гудзика, помічали тільки мама, бабуся або Дунька.

Проте Віктор не обурюється. Він звик, що мама застыгоє йому штани посеред живота, а Віті хотілося б натягнути їх аж на груди, ледве не на бороду, що вона ставить стільці сидінням під стіл, а Вітя очоче розсовує їх по всій хаті так, щоб вони міцно впиралися бильцями в стіни...

Хлопчиккові дуже хочеться розповісти мадам Доля про найрізноманітніші справи. Він уже любить її. А вона не ховається із своїм захопленням Вітиним розумом, красою і вихованістю.

Щоправда, він звик — його всі люблять і хвалять. Приємні почуття надають йому певности в стосунках з людьми і бажання бути з ними ласкавим і ніжним.

До мадам Доля йому хочеться підбігти й обхопити руками її короткі товсті ноги в розшитих срібними зорями капцях.

Мама спостерігає хлопчикову схвильованість, його потяг до ласкавої бабусі. Мама все знає і тихо гладить покладену в її долоні Вітину «лапу», мов приказує: «Не йди, лишися зі мною, заспокойся, мій собако». Віктор перестає думати про мадам Доля. Крізь тихий сон застеленої вицвілим килимом кімнати з спітнілим венеційським вікном йому вчувається заведена, звичайно, татом найніжніша в їхньому домі ласка — «собака». Він не здіймає голови, а знає, що на нього дивиться мама. Крізь нього.

Згодом Віктор сидить за круглим — зовсім круглим! — чайним столом і вже помахує ногами. Він неспішно розглядає, як на стіні

жовтою плямою відбивається абажур тяжкої лямпи на столикові біля витертої місцями — наче дві півкулі на мапі — отаманки і мріє про те, як часто він з Льокою приходитиме сюди в гості. Літом — прямо городами можна прийти: пролізти крізь огорожу з колючого дроту і через сади...

Віктор прислухається до розмови жінок, а разом з тим перший помічає появу чудернацького господаря дому: не підперезаний френч, закручені догори вуса, як на вивісці перукаря, шерстяні панчохи до колін, а особливо сандалі — усе здається дивним хлопчиківі.

Привітавшись з мамою, землемір повернувся і вийшов... — В уяві хлопчика він залишився диваком, що сидить у самановій пустці цілісінський день і чекає, коли його покличуть їсти або привітати гостей. Та ще коротка посмішка і зуби під вусами запам'яталися.

Жаль, що Доля не сів пити чаю. Віті хотілося почути, як це можна говорити по-українському з «акцентом», з німецьким акцентом...

— Чодово, чудово! — перебільшуючи своє захоплення, залементувала мадам Доля, помітивши, як Вітя долоньями підносить до губ гарячу склянку чаю. — Зо зюс, зо зюс! — ахкала вона по-німецькому, ламаючи свої, здається, руденькі брови, заважаючи Віті чаювати. Мама ж не виявила ні найменшого захоплення і глянула на нього пустими очима.

Мама вже казала Вікторові, що всі чисто речі мають і українські, і німецькі, і французькі і т. д. назви. І він їй зразу повірив. При відповідній нагоді, він би і сам висловився в подібному дусі, хоч у глибині душі якийсь голос переконував його, що справді наговоритися можна тільки по-українському. Так між іншим було і з німкенею, мама казала «українською німкенею», мадам Доля, і з...

Серед пануючої вдома стриманости, забувся нікчемний привід до захоплення, а сама мадам Доля непомітно заблудилася серед сонгородських буднів. Та запам'яталася, в'їлася в пам'ять похвала: не німецьке «зо зюс, зо зюс», а українське «чудово, чудово!»

Прощаючися, мама посміхнулася до мадам Доля і майже зовсім холодними очима дивилася на рожеві щоки дуже чимсь збентеженої жінки, потім взяла гарячу Вітину руку в свою мляву. Раптом за фірткою, на вулиці, на стежці понад боронами ще не в'їждженого шляху і розкуйовдженими та запиленими піріями попід дрогозяними огорожами й парканами, Вітя, заступаючи мамі дорогу, зупиняється, обіймає її ноги, простягає руку до її шиї — палаючий, просвітлений і нетерпеливий.

Наче в напівсні Віктор роками марив про якусь солодку похвалу, про якийсь не зовсім певний захват, про гаряче «чудово, чудово!» Вони підкрадалися до нього в сумне надвечір'я, коли хлопчик блукав настороженими клітчастими тіннями парканів зарання приспаного містечка або в пізній час, коли в ліжкові він знов підхоплював під себе й натягав на голову покірну ковдру, щоб заховатися від жиго розмальованого неба за вікном. Що пильніше хлопчик приглядався

до своєї мрії, то чистіші зорі розсипалися збитим чередою порохом і осіннім багном, то далі стелилися вони — сонгородською толокою, за цвинтар, за ліс на видноколі, за обрії...

Вночі, коли скручена калачем бабуся стогнала, сопіла і кидалась уві сні від страшних марив, Віктор вибігав стежкою до щойно піднятих арабських караванів у Сагарі, на лісисті узбережжя американських великих озер зі стрілою індіанських човнів на обрії, в околиці святого міста Бенарес...

Похвала робила з хлопчика чудо. Мамина мовчазна посмішка або веселі татові очі — і Вітя розпливався в radoшax. Заглядаючи в розпечені до червоного дверцята груби, він бачив перед собою поля палаючих свічок, мерехт стародавніх ікон і попелясті платки богомольних бабів. Себе бачив у церкві — поруч баби Тарасенчихи. А згодом помічав другого Вітю. Наче переселявся в нього. Відчував, як це «чудово, чудово» стиха підштовхувало його в плече і підіймало його ногу на сходах до катедри. Поки він сходив, на його постарілому обличчі, від подиху вітру в церкві, віялася сива борода, ворушилося жовтяве, як гусеня, волосся над вухами і потилицею...

Ось він уже на катедрі. Церква перед ним — як на долоні. Куряться свічки, кам'яними плитами підлоги поблискують мужичі чоботи на притворі, рясніють хустки на бабинці... Серед наповпу Вітя ясно розрізняє незграбну, мов з дерева вирубану, постать баби Тарасенчихи — саме її тяжка рука тягнеться запалити нову свічку, і маленького сухого хлопчика біля неї, з восковим обличчям і скляними мальованими очима... І забути цього хлопчика ніяк не можна. Його та вітвар...

.

Додому поверталися схожим на схід ніжного сонця надвечір'ям. В ясных туманах рожевим і жовтим вогнем горіли подвір'я, городи і сади, а підведені широкими тіннями будинки над площею супилися і кам'яніли. Віктор шмигав клітчастими тіннями парканів засипаючого містечка, мама відверталася від сонця і захищалася від нього долонею, рукою.

Завертаючи на площу, Віктор помітив, як крізь браму під дзвіницею виносили смішно високі корогви — на трикутниках золотих шнурів торочкуваті полотнища барвисті. Він любив спостерігати, як на добре знаний йому широкий і делікатний дрібноплитчатий пішход між собором і дзвіницею висипали сиві дядьки без шапок — завжди заклоптані, засмучені й зіпрілі, як у дверях церкви й перед брамою ледве не до землі схилялися тяжкі корогви з соломчатого золота — на них вишито голови святих на оксамитному тлі, темносині, лілові, потім ще блакитну корогву — аж білясту на вигинах і складках, і криласту таку, хвостату — з шовку. Нарешті виносили бронзовий хрест на короткому держаківі з коштовного дерева. Його в дверях нагинали ледь-ледь.

Дзвонили по мертвому.

Дунька швабрувала ганок. З дощок здіймалася густа пара смугами. Щоб не забрудити підлоги, мама взяла Віктора під руки й перенесла його в передпокій, а Дунька кинула їй під ноги ганчірку й простелила до дверей мокрий лантух.

В ідальні справді чекав на маму Леонид Васильович, сидів на канапі й читав газету. Біля нього стояв і розглядав щойно подаровану йому доктором книгу — сторінкові малюнки всіляких заморських звірів — білоголовий Льока.

— Бач, яка шия? А голова маленька!

— Бачу, бачу, — посміхався доктор, а зачудований хлопчик знов звертав увагу гостя то на особливо смішних, то на захоплююче яскраво розмальованих африканців та азіятів хвостатих.

Бабуся мовчки дожурила з Леонидом Васильовичем цитарку і вже готувала на стіл.

Віктор одержав казково розкішну книгу байок — золотий том з портретом автора, носатого діда з баками на всю щоку. Чудова книга сподобалася й мамі. Але Віті в цю годину найбільше хотілося залишити подарунок на отаманці, на стільцеві або на ліжковій в спальні трохи полежати, щоб вискочити з Льокою в садок, вибігти на толоку й встигнути простежити, як пронеситимуть на цвинтар покійника.

Льока спершу чомусь дивно й неждано впирався, але мама, слава Богу, не всаджувала дітей до столу.

Тягнувши брата за руку, Віктор ще вчасно вибіг до канави на межі площі й толоки.

З старого Сонгорода підходили люди — приставали до похоронної процесії на площі, чекали на неї на толоці або йшли прямо на кладовище. Над могилою зібралось їх уже здалеку помітний гурт.

Віктора захоплювала велич трагічної події, небуденність настрою глибоко й щиро розчулених людей, навальна сила натовпу. У таку годину люди переображалися. Не дарма пишались барвні короги й поблискував серед натовпу на толоці хрест.

Жадібно розгорялися хлопчикові очі. Він міцно-наміцно тримав Льоку за руку, а бачив перед собою цілі лінії одноразово збігаючих у канаву, а потім на єдину мить зрозгону піднятих над травою кобіт, що задирали край толоки й борознили вогку глину й чорнозем, бачив грандіозні панно сірих жіночих голів сонгородських селянок впереміжку з портретами горем прибитих і буйних, голомозих і пишноволосих дядьків та ескізи козацьких вусів і мужицьких картузів і шапок у мозолястих, схожих на коріння, руках. Точилися серед людей неземного багатства полотнища корогов. Давно потонув, згубився серед баштану голів хрест. Пропливла над платками й чупринами до заволоченого вечором цвинтаря труна.

На три людських віки засіла у хлопчикових очах широка черво-

ним підбита золота ряса й кадило костистого й стрункого священика з сивою біблейською бородою і, схожою на широку призьбу, лисиною. Запам'яталася кухонна марля, штучні троянди, одна на одну складені руки і гостроноса мумія жінки над домовиною. Пілкою різнули очі паперові зубці на краях жовтеньким пофарбованих сучкуватих дощок домовини.

Вдома хлопці застали вже й тата.

На столі торіла лямпя, стояло вино в бокалах і пляшках, а головне — виднілися розпечатані коробки обгорнутого в дорогий, з одного боку навіть срібний папір печива й шоколадних цукерок. За столом тато, гість і бабуся задоволено палили цигарки. Леонид Васильович манірно, вдавано манірно, випускав дим з рота крізь живцем, завжди здавалося, підсмажені губи і неспішно розповідав анекдоту, густо пересипаючи звичайну мову церковними словами. Тато до нестями реготався, витирав сльози хусткою. Мама й бабуся теж сміялися. Тільки мама, підтримуючи чоло пальцями й закушуючи то верхню, то нижню губу, уміла стриматися, а бабуся по-старечому зморщивши короткозорі очі, хіхікала й прискала зо сміху без усякого стриму і навіть просторікувато. Зовсім заплющивши очі, вона так вимахувала руками, наче когось не допускала до себе або відганяла набридливих мух.

Потім доктор, усміхнений і червоний від задоволення, узяв на руки Віктора і захистив, між іншим, його від татових скарг, кажучи, що хоч хлопчик і справді худий, але дуже м'язистий. І що це — то ловне.

Але що довше він сидів на колінах у гостя і розглядав руки лікаря, нігті, пальці й червонувату від якихось натирань шкіру, то менше йому кортіло запигати, чи сьогодні з'їдять усі цукерки й печиво, чи ще лишать до іншої нагоди. Вітю надили хтозна навіщо йому потрібні такі розкішні коробки, особливо та з печивом — велика, глибока, з чудовим верблюдом на покришці.

Вітя довго ще займався ними, про щось у повній мірі йому зовсім не зрозуміле подумуючи, і вдивлявся сонними очима у щось схоже на мариво — мариво за докторовими руками і за ще гарнішими, незрівняними руками тата: йому згадувалося безліч людських рук, потворні пальці ковбасками або недбало позастругуваними паличками, розпухлі кістки суглобів, жовтяві й зеленкуваті нігті, плями тютюну й загнаного в пори, виглянцуюваного бруду сухого.

Як довго засиділися за столом дорослі й коли доктор вибрався додому, Вікторові не вдалося довідатися.

Хоч наступного ранку до спальні першою зайшла Дунька здійсмати з вікон фіранки, вона не відповіла на запитання, а натомість посміялася:

— А вам, паничу, навіщо це знати, та?!

Віктор тоді, лежачи, хотів за це вдарити її ногою — бо який він

«паніч» і чого тут можна насміхатися? Проте клята Дунька схопила його за ноги, одним махом перевернула хлопця обличчям до подушки і добре лягнула його по одному місці.

— Щоб не брикався! — сказала й тихесенько зачинила за собою двері. Спершу розправила, натягнула на спідницю вишивану блюзу й вислизнула з спальні.

Цілий день потім Віктор безуспішно намагався помститися, корчив перекривлену гидку пику й висолоплював язика, проте безуспішно. Дунька не впізнала себе у Вітиних зображеннях, хоч він сміявся над її скаргами, найчастіше бабусі: як це у неї три дні біжать з ока слюзи, а з ніздрі соплі, потім три дні з другого... Навпаки. Ставало ясним, що тим ранковим ляпасом і кінчився гарний здавалося б минулий день, день відвідин мадам Доля, подарунків і шоколяди з ромовою начинкою.

І день глибоко збуджуючої душі процесії — розмірено крокуючого містечком натовпу під корогвами.

7

Зима вже за тижні до першого снігу давалася Вікторові взнаки.

Власне, ця перехідна пора втомлювала, мучила хлопця найдошкульніше, до сліз. Зашкарублу землю добирав голий мороз. Як напередодні снігопаду, повітря пахло кригою. Часом з-за будинку дув такий різкий вітер безмежних степів України, що кінці Вітиного башлика зміями моталися у нього над головою й роздратовано сичали на небо, а фалди його нової чумарочки нехотя і тяжко, проте широко надувалися й оголювали хлопчикові ноги у кавказьких буряково-червоних валянках і калошах, від яких на землі, на притрушенім морозом листі й піскові залишався дірчастий, як тертушка, слід. Сад уже з ночі відвернувся від заводських будинків і дружно рвався геть — хотів, поламавши стовбури дерев, перекотиполем перебігти толоку, ордою прочесати Старий Сонгород, пронестися з гори в саміньку долину, до лісів над Орчиком.

Летіти б легше було, як іти.

Повернувшись до Льоки й Лойда на ганок, що цього ранку був, власне, чардаком і рубкою крейсера, Віктор почав завзято обстрілювати ворожі кораблі на видноколі, запопадливо командувати слухняним матросом і захопленим метушнею на «палубі» псом.

Але снігу з обіцянним Дунькою потеплінням, справжньої зими з її білою красою все ще не було. Як губи виснаженої або перевтомленої людини, сірла промерзла земля довкола. Біліла суха крига між скибами ріллі на городках. Ночами скрипіли розхитані дерева в саду над степом.

Страшенно новини хотілося — глибокого снігу.

Раз Віктор і Льока натрапили в саду на прикрашені разками снігу бур'яни й підведене сріблом минулорічне листя в лощині, в яру. — Але Дунька тільки розсердилася на хлопців, а не зраділа такій новині. Вона сказала, що в них під носом сніг випав, — і щоб зачиняли двері до кухні. Бо Дунька саме варила картоплю для свиней, тяжко повертала мішалкою в казані з масивного чавуну й наспіх підтирала спітнілий ніс і губи долонею. Не глянула навіть на Віктора, крок за ним, у дверях, напуганого й обв'язаного платком Льоку й Лойда в сінях. Сердилася.

Віктор отетерів від такої несподіваної байдужості, потім хотів сказати дівці, що вона дурна, як пень, та з передпокою зайшла, поправляючи окуляри й ріденьке сиве волосся на скронях, бабуся, надиво спокійна, ні до чого не причетна і готова завжди трохи посміятися. У такому випадкові вона охоче посміялася над настобурченими хлопцями. Проти Дуньки баба не захистить, може навіть розсердитися і примусить роздягтися і йти до їдальні на цілий день, до наступного ранку.

Найліпше — вислизнути з кухні. Без усяких розмов. Мовчки.

Коли надиво тихою нічню перший справжній сніг випав — бігти на кухню до Дуньки не було жодної потреби. Віктор не витрачав часу на довгі розглядини крізь вікно ні білої землі й білими дротами розмічених городів, ні білих перин на дахах, ні білих брусків над дверима пригребиді й сараїв, ні білих дерев, кущів і пересохлих трав. Біля столу, не сідаючи, Віктор цмулив ще тепле молоко — доки вистачало дихання, і боявся тільки, що його примусять доїсти надкушену булку і що доведеться обов'язково чекати на Льоку. Віктор мовчки слідкував, щоб Льока теж пив молоко без передишки і не брався до булки.

Передки валянок легко ховалися під свіжий сніг. Швидко дві пари слідів з продовгуватими розчерками і собачі лапи вискочили з розкуйовджених снігів над хатою і оббігли подвір'я у всіх напрямках, городи, терник в яру, усі алеї і стежки садка. Потім вони перескочили глибоку канаву, не з розгону, а навскоси, й вибігли через її влещаний гребінь на білу толоку з синіми тіннями хмар і рідкими щітками сухого пір'ю. Зима...

Через кілька днів знялася така курделиця під вечір, що тата привезли з заводу саньми — і пізно, вночі. Кучер Юменчик збився з дороги. Блудили. І приїхали нарешті наче з Тагамлика, з-за саду...

Віктора саме клали спати. Але він, слідом за бабусяю, вискочив у нічний сорочечці через їдальню і передпокій до кухні й побачив, як тато обдирав крижані бурульки з вусів і бороди, потім мив руки з милом під умивальником — з носиком і мідним штепселем. Батько схопив радісно настроєного Вітю холоднющими руками під пахви й весело посадив його... бабусі на руки: звичайно, щоб вона віднесла

його до ліжка. А в цю мить хлопчиків так хотілося до тата на коліна.

Пригода цього вечора здалася йому такою удачею, яка могла статися тільки з татом. Так би хотілося бути тоді з ним у санях, серед бурі, сніговію, серед степу...

Тато дивно якось сміявся — весело й ніяково: як після переляку. Або: наче хуртовина була його невдалою вигадкою, невчасним жартом. А Юмен, не роздягаючись, випив горілку з склянки, витер рота рукою, пальцями, і знов натягнув на голову заячу шапку. Вийшов з хати.

Тепер він десь пробивався крізь збиту під небо хугу до економії. А може блудив понад самими містечковими парками, борсався в страшному зимовими ночами протягові «лійкою» — на «большакові», на горі біля собору або гасав степами за переїздом, на белебні — серед снігових крутежів і примхливих вітряних фронтів-шрамів, побоевищ, ударів.

Доїхати б йому до економії — кам'яних будов за парканами: хат, склепів, майстерень, амбарів і конюшень!

На ранок про хуртовину нагадував тільки скелястий, як Альпи, замет попереки дороги, з двору аж під сад, і кучутура снігу під череп'яний дах хліва.

А біля колодязя — сніг розметено. Земля виглядає. І лід на цямині. Худі ребра й шкіру нагадують ледве прикриті скиби ґрунту на городах.

Зразу по обіді сніг пішов знову, лапастий, рівний і густий. До наступного ранку всі вади курделиці було виправлено. Тепер снігу було скрізь порівну — доброму дядькові по пояс. Тільки де-не-де простяглися підведені яснорожевими янтарними і фіялковими тіннями кантасті шпилі сонгородських сезонних Кордільєрів. Мрійливо і безнадійно поводили вусами засипані снігом куці бузини перед вікнами Вікторового будинку. Терник в яру перетворився у сяючу барвами і променями картину невідомого майстра китайського мистецтва — з терасами розквітчаних білим садів над прірвами і поверхами, ярусами змар, схожих і на гострі або заокруглені пелюстки цвіту, і на мережані від берегів арктичні острови, білесі Гренляндії.

Обіцяне Дунькою потепління наступало зрідка та й то тільки на обідню пору. Сонце на снігах тануло поволі. Пучка його тепла непомітно топила сині, водою набряклі сліди взуття. Мокріло під снігами. Проте зарання відлигу змінював мороз. Часто день раптом сірів і, наче лишаєм, покривався тіннями, а під вечір ставав шорстким, як терпуг. Сніг потріскував під ногами. Сонце, маленьке, бліде і схоже на примару, на сон, губилося в небесах, зникало. Страшно робилося надворі — ні день, ні ніч. Здавалося, що над потухлою навіки землею хтось ще на годину або на дві запалив жовтогарячий і курний смолоскип. А тоді...

У цю пору вечірню Віктор і зовсім маленький Льока тільки зрідка умудрялися залишитися на волі, під темніючим синім або сірим, безбарвним небом, на брунатним олівцем, місцями також і вуглиною наведених стежок посеред кострубатої крейди дворів. Звичайно вони вже сиділи в перенатоплених дровами й антрацитом і вже ледве не по вінця налитих сутінками, дивно припишклих кімнатах. В останніх вікнах ідальні, у складках штор кам'яніли, а згодом линяли й зливалися з присмерком химерно накроєні прямокутники і ромби з лишків м'якого та теплого світла від вечірнього сонця.

Часто слідом за Дунькою пленталася до сараю поратися біля птиці й бабуся. А хлопці залишалися в жаті — остовпілі, прислухалися з передпокою до клацання замка в дверях і до скрипу східців ганку.

Який жах: на два замки заперті... А мешкання раптом ставало загадковим, таємничим, страшним і владним. Як муха, дзигчала натоплена груба. Шум золи, що сипалася крізь колосники кахльової печі в піддувало й раптом утворювала там прикрашений жаринками дивно досконалий, гарний і гладенький Везувій, що здавався катастрофальної сили обвалом і, наче магнет, стягав долишка увагу настороженого Віктора й зляканого Льоки. Раптом голови хлопців поверталися до годинника на туалеті: він, здавалося, вдавав з себе одноразово паротяга й соборну дзвіницю.

Але найчастіше вони дружно бігли до спальні, залазили в ноги Вікторового «студентського» ліжка й у вікно мовчки стежили за Дунькою і бабусею. Ось Дунька в юхтових чоботях, ватянці з відкопиленими кишеньками і закачаними трохи рукавами, у накрученій на шиї в'язаній хустці відмикає сарай і зникає в ньому надовго. Ось Дунька тягне воду з колодязя і переливає її до приготованого відра, — видно, як вона при тому трохи наперед нахилиється. Потім жінка, присідаючи від тягару заводських непомірних відер, для дітей не видних із-за гір начищеного над стежкою снігу, норовить, аби швидше позбутися такої кам'яної води, піти підтопцем, підбігти до сараю.

Льока показав пальцем на Розу, що трюхачком бігла собі — боком, боком, і понюхуючи сніг — від дому до навстіж відкритих, схожих на ворота, дверей сараю. Вікторові теж захотілося на ті краї... Цікаво спостерігати, як Дунька тягне воду, як напружено намотується цеп на продітий скрипучим прутком заліза — закрут його на кінці служить ручкою — дерев'яну катушку, цікаво глянути на прив'язану до крицевого кільця на кормушці корову Машку, штурхнути сухою хворостиною й зігнати з належаного місця в сажі на соломі свиню, зазирнути крізь накинута на гачок сітчасті двері курника з темними сідалами, а часом і прогнати палицею або витягти за вуха надвір раду заскочити туди за яйцями Розу.

Бабуся нарешті дочовгала до хліва і надовго пірнула в небуття. Не видно нікого на бруднуватому в цілому подвір'ї. Снігу б нового...

Хлопцям набридає заглядати в надмуханий і розтертий пучками

пальців скляний п'ятак на густо розшигій лілеями й трояндами зимовій шибці вікна: чи ще не закручують на шпугу двері сарая? чи не йде вже до хати бабуся? Адже повільне зтасання світла дня в чотирьох стінах мешкання ще страшніше, ніж надворі.

Під цю пору здається, що кімнати освітлені не розкішно вигаптуваними лютим морозом вікнами, а сяючим озерами, ставками й морськими затоками мерехтлом слизьких кахлів груби з парою подвійних чавунових дверець і мідним душником з ланцюжком.

Інколи Вітя, а за ним, звичайно, і Льока, боявся глянути на пустку-хату, відвернутися від майже темного вікна. А часом, вбігши зі спальні до ідальні, хлопці падали коліньми на підлогу й, здавалося, безконечно довго плакали, ридали, прилягаючи до канапи обличчям, обіймаючи її розпростертими руками: «Мама! Мама!»

Але що не минає на світі?

До хати поверталася бабуся, приносила з собою повен передпокій холоду.

— Не відчиняйте дверей, дітки, — каже вона майже байдуже, — я зараз роздягнуся і запалю світло. Застудитесь! Не пустуйте!

Слідом за нею, з відром гарячого молока, заходить Дунька. Чути — Дунька іде: чоботи перед ганком оббиває. За нею з усього розмаху грюкають двері, а потім ще стукотять трохи на замкові, як зуби.

Бабуся справді з'являлася в куняючій у присмеркові ідальні з сирниками в руці й запалювала нашу гарну лампу на довгій шпіді, що звалася «Чудо». Зразу гніт горів червоनावим і курним полум'ям і тільки двома трьома зубцями, а коли бабуся одягала на лампу скло й висувувала гніт дужче — світло вмить набирало форми вогняного кола кольору добре втертого гогеля-могеля. Як поблискував тепер накрохмалений льон скатерті! А хата знову стала такою любовою і ручною, як Мурка. Зовсім, зовсім не страшною.

Коли після чергувань у лікарні додому поверталася мама, часом заклопотана, наче їй легше було б залишитися на праці, ніж спочивати вдома, а часом і надзвичайно рада-рада, коли приходив з заводу — і майже завжди приносив для дітей обгорнутий в крамничний папір пакунок — розпечений морозом тато, Віктор не міг далі бавитися з Льокою всілякими дурницями, не міг не кинути навіть розглядання найцікавішої в домі книги — Аркасової «Історії України». Льока від радості біг на руки до мами або тата й горнувся до них жадбно, а Віктор, широко й потворно розчепіривши ноги, починав плитати через усю ідальню від столу в спальню. А потім ще назад. Радіючи, він корчив при тому схожі на карнавалові маски жахливі пики.

— Раді Христа! Припини ці вихляси! — звичайно наказувала мама.

Образившись, хлопчик і після вечері вже, досить довго, розмальовував кольоровими олівцями свої старі книжки. Особливо охоче він чіпляв жирафам окуляри: червоні, зелені, жовті й брунатні. Вікторові

глибоко запала в душу неждана проте серйозна замітка — це зразу видно й чути — лікаря Леоніда Васильовича про короткозорість цих, власне, гарних тварин. Гарних, безвинних і полохливих.

— Як це «короткозорі»?! — негайно для певності перепитав хлопчик.

— Підсліпкувати.

— Тоді Віктор відбіг від Леоніда Васильовича на середину кімнати і, намагаючись уявити собі становище такої короткозорої дивовижі, зображав жирафу і довго блимав очима. Потім повернувся до гостя на канапу й намалював тонконогий окуляри — не зовсім гарні, не дуже круті, але окуляри.

Бували зимові вечори, коли мама допомагала Дуньці в хліві, а бабуся мовчки поралася в напівтемній кухні. На столі у неї вже стояли напоготові полив'яні глечики під молоко й напохваті лежало приготоване для Дуньки цідило. Як зовсім темніло, бабуся світила лямпочку на повішеній на гвіздох іржавій від країв жерстяній спинці з підставкою. У плиті на кухні готіло. Тривожно поклацували, наче зубами, каструлі на дочервона розпеченому — як шипить на ньому й вигоряє скраплена пара, бризки! — чавуні, невдоволено постукувала дерев'яна покришка на вмурованім у пічку казані з окропом.

Віктор любив у таке сизе надвечір'я сидіти на ослінчику й заглядати в пашу палаючої груби. Його обличчя, по-старечому закладене між долоні обпертих на коліна рук, рожевіло, а чоло пітніло. Льока стояв біля брата і спокійно спостерігав хижку, жорстоку красу вогню. Червона тінь спалахів заглядала хлопчикам в лиця і лизькала їхні щоки й носи, їхні плечі, ноги й взуття.

А набридало так сидіти й дивитися на вогонь — такий червоний з помаранчовими косами, з синіми зубчиками або зеленкуватий — тоді Віктор за руку тяг свого приятеля й незмінного, шталного співучасника без винятку всіх витівок, капостей і фокусів від печі до холодних сіней і, сходами, аж до ляди на горіще. Інколи ж діставав з різьбленої шкатулки на туалеті ключі і відширав нижню шухляду комода з лишками татової колекції грошей у дерев'яній скринці.

Даючи братові до рук дуже розплескану стерпу монету з вибитою на ній бородатою головою або двоголавим орлом і короною, Віктор хвалився: «Бач, їй уже мільйон років! Крім тата ні в кого на світі немає вже таких грошей — погубилися...»

На щастя зима це не тільки вечірні сутінки, самота й сонні кімнати, не тільки тривога, страх і голосні такти сполоханого серця, не тільки мутна мілина чи таємничі заводи настрою в полоні блідих плям світла і кутастих тіней від дверей, вікон і меблів.

Зима — пора дивних ранків над білим цвітом дерев і кущів, парканів і дахів, над далечиною осяяних сонцем толок, байраків і перелісків, площ, полів і степу. Це пора сухих, на мороз наче вивітре-

них або тихих і м'яких полуднів напередодні завального снігопаду, коли цікаве сонце востаннє визирає з-за сліпучих брил небесного міжгір'я на приголомшене величчю заповідженого вже видовища містечко на самому дні безмежного амфітеатру з фантазією і смаком оздоблених хмар. Це пора чітких струменів радості й сміху під дном догори вивернутим небом і міриадів сніжинок на міста, ріки, оселі, на ліс і степ... на шапку і плечі, на ніс, повіки, губи і язик... Це пора марної люти хуг безпросвітніми добами і родинного затишку, коротких днів і неквапливих вечорів та ночей.

Яка бувальщина, і сум і раювання, набридливо навідувалися ночами до замеченого під вікна снігом будинку під білою шапкою-горою — на межі розмашистих просторів зразу за галявинами парку й складної геометрії розгорнутих звитків містечкових садиб і дворинц. Серед білого потоку чорніла тушпшо наведена колія залізниці з жаринками ліхтарів біля станції та ледь-ледь рудавіли легко підмальовані санні дороги.

Скручена калачиком бабуся стогнала вві сні й просила довгов'язого дядька з рухливими моргулями на дерев'яних щелепах не забирати з хліва телички. Цілими ночами кидалася вона від страху, що її діти-сироти помруть з голоду й сопіла від ще якихось жахливих марев.

Мамі часто снилося дитинство у рідному селі, епархіяльна школа з інтернатом і Петроград.

Снилось, що вона скучає за родиною і тяжко звикається з гуртожитком, що вона після вечірніх зайнять під наглядом клясної дами біжить на сходи до горюща почитати насамоті. Або ще: лекція історії. Гарний і випещений учитель у рогових окулярах слухає її відповідь. Уже роки вчитель з'являється ночами й повторює: «Я не кликатиму вас тепер до кінця року. Я довіряю вам...»

І досі снився Петроград: страйк у військовий час, пустельні вулиці. Десь — постріл, другий...

А інколи — перший вечір в імперській столиці. Наче вона пробуджується, наче вона в ліжкові після тяжкої, як хвороба, подорожі з України, згадує, що вона вже в своєму новому мешканні, у чоловіка, і чує, здогадується миттю, — над ліжком він і татова тітка, столічна дама.

— Гарна, — каже та, а чоловік обіймає її за плечі і вони виходять навшпиньки із спальні.

Коли уві сні морщатся мамині брови й чоло, копиляться губи — значить їй сниться, що чоловікова тітка знову приїхала, щоб туманним і холодним ранком повезти бідну полтавську дівчину на Невський купувати хутро, вбрання, черевики, білизну або до відомої кравчині.

Дні таємного приниження і прихованого роздратування.

Батько звичайно міцно засипав звечора на канапі: газета на грудях, газета під чобітьми. Засипаючи, він ще намагався вибачливо посміхнутися до дітей — Віктор і Льока боялися бачити тата сплячим —

чи дружини, а потім тяжко дихав, стогнав, хропів, мляво глитав слину, відкривав рота. А вночі тато довго борсався у ліжкові й ніяк не міг вирватися з тьм'яних туманів підсвідомого, ніяк не міг розминутися із постатями знайомих здавна людей, що здалека все здавалися йому зеленоверхими вербами — парадом вчасно надрізаних пилькуватих стовбурів з ніжнолистими верхами... до землі...

Єдина відраза — ці обрубки у мряці над його життєвим шляхом. Старі друзі...

Серед ночі батько пробуджувався й потроху заспокоювався: уся ця глупота — тільки мара. Насправді він ні з ким не говорив, нікому не казав ні слова, за петельки нікого не хапав — жодних дурниць, слава Богу, не чинив...

Ніч довкола. Напіввідчинені двері до дітей. У хаті передранкова прохолода: груба в ідальні, видно, вигоріла — стіна від неї у спальні ледве тепліла. Густо занесені, заліплені снігом шиби випитих морозом вікон ясніли просвітами, майже світилися: місяць у саду.

На одну мить тато відчув себе раптом зовсім свіжим і бадьорим — про щось зовсім ясно подумав. А потім намацав сірника й глянув на годинника, позіхнув неждано глибоко й перевернув свою подушку холодним боком до щоки, закрив очі.

Батько часто й наяву фантазував про відважні й горді, навіть бездумні вчинки. — Так погарцювавши на волі, пошугавши в думці по-під хмарами, татові легко вдавалося із сонгородськими сусідами, знайомими і співробітниками на заводі говорити щиро й радо про все найбуденніше і начисто уникати всякого розумування.

Зфантазовані під гарячу руку славні герці й події, разом з усіма можливими наслідками цих вчинків, нарешті відпливали втомуо і бруднилися ясно відчутим несмаком на душі. Романтичний настрій стрімко спадав. Але повинь така лишала по собі зовсім практичні висновки. Пильно приглядаючись до власних мариєв, тато розчаровувався в них. На дні засохлої казки не виявлялося нічого повчального... Доводилося повертатися до будня і миритися з ним. Не дарма усім знайомим тато й здавався людиною приємно практичною, людиною з чарівною урівноваженістю й несусвітньою сумирністю духу.

Задоволений і щасливий спав у своєму ліжкові рожевощокій Люка. Інколи здавалося, що хлопчик відкриє очі й засміється, потягне за вуздечку свого прив'язаного до поруччя ліжка вірного коня або візьме під ковдру на ніч перемерзлого ведмедика з жовтенькими скляними очима. Може хлопчикові снилася пороша і пів тузені зайчат, що по черзі, колом підбігали до нього й розчісували свої вусики об палець його почервоноїлої над снігом руки.

Зимовими вечорами Віктор глибоко підгортав під себе край ковдри й норувив, засипаючи, укритися з головою. Він тільки закривав очі, а його вже вабили похвала мадам Доля, і маміна вдоволена посмішка,

і татова рука. Він наче губився в radoцax і мріяx, сміявся крізь сон і, розкриваючись, махав руками.

Згодом хлопчикoві мерещилися оббиті килимом легкі заводські сани і, наче вихор, швидкі сірі коні в темнуватих яблуках, норовисті... Хуга вже за ними, лишилася на землі, а тепер довкола — блакитні простори вічно ясного наджмар'я і наближені мідні сонця планет ліхтарями. З хмари на хмару злітають над ніжногoлубими проваллями гринджoла... На татовoму пальті й чорній каракулевій шапці — сніжинки. Тато щось кричить фурманoві. А Юмен з усієї сили натягає віжки й ледве не лягає вже попереk передка. На ньoму підбита зайцем вушанка й баранячий кожух поверх чумарки. Сам Віктор, ухиляючись від налягаючої спини кучера, стоїть перед татом і підцьoкує ледве стримуваних коней і заглядає за облiплені сяючими бурульками й притрушені снігом брили хмар — на збиту над світом білу порохняву, на земну муть. Рукою тримаючись за парканчик, яким обведено сидіння на козлах, Віктор підскакує від радості й слiдкує, як перев'язані на його спині краї башлика упoдiбноються до крил... Ще мить і чути вже тільки, як лопотять крила. Перед очима — безмежна блакить...

Вітин дім — на високому підмуркові. По вінця налита льoдом свіжo-помальована ринва оббігає розлінійний швами бляшаний дах з присадкуватими димарями. На неї на кожному розі хати й прибудованих пізніше сіней з ганком поналіплювано крижані гірлянди, а в прогонах — наче пальцем попридавлювано квoлі бурульки, великі й зo-всім маленькі. Схожі на глибоку, на тaемничу воду колодязів, мінливі шиби солідних вікон густo-нагустo вигаптувано морозом і зав'язно білим пилом. Часом за ніч хуга засипала сонний дім по вікна, снігом.

Ранком горів інієм парк. — Тільки під пахвою дерев, як лишай, чорні плямки розгледіти можна. Схожі на підкопи й шапці стежки до льoху, до колодязя і до хліва треба було татові й Дунці розкопувати ледве не кожного ранку.

Схоплюючись з ліжка, Віктор першим ділом оббігав усі кімнати і, стаючи цапки, заглядав у вікна: не міг вдосталь налюбуватися щедрістю і розкішно зими, напрочуд милими сліпучими ранками.

Згодом, вирвавшись з капoсних бабусиних рук, вилітає зі спальні Льoка. Дочервона натерта рушником шия у нього горіла, палали щoки й вуха. Не дарма Віктор не один раз намагався, правда, не дуже рішуче, вивернути серед спальні — тільки хлопнуло на підлогу! — миску з водою і, спересердя, заявив було навіть, розписуючись і за брата, що ні він, ні Льoка, як виростуть, взагалі не будуть ніколи митися... — Того ранку чимсь роздратована мама раптом чмихнула зo сміху, бабуся сміялася, а тато, була саме неділя, чекаючи на чай, він читав газету на канапі, — страшенно реготався. Згодом сміх чути було і з кухні — бабусин, а потім — громовий Дуньчин... Сміх до сліз.

Біля кожного вікна Вітя хапав брата попід руки, потім довкола грудей і живота й здіймав його, весь напружуючись, головою понад лутки і так тримав його якийсь час. Льока даремно дряпався, намагався підлізти вище й обпертися долоньями рук об дерево вікон так, щоб можна було полюбуватися зимовою казкою спокійно. Проте доводилося присовувати стільці до вікон і тоді навстоячки розглядати за ніч оновлений світ і слідкувати, як Дунька відгортала сніг від колодязя.

Так було зручніше. І не мнялися ні напрасовані бабусею картати бумазееві блюзочки з великими білими гудзиками, ні гарні зачіски хлопчиків — рівно серед чола підрізана й дуже білобриса, з козирком кучерів над шиєю, Льокина, і смоляна Вікторова, з «кавалерським» пробором й одчайдушним вихорем на самому вершкові довгастої голови. Упокорити цю гривку, між іншим, ніхто не міг. Вітя її слинив і запопадливо намагався придушити до голови щіткою, а мама мочила її одеколоном і пробувала розчесати її якнайхитріше. Та даремне. Вихор, трохи схожий на бадилля моркви, хизувався собі переможно із року в рік.

Коли до Лисенків під вечір приходили гості, Віктор вітався з ними, простягав кожному з них праву руку, а лівою, як на сміх, ховав свого вихора, наче дірку в голові. І намагався якнайшвидше вислизнути з хати.

Зима злотовувала родину. Різна бувальщина, перекази про снігові пригоди... Мілководі, проте триваліші за чавун, родинні історії. Поруч Вікторових витівок, пустощів і капостей — татові оповіді зимовими вечорами. Татова посмішка — напнуті нею щоки над чепурною бородою, розвеселі губи рожеві й коренасті зуби: вони, як на гвалт, збіглися наче до вікна, щоб виглянути з рота на захоплених людською добротою і незбагненою красою світу хлопчиків біля смугастої канапи, на тлі освітленої настільною лямпкою кімнати. Татові очі налиті життям, з п'яними каганцями мрійника в зіницях.

Якщо він повертався з заводу не надто пізно, не почував себе надто перевтомленим, не лягав після вечері на канапу «углубить революцію» — так він і казав завжди по-російському і завжди занадто серйозно, — то розповідав «клопам», хлопчикам, надзвичайні історії, розповідав з великою легкістю, охотою і надхненням. Зачарованим дітям здавалося, що повз їхню канапу пробігала невидима стежка до табору арабських караванів і до лісистих узбереж американських Великих озер зі стрілою індіанських пірог на видноколі, що з їхньої канапи можна заглянути на такий дорогий, такий рідний острів Робінзона й П'ятниці та побачити слонів в околицях Бенаресу, чалми натовпу з чорними привидами в схожих на полірований мармур очак, вогнища й похоронні процесії над священним Гангом...

Часом татові розповіді уподібнювалися до величких шано, картин і gobленів. Перед очима насправді пропливали пелехаті жмари над амбразурами стародавніх стін і кам'яними свічами замків над урви-

щами. Вдалині, з-за перлямутрового палацу серед пальмового гайка і водограїв, проглядала густа-густа синь моря, хоч панували над цією панорамою вигорілі на сонці плято. Тут на світанку виїжджав на курний шлях понад вітряками здалеку схожий на тричі наведену масним олівцем і пронизану списом чорну крапку любий гідальго з Манча. Його голодний Россіант копитами виривав холодний пил з дороги і шпурляв його клубками, що нагадували розриви гранат, під самісіньке видноколо.

Бувало, що тато, замість бабусі, по черзі роздягав їх на ліжкові, натягав на них через голови нічні сорочки й клав спати, цілував хлопців у щоку й чоло. Проте Вітя й тепер не наважувався запитати тата про деякі неясності в оповіданні. — Досвід підказував йому, що не треба нічого в'яснювати, не треба й допитуватися, перебивати, а треба до всього додумуватися самому. А наступного ранку ще й розмалювати особливо вражаючі місця Льоці. Засипаючи, Вітя думав, що і він, і Льока легко могли б перевтілитися в арабів, індіців або індусів. Інколи здавалося, що для цього бракувало, власне, чалми на голову, вбрання, зброї та валки верблюдів або слона. Вдень ця думка вирижала інколи, найчастіше, коли, кривлячись перед дзеркалом, хлопці довго розглядали свої обмазані шоколядою губи, язик і зуби.

— З нас би вийшли араби, — казав Віктор. Льока згідливо хитав головою і розглядав себе й у дзеркалі наче відсвіжену кімнату.

Звичайно вечорами вдома не було ні мами, ні тата. Бабуся поралася на кухні, а потім, повернувшись до вітальні, одягала свої потужні окуляри й довго читала за столом, зовсім як учениця. Тоді й Віктор з Льокою бралися переглядати свої вже добре прим'яті книжечки або розкривали на стільці біля бабусі річник старої «Ниви». Над журналом Вітя ніколи не скучав. Йому ніколи не набридало розглядати світлини: як сонце й зорі, недсяжні міста над морями й альпійськими озерами, портрети князів, царів і королів з їхніми напрочуд гарними жінками, військові паради, карети й ляндю, кораблі, а також чоловіків у циліндрах. Особливо часто Вітя навідувався до грецького короля Констянтина і до його дружини. Але довго-довго розглядав хлопчик і фотографії забитого, на жаль, сербського короля з королевою. Дуже гарним був німецький кайзер на коні, з молодцюватими вусами, в чудовій, ненаглядній касці. — Груди у всіх них були просто обліплені медалями й орденами, зірками й хрестами, що збуджувало у Віті військовий дух не менше, ніж знятки зброї, кіннотних атак з прапорцями на списах і бойових кораблів під нап'яними вітрилами.

— Ба, що це таке? Це острів?

Бабуся нагиналася до стільця й читала.

— Так, острів.

— А як він зветься?

— Корфу.

- Де це?
- У Греччині.
- А можна туди проїхати просто з України?
- Можна, звичайно.

— Ми з Льокою туди з'їздимо, як будемо великими. Бачиш, які там тополі височезні?! Я б хотів жити в такому палаці... Бач?

Інколи ж Віктор відчував потребу, навіть необхідність, залишитися насамоті й доскочу наблукатися в туманах вигаданого, уявного. Хотілося облогою стати над нікому не відомою фортецею й довго спостерігати викрутаси власної фантазії і думки. Зовсім прості речі здавалися йому часом цікавими і навіть надзвичайними. І не тільки речі або знайомі люди, а й слова.

Імператор помер отже в Бозі, як пояснила бабуся... — Вітя свідомо купчив фантазію, щоб якнайпластичніше уявити собі це напевне надзвичайне місто «Бога». Він настирливо відсвіжував у пам'яті малюнки міст: чудернацькі дахи Бенаресу, канали Венеції, замок над Тібром у Римі.

— Бога, Бога... — думав хлопчик, впершись чолом у стіну або колупаючи нігтями грудочки обмазаної фарбою замазки на лутках вікна.

Часом у таку годину Віті хотілося поспівати насамоті й розчулити себе до сліз. Він намагався непоміченим прослизнути до своєї спальні й обережно причинити за собою двері. Наче перед вівтарем, ставав він перед своїм білим ліжком, напружено зв'язуючи в міцний сніп мелодію і збережений пам'яттю, а бувало й трохи перекручений або вигаданий текст, фантазією розмальовані картини, одноразово положливі й дуже живучі. Хлопчик підспівував собі на півголоса, збиваючись, починав пісню знову — вже чистіше, чіткіше й доводив її далі. Натрапивши на сумні місця, Вітя, бувало, поплакував. Інколи проте він намагався сльози викликати — раптом починав усе проникливіше повторювати зворушливі слова пісні. Вдавав плач і тер руками очі. А бувало, що сльози лилися легко-легко: «За тобою, Морозенку, вся Україна плаче...» — і зморшкками обличчя доглибинно зворушеного хлопчика, наче ярами, розбігалися і капали з підборіддя на ковдру й підлогу шпирі сльози.

Ні бабусі, ні Дуньці в голову не приходило, що в спальні відбувається таке лицедійство, такий концерт, аж доки Вітя не починав зображувати гетьмана Сагайдачного, вершника розкішного й вельможного, і каскади його війська, що повинню розливалось попід вигорілою влітку горою з чуприною жовтих хлібів, — долинами і понад яром. Напружуючи м'язи зігнутих у ліктях рук, зціпленими в кулаки пальцями хлопчик ледве стримував свого буланого і вже скажено носився степом...

У таку мить двері звичайно відчинялися і на порозі з'являлася трохи здивована, а трохи усміхнена бабуся або раптом чимсь роз-

смішена Дунька, противна дівка в короткій квітчастій спідниці, в черевиках з свинячої шкіри, кривонога. Вона реготалася в дверях.

Віктор кидався тоді повз неї з хати навтьоки. І тут, звичайно, здіймалася бійка: Дунька намагалася перехопити й поцілувати хлопця, а він газартно захищався і силувався влучити її кулаком в обличчя або вдарити, кляту, ногою якнайболючіше.

Пісні вчувалися хлопчикові. Вітер сіяв їх весною, а восени носив їх степом, полями, попід небом України. Вони вздрівалися Віті так само, як вітряки на вигоні або на белебні за селом, як старі журавлі над скибами нарізаного колесами возів багнища перед водопоями зі слизьким дном корит. А деренчання розмашистих крил млина, скрип колодязя на дикому подвір'ї економії або у косяковій серед розлогих полів нагадували Вікторові давні пісні й рідні казки.

Зимовими ранками й полуднями бадьоро було на душі у Віктора. Залетівши до хати на обід, хлопчик помічав, як пообламувані шибками вікон проміння соняшні нишпорили поза меблями й на стінах ідальні, як хата яріла від світла і тепла. А ввечорі ставало сумно і боязко. Коли бабуся закривала книжку і, позіхаючи, бралася розставляти посуд для вечері, Вікторові часто згадувалася зустріч з «заводським австрійцем». — Раз проходячи з татом повз свіжі цегляні бараки під червоною черепицею, з брунатним деревом віконних рам, з безліччю дешево пофарбованих дверей та іграшкових ганчків коробочків, Віктор чув флейту... Австрійська пісня цього ясного недільного пообіддя була сумною до сліз.

Віктор знав уже, що австрієць працює на заводі, а крім того розводить кролів, що він колишній полонений, як і Доля або скляр Маєр, що його дружина куховарка.

— Австрієць, — сказав тато.

— Як і Доля?

— Ні, Доля — австрійський українець. А цей з Лінцу, німець.

Віктор подумав, що не треба розпитувати, як це один австрієць — українець, а другий австрієць — німець, що тут треба напевне самому здогадатися, адже татові було все це, видно, зовсім ясним і доречним. Він запитав тільки, чи Лінц гарне місто, бо хотів переконатися, що Лінц — назва міста. А тато відповів: «Гарне німецьке місто...»

Віктор довго думав, чи це отже австрійське місто, чи німецьке, в Австрії воно чи в Німеччині.

Здалеку присадкуваті цегляні бараки з довгими низками димарів над дахами були схожими на кавалки ножем порізаної замазки, поналіплювані понад футбольним полем з буряково червоними ворітьми — аж понад лісисте урвище в долину Орчика. Звідси тато, Віктор і Льока любувалися вологими луками довкола багатоперехової й стрункої, як альпійський замок, крохмальні за рікою, зеленою межею садиб за ними і латочками полів на горбах за дальнім селом.

Хлопчикові стало жаль, що австрієць не повернувся додому, до Лінцу, як більшість полонених, що працювали по сонгородських еко-

номіях. Йому часто мріялося, наче Лисенки запросили австрійця в гості. Йому ввижалося, що бабуся, розставляючи на стіл, дзеленчала парадним посудом, що вся родина допізна служала в ідальні оту сумну флейту...

Найдошкульніше вражали душу хлопчика родинні сварки й непорозуміння.

Сварки з Дунькою бували завжди скороминучими. Тільки одного разу восени Вітя сердився на неї аж до ранку.

Увечорі він довго пантрував курей — як через широко відчинені, схожі на ворота, двері кури поодиночі заходили до хліва й греблися ще у старій соломі перед відгородженим для них дощечками з-під пивних скриньок курником. А кілька курей гніздилися — і раді були вже поснути в нагрітому на сонці смітті за сараєм. Хлопчик знайшов їх і, разом з Льокою, придивлявся, як вони затишно всідалися на ніч, як, засинаючи, вони хитали головами, як їхні напівпритомні очі все повніше затягувалися темною плівкою.

— Тут їх пацюки погризуть! — крикнув Вітя братові й «фуцнув», бевкнув курку ногою. За ним і Льока почав ганятися за смішно переляканою птицею.

У цю мить з-під землі виросла Дунька й вперщила хлопця по штанях холудиною. Віктор відскочив, але спіткнувся і покотився по землі клубком. Здіймаючись на ноги, він побачив, як дівка широко розтягуючи спідницю, заганяла лишок курей до хліва, а Льока, втікаючи, саме заскочив за сарай Бачманових. Біг у садок.

Віктор шпурнув на Дуньку крижку грудку — вона вдарилася об чорні вже від віку й погнуті, порепані дошки тонко помережаного моховими лужками й доріжками сараю й розлетілася рикошетом. Тільки пил знявся хмаркою... Тоді Віктор цілий вечір не заглядав до кухні.

Неприємності з мамою — зовсім інша справа. Вони наче ніколи не кінчалися, а тільки призабувалися.

В одну мить мирний і трохи вищвілий день коловся наче блискавкою... Здавалося, що небо над Сонгородом репалося у Віктора над головою і за плечима, як шкірка переспілого овочу, і скручувалося в суху рурочку, а потім опадало на землю або носилося степами й лісами. Замість звичних небес з континентами хмар і гарних архіпелагів поміж ними, над землею пустою зіяла паща безпотрібного людам всесвіту... Бракувало тепла. Мерещилися нездійсненні пляни...

Льока прибігав до брата й знову пропонував: треба взяти Лойда і назавжди втекти з дому до лісу. Але Віктор його майже зовсім не слухав і мовчки стояв перед стіною за домом. Не плакав уже. На його чолі, на носі й над губою рясно виступав піт. Краєм свідомості і в нього теж простягнулися в небуття стрічки химерних думок, схожих на зчеплення тіней від ляльок. Карикатури. Насправді ж він

давно вже перебирав і наче наново переважував частини дуже простої, проте й образливої події.

День був чудовий. Мама встигла легко присісти до Віктора й поцілувати його в скроню, а потім і підбігаючого до них Льоку, коли, наспіх застібаючи блюзу, з тіні ганку на сонце вибігла мадам Бачманова й махнула рукою — «зачекайте!» Хлопчик здогадався зразу про все, але раптом йому здалося легшим бути покараним, забитим, ніж втікати геть і таким чином кару відкласти... до вечора, до татового повернення з заводу...

Сусідка розповіла, що Віктор шпурнув її Юрі пляшку межиччі, розсік брову. Струмочком побігла кров...

— Що з тобою? З'їхав з глузду?..

— Юра гнався за Льокою з списом... ударив би списом у спину.

— От так йолоп! А якби очі вибив!? От бельбас! Подумати тільки!..

Мамина огида до такої недоумкуватості була щирою, справжньою. Чверть години тому Віктор сидів у тіні груші й набивав пляшки пиллом, готувався до війни з Юрою, а тепер...

Раптом хлопчик здогадався, що серед білого дня згасло сонце, морок накрив землю. Принишк зів'ялий сад.

Тільки його очі жаріли в темноті й піт зпроквола пробивався крізь волосся на скроні й щоки. Згодом він помітив підняте до нього Льокине обличчя з блакитними кульками очей і почув, що мама давно вже пішла до лікарні, що Юра вже надворі: повиносив скриньки зі своїми іграшками й порозвіщував свою зброю на кущеві перед своїм ганком.

Віктор думав, що життя вже скінчилося, що мама вже ніколи не поцілує його. — Ніхто не любитиме вже його ніколи, коли він такий дурний.

— Я дурний, — сказав він нарешті.

— О, ти розумний, — негайно заперечив Льока. — Ти такий розумний!.. — повторював він безконечно, широко розставивши ноги, розпростерши руки, вигнувшись спиною до землі так, наче він ще намагався підтримати разом з усім гамузом падаючі на нього й Віктора глибокі літні небеса. — Ти такий розумний!!! Ти..

Зимовими вечорами чув Віктор про різну бувальщину, про різні пригоди, про давні роки, коли тато був ще маленьким хлопчиком і дід брав його нагоничем на лови. Раз вночі, саме з'їхалися мамині сестри, тато з усіма подробицями розповів — наче акварелі малював! — про переїзд його родини на Херсонщину, про подорожі Дніпром у весінню повінь і літом, про навантажені кавунами баржі, про знайомих рибалок і плавні.

Мама теж охоче оповідала. І дуже просто. Звичайно про Сонгород: тут вона ходила до школи, а жила у діда й баби, сюди вона приїжджала в тості з Полтави. Зустрічав її сам дідусь, сивоголовий, статечний і мовчазний, коротко питав про успіхи в навчанні й замовкав знову.

Мама любила розказувати про життя в дідовій хаті, про дідову молодість, його навчання ветеринарії у Берліні й анекдотично рівне поводження з людьми. — Він ніколи й нікуди не поспішав. Дядька й пана однаково просив роздягатися й сідати до столу. З року в рік на світанкові з економії йому подавали під ганок бричку... В обід кучер змінював коні: робота дідова продовжувалася до пізньої ночі.

Але між працею дід встигав уміло й сумлінно зробити усі щоденні закупи для родини, а щонеділі до сніданку вже повертався з церкви додому з в'язкою бубликів. — Бабуся рідко коли залишала садибу. У церкві бувала тільки на найбільші свята.

Винятки були, траплялися, але рідко.

Один з них трапився одного разу перед Різдом: мороз просто пік, а дід і баба вибралися в гості, на іменини. Саме в ту ніч добрався з російсько-японської війни їхній син...

Мама, тоді маленька дівчинка, проснулася від стукоту в двері й віконниці. Від страху дрижала й плакала залишена з ними сусідська дівчина. Боялися запалити світло...

Через півгодини знову скригнула хвіртка. Біля вікна в спальню почувися голоси сусіда й сусідки. Дівчина запалила свічку.

Над ранок дідусь привів до Андрія лікаря. Воляку довго потім годували, як малу дитину.

Серед двору, здіймаючи на палицях над вогнищем, дід спалив Андрієву шинелю, вбрання й білизну.

9

На царя Константина, що за сонгородськими розрахунками припадав ще на травень, а найбільше на Пречисту, під осінь, подвір'я довкола будинку над містечковим вигоном скидалося на Вавилон. Коли, взявшись за руки, Віктор і Льока вибігали ранком з хати, їм здавалося, що ярмарок випадково отаборився не довкола церкви, а у них під грушею, понад хлівом і біля колодязя, в чистій березовій алеї поруч непролазного вишника. Здивовані, вони вітали запізнених гостей мовчанкою і спостерігали, як із-за бузини під'їжджали все нові ходки, гарби й вози, як дядьки, все татові приятелі й знайомі, половина з них відомі мисливці й рибалки, неспішним поглядом розшукували тінясту місцину під постій, як потім злізали на землю неоковерзні й швидкі баби в хустках, сплигували сухенькі й кремезні, вусаті й голені чоловіки в матер'яних картузах і блаженських піджаках, зняковілі парубки й хлопці, звичайно соромливі, а то й веселі дівчата. Усі йшли до хати. Тільки дядьки зразу розпрятали коней і вовтузилися з клунками й лантухами, а вже потім збиралися перед ганком, у кухні і в їдальні, — палили цигарки й перекушували. — Нарешті гурт за гуртом йшли ярмаркувати. Гамір у кімнатах і на подвір'ї влягався. Зате лишалися в хаті гори усякого гамузу — на

кухні, по всіх закутках передпокою, особливо на дідовій ще вішалці з рядами дерев'яних гаків і посеред вітальні.

Віктор і Льока вибігали з двору і, збентежені, дивилися на їхній, тепер схожий на розпечену сковороду, вигін: на ньому все ширше розлягався й пікся смоляний корж свиток і лапсердаків, хусток, шапок, піджаків і чобіт, все вище здіймався над ним пил лінивими хмарами на тлі біло-золотого собору й щільної зависи літнього неба голубого, опущеної з несусвітніх висот за містечкові посадки й садиби, за буйнозелену пуцу в долині Орчика, за розорані горби на обрії.

Під вечір люди поверталися з ярмарку й починали збиратися в дорогу: напували й запрягали коней, виносили з хати свої речі, одягалися й прощалися. Нарешті, в кімнатах лишався запах диму й горілки, на кухні красувалася тора брудного посуду, а подвір'я, наче лишаями, було вкрите покидьками соломи, сіна й полови.

За такий день Вікторові вдавалося зустріти вже давно знайомих людей і добре наговоритися з гостями ще зовсім йому чужими, часом і полюбити когось з них. Виходило так, що під вечір він уже зважав до ярмарку не тільки на площі посеред містечка, а і в домі та на подвір'ї. Сумно було йому прощатися з дядьками й тітками, з дівками й парубками, а потім ще, стоячи з Льокою на моріжку біля бузини, махати рукою кожному возові: «Щасливої дороги!» Тим більше сумно, що під вечір у Віктора й Льоки збиралася сила-силенна «людських» подарунків, найбільше «коників» — базарних пряників з солодкою наливною гривою — інколи й хвостом — білою або рожевою, та обабіч торочаних, обмотаних кольоровим папером та ще й стрічкою цукерок, — таких довгих і в палець завтовшки.

Ночувати звичайно ніхто не залишався, за винятком Пилипа. На недільні базари він приїжджав з ночівлею, а ярмаркувати — днів на два, три.

Віктор пам'ятав багато літніх і зимових ранків, коли на превелику радість у куткові їхнього напівтемного передпокою, на підлозі або у кухні на лаві він помічав Пилипів прикритий кожухом клунок. І справді: у Дуньки біля столу сидів і мовчки снідав його Пилип. Підкладав собі до рота м'якушку... Зиркнувши на хлопчика сіреними очима, дядько відвертався до їжі, до столу — не впізнавав... Точнісінько так робив він і вечорами, розповідаючи Віті, усівшись на Дуньчиному ліжкові, всяку сміховину: говорив наче сам з собою, наче нікого біля нього не було. Щоправда, часом треба було його підганяти або підбадьорити, нагадати йому щось або виправити. Сказати: «Це вже ти розповідав».

Наче на доказ Вітиних сподівань, що зима вже не за горами, Пилип завжди першим приїжджав саньми. Лець затужавілий кал на дорозі масляно поблискував услід полозкам. Далі слід від них чітко й гарно лягав посеред трави тільки де-не-де щедро присипаного мізерним сніжком подвір'я. А набридала зима, Пилип, ламаючи крижкі брили брунатної криги на шляхах й зацьвовкані чорноземом остан-

ні замети в гайках, попід кущами, тинами й парканами, торохтить уже перед Вікторовими вікнами візком.

Факт виявляється доконаним: весна! Посеред трупної закостенілості просторів почали танути, вкриватися теплою ріденькою грязюкою шляхи й дороги, низинами заблищали на сонці батнища. Що не день, то густіше вкривалося іржею гілля дерев. Зазолотили верби.

Від снідання до вечері Вітя чекав на нагоду побути з Пилипом на самоті, щоб поговорити — послухати кумедних дядькових примовок і казок, похвалитися сонгородськими новинами, насміятися.

Сам-на-сам з Пилипом він почував себе майже дорослим, — таким вільним і незалежним. Аж доки мама або бабуся не приходили за ним остаточно. Але дядько ще встигав розповісти йому, як завжди дивно неквапливим тоном, анекдоту про дурного мужика. Від сміху Вітя не міг стояти на ногах, падав на лаву й бився об неї головою, стукав по ній ногами, повторюючи: «Щоб тобі очі з лоба повилазили!»

Дядько тим часом не гави ловив, а потихесеньку скидав чоботи, ставив їх під піч, розвішував на халявах онучі з брунатними слідами від ніг. А потім, схилившись на вперті на коліна руки, сидів і думав про щось далеке від цієї напівтемної кухні з «руською» пічтю і простеленими на ній для гостя ряднами, приготованими для нього Дунькою м'якими подушками в рожевих напірниках. Перед тим як полізти на піч, Пилип обов'язково торкнеться верхом руки до своїх безвусих вусів, до своєї безбородої бороди й порослих щетиною щік, потім погладить і пошкребе цупкими пальцями з жовтаво-синіми нігтями свою шию і свої курячі груди під полотняною сорочкою.

Віктор зовсім чітко й безпомилково схоплює кожен виявлений і кожен «чорновий», чомусь стриманий, прихований порух тіла й думки, душі дядька Пилипа. У передвечірні години, після базару й обіду, він звичайно не залишає дядька ні на крок, швендяє за ним з Льокою, спостерігає, як приятель, дивно поводячи плечима, осмикує на випуск під засмальцьований піджак надягнену ситцеву сорочку з білими гудзиками і нарешті всідається до кухонного столу вечеряти, спостерігає, як той кривиться, мов знечев'я проковтнув щось гірке, морщить-ся, протирає гидливо розтягнуті губи пальцями лівої руки, а правою тягнеться до тарілки з хлібом.

Часто Віктор бачив, як тато водив Пилипа до хліва. Дядько йшов, видно, з таємною надією ніколи туди не дійти . . . Але . . .

На пенькуватих дровах у кутку сарая то гасне, то знову розгоряється свічка. І чути неквапливе жування корови і шарудіння цілими сувоями скидуваного з горища злежаного сіна. Одягнений у хутрянний жупанець і стару шапку, батько навіть любив полізти на горище й рухати до ляди в стелі цілі гори соломи, а наприкінці ще й скинути на грузьку підлогу вила, по-молодецькому, щоб довго дрижжали вони й цокотіли. А вчистити сарай і вивезти з нього мокрий слід було ділом гостя.

Іноколи Пилипові наїзди батька дратували, навіть розлютовували.

Він називав дядька злодієм і м'яшкуркою, казав, що його треба на-решті прогнати з хати, щоб «пил шляхом став». Але мама незадово-лено мовчала, а потім радила з людьми не заводитися й серйозно по-думати про переїзд до міста, хоч би до Полтави.

Того ж вечора тато довго сміявся з Пилипом на кухні та частував його папіросами зі своєї цигарниці.

Віктор теж не тільки по-своєму любив Пилипа, але по-своєму й зне-важав дядька.

Дивним здавалося Віті, що дядько Пилип, такий дрібний та ху-дорлявий, — теж батько: має на селі дітей, дівчаток і хлопчиків... Що за іронія: тато — і без бороди, без вусів!.. Раз в кооперації Вік-тор бачив силача, — ледве повертався по крамниці, від сили ледве дихав і все промокав хусткою піт з патлатого обличчя. А біля нього, як на сміх, крутився миршавенький продавець, усі в Сонгороді ка-зали «приказчик», з тонесенькою шийкою, тонесенькою краваткою на білій сорочці: слон і Моська... А тато сказав, що той силач хвора людина, а «Моська» — його «приятель» і батько трьох чорнооких і кучерявих хлопчиків.

Увечорі, мама вже клала Льюку до ліжка, хлопчик, підшморкуючи, запитав, зовсім не ждано і для себе самото:

— Ти, Пилипе, крадену рибу продаєш?!

— Де б же я її крав?! — вибираючись на піч здивовано запитав гість. Мовляв, якби й надумав, то ніде вкрасти.

— А на ставках! На заводських!..

Віті було дуже цікаво, як це можна красти рибу з ставка, зимою — з ополонки... Не з миски на кухні, для Мурка, не смажену з бу-фету...

— Куций ти ще, Вітю! — сказав Пилип і замовк.

Хлопчик раптом розгнівався. Дядько здався йому огидним, злим, ехидним. Мов на раду, збіглися до купи Вітині брови, зціпилися зуби й кулаки. — «Куций!» Фу, фу!..

У своїй чорній сукняній сорочці тато сидить у вітальні й пише листи. Бабуся гачкує панчохи, надіваючи їх на добре знайомий Віті червоний грибок у жовтих цятках. Проте усе це бачить хлопчик наче здалеку. — З маминих рук він мовчки поцілував у щоку тата й ба-бусю, так наче як завжди, а насправді зовсім не так, як звичайно.

Дурний вечір! Противний, гідкий...

Наступного ранку Вітя проснувся в чудовому настрої. — Блищали, горіли білені стіни кімнат. У вікна не можна було глянути, не при-плющивши очей, не чхнувши... Гілля дерев ледве тільки не по-стукувало у шиби, щоб хлопчик швидше вже вискочив на подвір'я і глянув... Понад будинком і садом, колом довкруги кущів лежало мокре лушпиння бруньок. Здалеку зеленіли справжнісінькі листочки на бузкові, а дерева вкрилися наче зеленими шишечками.

Розуміючи всю значимість такої величної, хоч і тихої події, вперше по зимі так радісно та глибоко потягувався, розминав кості перед хатою гордий і такий незалежний Лойд. Заплющивши очі від блиску соняшного потопу довкола, наосліп пробігла до хлопців Роза. — Льюка поплескав її по морді й пом'яв їй вуха, а Віктор по-хазяйському погладив їй шию та спину.

У цей день мама по обіді залишилася вдома і, поставивши чемодан на канапу, складала в нього речі, — свої і Вікторові... Аж коли все було скінчене, вона гукнула хлопчика до хати й сказала: «Хочеш глянути??!» — У валізі з одного боку лежали його випрасовані штаниці, з другого сорочечки... На ручці гардероби висіло начищене моряцьке вбрання — з мідними якорцями на гудзиках темно-синьої блюзи й чотирикутним ковніром, таким світлоблакитним, на півспини. Під ним, на підлозі, — уже наблищені оксамитною стьожкою вишідні, майже нові, ботики...

10

Яке щастя: з мамою потягом їхати в Полтаву! У Полтаву... місто...

У протилежність до болючих сумнівів і зовсім фантастичних та імлістих уяв, мрій і страхів напередодні поїздки, по обіді й увечері, самі полтавські враження так просто й мило прилягали одне до одного, як разки намиста на нитці. Найгостріша мить усієї подорожі припала Віті не на Полтаву, а на ранок перед подорожжю, коли після непритомного сніданку він зайшов до своєї спальні: на його ліжкові ковдра лежала торою..., непомітно дижав за дерев'яними ґратами люльки Льюка... Тато спустив бильце ліжка на підлогу й підняв Віктора — поцілувати брата... Потім довкола хати прогурокотів і зупинився перед ганком Юменчик. Бабуся нагнулася й чмокнула хлопчика в мокре обличчя, тато зразу взяв зі стільця чемодан і вийшов до екіпажа, а мама сказала — попрощатися з Дунькою. — Дівчина наче не помічала Віктора досі, а тепер присіла до нього, зблизька глянула сьогоднішні напрочуд гарними, коштовно сірими й променистими, очима на його глибоко-глибоко мрякою оповите обличчя і запитала: — Чого ти? Чого ти плачеш?! — і чекала на відповідь.

— Я не плачу... Сльози самі біжать!..

Коли сльози «біжать» самі, то звичайно їх треба витерти мокрим рушником... Потім Дунька обняла Віктора за плечі, поцілувала й впровадила на ганок.

На подвір'ї було холоднувато, але ясно. У свіжій синці небес танули континенти хмар і пасма горяних островів. З-за чорної ґруші вже вставало й бралося до діла сонце.

Мама саме всідалася в брїчку, а тато відкрив для Віктора приставну лавчину напроти сидіння, в ногах у дорослих пасажирів. Пере-

гнувшись через поруччя ганку, дивно спокійно та мляво говорила з мамою бабуся. А Юменчик, по-приятельському підморгнувши Вікторові, накрутив віжки на руку й вискочив на передок. — Лойд запримітив гливіке обличчя плакси і змінив свій первісний намір привітати свого приятеля: повернувся і став біля зайнятого справами господаря. Роза ж спостерігала за всіма подіями надзвичайного ранку, не вилазячи зі свого прошитого шпарами соняшного проміння логва під ганком. З піднятим догори хвостом спокійно вийшов з хати й запитливо нявкнув, а потім надзвичайно настирливо терся об хлопчикові ноги мордочкою і спиною сірий кіт-простяк Мурко.

Востаннє стало Вікторові страшно, як звернули з залитого вже сонцем большака в чорну дірку алеї до станції: могутні та стрункі стовбури дерев ладні були, здавалося, навхрест лягти поперек білявої смужки бруку в свіжозеленій оправі, щоб навіки відрізати залізницю від містечка... Тільки на верхів'ях велетнів, наче на дахові, гніздилися гострі розчерки й жмуття різнобарвних стьожок проміння.

Галавина перед цегляною станцією бризнула колючого сонця прямо Віті межиччі. Хлопчик прикрив обличчя і тлянув з-під рукава довкола: голубе небо падало вже з усіх боків, іскрилися краї захоплених молодим щастям хмар. Юменчик тим часом проминув конов'язь, обігнув у цю пору року схожу на кашустник круглу клямбу й цілком упевнено зупинився перед цементовими східцями містечкового двірця. А Віктор у цю мить подумав, що з поїздки нічого не вийде, що всі вони так гуртом і завернуть додому: така тиша, таке безлюддя біля станції...

На брукові й на східцях рипнув пісок під ногами. Нікого в дождидальні.

Хотілося, щоб тато розпитався чергового залізничника або жінку в буфеті, чи може потяг приїхати до Сонгороду таким от ранком, як сьогодні, чи буде сьогодні потяг. Але тато зразу відпустив Юменчика і преспокійно сидів з мамою на лаві й палив цигарку. Коли до них підходив Вітя, тато брав хлопчика на коліна й жартома колов йому шию бороною. Віктор шулився, сміявся і знову вибігав на перон глянути, чи не видно ще потяга, чи не з'явився ще якийсь пасажир на добре відомій йому косенькій стежці з большака біля фотографії через ліс до станції.

Тривожними були ці виглядання. Доріжка пустувала. Не під'їжджали й візники на вистелену сірими, схожими на черепи, головешками площу. А проте люди на станції з'явилися. Вітя забіг до залі сказати, що перед вікнами двірця, біля дзвінка, стоїть, видно, ціла родина з двома чемоданами, як побачив біля тата й мами чоловіка й жінку... Так радісно стало на душі! Тим більше, що люди довкола думали й говорили про все на світі... крім потяга й поїздки, поглядали не за ліс, над яким пройшла колія, а... на сонце...

Маленький моряк у теплому піджачкові з гудзиками-блищачками,

в підперезаному золотими літерами — «Чорне море» — кашкетикові, в натягнутих під короткі штани панчохах на металевих пряжечках бігав над гранітним краєм перону й намагався зрозуміти, чому так тьмянів зблизька обабіч нього такий сяючий сріблом пасок посеред самісінького тім'я давно вже поржавілих рейок, що хто зна звідки й куди пробігали повз Сонгород спинами, ребрами позаляпуваних смолою і маслом лежнів.

Коли між розкоченими попід залізничі посадки плянтаціями буряків і лісом за лікарнею вискочив потяг, до Віктора швидко підійшла мама і взяла його за руку. Проте така махина, як маса лобатого потяга-грубіяна й покірних, а все одно шляхетних і блискучих вагонів, нагально стримуваний рух зіпрілих розмашистих велетнів і сухих — така матова чорнота — коліс-шайб вражали хлопчика, як завжди, хоч стояв він з мамою і татом поодаль від колії, посеред перону.

Яка несподіванка! Тато й собі зайшов до порожнього майже вагону й знайшов гарне купе, зразу пристроїв чемоданчик пасажирів на лаві понад стіною. Потім він весело чмокнув маму й Віктора в обличчя і вискочив на землю.

— Будь мужчиною! — сказав папа Вікторові, показуючи, що це значить: бадьоро напружив щелепи, шию і взяті в кулаки руки. Сам засміявся.

Вітя глянув у татові очі і... вся бадьорість їхня аж майнула хлопчикові в груди. Так захотілося йому... ясно уявити себе у вікні вагона, поруч маминої голови, її молодого обличчя, аж до смутку радісних очей її сірих і знервованих губ, проколотих масивним гребнем закручених на потилиці кіс. Захотілося стояти поруч тата на пероні й, одноразово, виглядати поруч мами з вагонного вікна...

— Побувайте в театрі! — гукнув тато навздогін. — Полтаву...

Потихеньку, не дуже впевнено, пробирався потяг серед сплетінь рейок. Геть від потяга рушили рожеві стіни, білі колони й напівкруглі вікна станції, сітка металевого паркана й гарний амбарчик біля цементових сходів з перону до запасних колій, групи вантажних вагонів понад тинами садіб, обсіпаних бруньками й першим листям садів за бузковими мурами попід дахами і дашками клунь і сараїв. Через кілька хвилин мама показала на протилежне вікно: об'їжджали татову цукроварню. З цього, не баченого досі, боку здавалася вона схожою на економію — усе якісь не то склепи, не то конюшні та ще глуха стіна головного корпусу. За цим хаосом зникли верби й ставки, молодий став над берегом, батькова контора над галявиною до човнів й очеретяного лісу, величний портал заводу. З трави здіймалися й кидалися на вікна телеграфні стовпи — великі, половинні й зовсім кумедні, широкотолові, а безногі стовпчики карлики. З Полтави на Сонгород мовчки пробігали дерева й посадки. Біля станцій зупинявся на перепочинок не тільки потяг, а й степ зі стрілами пугівців у саме небо, незнайомі села з порожніми вулицями й глечиками на тинах, тополі й осоки над дахами й садами, над лавами біля хвірток. Через кіль-

ка хвилин гра відновлялася: потяг притяма забігав у напрямкові Полтави, а решта довкілля втікала на Сонгород — разом з іграшковими кониками, возами, плугами, ожередами торішньої соломи й дядьками-ляльками. Цікавіше ставало виглядати з купе в вагон і гуляти поміж лавами — здаля оглядати прекумедну бабусю в чудернацькому капелюсі з невиданим досі ніколи пером і сученького каліку дідуса в інженерській — хлопчик подумав, що генеральській — шинелі Миколаївського часу й форменному кашкеті з овальною кокардою. Але найдивнішим здалося Вікторові, що скандзюблений дідок пересувався за допомогою милиці та ще й костурця.

Таких бідаків хлопчик ще не бачив. Та й взагалі йому здавалося, що нещастя, хвороби й смерть тільки зрідка ходять по людях звичайних, а більше — мічених наче долею, призначених на страждання й загибель... Довкола нього не чути було про біду, більше — про неприємності...

Вітя підійшов було до бабусі поговорити, але вона тільки зиркнула на нього по-птичачому й нашмилила губки. Зблизька тільки капелюх її схожий трохи на коштовний бочоночок, а трохи на мітру запримітився — весь у чорних блискітках, з бузковою биндою.

Зате вдалося знайомство з жінкою в порожньому купе біля вікна. Віктор глянув на неї, а вона, юна і ніжна, зразу посміхнулася й відклала книжку.

— Я теж умію читати, — сказав моряк, зовсім не соромлячись свого бажання познайомитися, поговорити з кимнебудь по-людському. Жінка з грайливими губами, задержуватим носиком, а очима мрійними махнула рукою і додала: «Іди но сюди, зараз побачимо...»

Віктор глянув і скорчив гідку пику, замотав головою.

— Моя мама читає по-російському. Чехова. А я читаю... я читаю по-українському...

Знайомство відразу стало дружбою. Віктор, наче дитинка, з першого слова й зовсім природно заговорив та «ти». Часом розмова набирала серйозного характеру. Найбільше, наче громом, вразила незнайому історія Юри Бачманова. — Щоб уберегти сина, найбільше його мову, від українських впливів, мати, росіянка, тепер тільки на літо привозила хлопчика до батька на Україну, до Сонгорода. Решту року вона жила з Юрою у рідному Вороніжі, у бабусі... Її лютувало навіть, що Віктор і Льока, сусіди і єдині товариші синові на ціле літо, говорили по-українському.

Мама була здивована, коли знайшла «моряка», радісного й червоного, на колінах незнайомої жінки, коли почула, що хлопчик на неї «тикає».

— Вікторе! — вигукнула вона й плеснула руками з удаваним драматизмом. — Що ти робиш і що ти кажеш!? Як ти кажеш?!

— Це мій коник! — хлопчик кивнув на дівчину чи жінку. — Хто ж каже конячці «ви»? Ти кажеш коням «ви»?!

— У вас хороший матрос! — втрутилася в діалог харків'янка, тиснувши мамину руку.

— Шибайголова!!! Шибеник! — відповіла мама, сяючи від задоволення, щастя.

Раптом усі, втрюх, засміялися.

Між річкою в лозах і залізницею поспішно пролітали в безвість напівміські будиночки під бляхою і різноманітною черепицею, дрібні косинці, рівнобіжники й квадратики подвір'їв. Як ласочка, шугала вікном тінь плакучих верб над колією. Наче запопадливіше й різноголосо почали вистукувати колеса... На попелясто голубих горах мама вже побачила міську вежу й соборну дзвіницю.

В Полтаві, згідно з татовою порадою, Віктор не ловив гав: придивлявся до всього, починаючи з вантажних платформочок і багатокутника цегляної башти — її чомусь обсыпали рінню, а в небі обнесли балькончиком — на пероні, і з стаційного ресторану, — цілі колони пустуючих столів з скляними попільничками, армія новеньких стільців, з нудьгуючих візників понад пішоходом довкола простої площі, перед невидано гарними будівлями.

На двірцевих сходах мама сказала: «Поснідаємо вже у місті». — А Віктор вважав, що й станція це вже місто — он який «український дім» праворуч, он яка колонида ліворуч!... Тоді мама уточнила думку — «у центрі міста» — й гукнула дешевенького візника.

Сонце цього ранку знялося якраз над Полтавою й зблизька і вже по-літньому гартувало місто. Один погляд палаючого ока — і вже світлом і тінню були помальовані вулиці й сади, а вікна будівель засіяли дзеркалами або перетворилися на потайні криниці. Цього ранку на полтавських каштанах зеленіли вже жмутки лапастих листочків, салатових, клейких.

Проїжджаючи гуркотливим мостом над водами Ворскла, Віктор дивувався ширині ще весною розпещеної ріки, а потім величі електричні на березі й наче відштампованим горам вугілля за рожевим парканом, ошатним театральним тумбам на безконечній, півколом, вулиці майже виключно містечкових будинків і навіть мазанок — спершу долиною, потім розлогим межигір'ям: стрімко над головою, в небесах, собор і міська альтанка над безмежжям рівнини, над косяком лісу посеред грузьких луків, над піщаними язиками й островами, вбік — над розораними днищами балок і ярів, над узбіччям ні далекої, ні близької височини, на краві якої темнів парк на тлі блакиті й фантастичного грибовища білесих хмар, чорніли вікна й величний дах ясної палати. Потім на узбіччі гори з'явилися кам'яниці й церковна баня за дахами.

Полтава все глибше обступала дорогу. Проїхали повз земство й обнесений муром парк. Вбік від нього простяглося широке полотнище бульвару — з-за лип і ялини, поміж березами й кленами виглядали білі стіни будинків і важезний палац. Перед готелем вишикувалися вулицею великі будови. Місто... А ці бурякові доріжки на марму-

рових сходах і попід сонними дверима таємничого коридору, ці навіть вдень запалені люстри, ліхтарі на кам'яних поруччях — яка розкіш! . . .

Вітя не утаїв, що замість грандіозного перлямутрового ліпше було б добре пригнати мамі цілий ряд дрібненьких і чорних гудзиків. Кравець Донской вислухав хлопчикове зауваження дуже серйозно й вклонився, — мов він згоден, може переробити, коли . . . Але мама сказала, що їй подобається пальто відкрите й отой більший за Вікторову долоню з п'ятьма пальцями «перл на ниточці», що вона дякує . . . Прощаючись, Донской ще раз вклонився Віті дуже серйозно, а потім уже любо посміхнувся.

На вітринах полтавських крамниць сонтородського хлопчика зацікавили перш за все . . . манекени: як і де вони робляться, вдома чи фабриці?! і з чого? А ще більше — виставлені напоказ музичні струменти, зокрема чудові барабани найрізноманітніших розмірів. Від сусіднього вікна він просто не міг відійти, стояв зачарований декоративно розміщеним знаряддям мислиштва й рибальства, акваріумом. Але вабили й іграшки — потяги, ведмеді, доми, пароплави, пугачі, коні й ляльки, дитячі книжки в гарних картонових і перкалевих оправках. Хотілося постояти перед склом уже тенетами захищених від сонця вікон — тенета такі яскраві, часто смугасті або з гарними вензелями — перед листами кремом начинених тістечок, пірижків з різним повидлом і пундиків. Тут же стояли коштовно оздоблені торти, казкові коробики печива й шоколядних цукерок . . .

У справжньому центрі міста — круглому Корпусному садкові за високою огорожею з зелених списів — Віктор довго розглядав «пам'ятник Слави»: золотий орел на вершківі чорної колони, над верховіттям дубів, а над землею полтавського парку — наче поклад корабля з жерлами російських гармат на всі боки світу . . .

— Чи є в Полтаві також пам'ятник української слави? — запитав доглибинно збентежений хлопчик.

— Шведи й українці поховані на Побиванці, в степу над шляхом. І пам'ятник там стоїть ще, здається. Швеція поставила . . .

Від Корпусного парку і білих колон царських урядових будівель і палаців довкола нього Віктор і мама пішли, рука в руку, парадною Олександрівською вулицею до Соборної площі, по-сільському просторої, у бур'янах, до ельтанки над . . . Полтавщиною . . .

-- Це станція, за рікою, — показала мама, -- у той бік Сонгород.

Віктор впізнав маленький здалеку дворець і навіть верби над самітною колією в степ. А вулиця до міста бігла у них під ногами, ховаючись серед безладдя дахів і попід чагарником на кручах.

Перед театром Віктор і мама з готелю зайшли до дяді Гриші й гьоті Олі, маминих приятелів з дитинства. Ішли засинаючими вулицями, по-міському впорядкованими й затишними. Мама йшла мовчки, згадувала . . . «Попеня, принеси пшеничних сухарів — покатаємо»,

-- пропонували їй, маленькій і дрібненькій дівчинці, сільські хлопчачки. А потім справді катали! Закручували у прив'язаних до довжелезного держала санях... до сліз, до непритомности! Рятував її, залишилося в пам'яті, звичайно Гриша... Уже в війну в Полтаві нагло помер його брат гімназист, і Гриша, студент медицини, приїхав з Києва на похорон. На селі була в той час і мама... Після похорону — у березневе бездоріжжя, сльоту село висипало, ішло стернею й горбами, шляхом і ковбаннями зустрічати покійника аж до Олексівських хуторів — на поминках, мама допізна просиділа у Гришеній спальні без каганця... Через рік чи два він прискочив з Києва, коли довідався, що його приятелька недогадлива... виходить заміж, і плакав ранком у травневому вишнику за попівською хатою... Загрожував, що ніколи, коли так, нікого вже не любитиме, не одружиться... Тепер, справді, жив у Полтаві він — з наймолодшою сестрою...

У гостях Віктор уперше побачив килим на підлозі, а не на стіні за канапою або над ліжком, і зазримітив подиву гідну парадну, надану мешканню скляними дверима на балкон. Дядя Гриша, людина, як і мама, ще молода, навіть дивно юна та ніжна, — тонесенький і випещений brunet, синьоокий чепурунчик з дрібненьким, ледь помітним дзюбиком, відчинив двері й узяв гостя на руки. Під ними ряснів, а з боку ще й рожевів, рідкий напровесні березовий гай довкола сухого водограя на перехресті алей, білили по-вечірньому стіни й чорніли довгі поперки вікон. Цілісність задуму давно забутого будівничого відразу сприймалася навіть дитиною. — Точно так, як і Корпусного парку.

Після чаю Вітя знову стояв на схожому на кошик бальконові й дивився крізь гарно вигнуту дротяну сітку на дивну картину перед собою. Коли господар виїшов за ним, глянув на затопленого нежданим враженням від краєвиду з березами і комплексом домів колом, Вітя тільки сказав: «У Сонгороді немає бальконів...» І дав дяді Гриші руку.

Біля театру Вітя дуже хвилювався, бо у нього не було квитка, — дядя Гриша купив льожу. Насправді ж усе пройшло чудово. — Сходами до дверей здіймався цілий натовп святково вбраних надушених жінок і чоловіків. Сивий контролер у буряковій ліврей зустрічав людей посмішкою, а Вітю навіть по-приятельськи тицьнув у плече й сказав: «Чорномор».

Моторошно стало хлопчикові від першого погляду на залю. Люди юрмилися в проходах біля капелдінерів, притягаючись до квитків, всідалися у крісла партеру й розшитих кам'яною мережею льож бенуару й бельетажу. Наче змовившись, відкилилися від бильця суцільної лави й звисли над прірвою залі давно вже готові починати спектакль плечі й голови на гальорці. Усе більше рук і ліктів влягалось на червоний оксамит облицювань льож, усе більше біноклів нишпорило по залі — шукали серед публіки знайомих і розглядали

мрійливий краєвид український і лірника на схожій на престарий гоблен театральній завісі.

Цього вечора про людей Віктор згадував... разом з гігантською люстрою під небесною стелею театру... Засвічувалися люстра — і Віктор був знову серед них, помічав, як вони починали ворухнутися, вставати, як вони поверталися до сусідів, виходили з залі й густими рядами прогулювалися попід портретами композиторів й артистів на стінах, понад дверима до балконів, понад чорним роялем і пальмами в діжечках, як вони поспішали до буфету і навстоячки напихалися солодощами й пили шипучу воду.

У буфеті Вітя допомагав дяді Гришці — передавав мамі й тьоті Олі до столика тарілки й пляшки. — Тільки вода була гіркою. І біла в ніс.

Але п'єса хлопчикові подобалася. Він забував розпитатися, чи то справжня хата на сцені, чи дерева справжні. Вітя стояв біля мами і часом сміявся, казав на вухо: «Ти бачиш, які у нього штани? А капелюх!» — і багатозначно поглядаючи на маму, робив свої заключення, навіть вголос: «Бач, він, видно, з кацапчиків!..»

В цілому ж хлопчик хвилювався, бо не відомо було, чим воно все скінчиться, а Наталки жаль було дуже.

Після виставки дядя Гриша й тьотя Оля, теж маленька на зріст і синьоока, але огрядна, з білявим відтінком коротко підстриженого волосся, умовили маму зайти до ресторану. Проводячи потім гостей до готелю, дядя Гриша взяв хлопчика на руки. «Сину мій!» — сказав він, цілуючи засипаючого у нього на грудях Віктора... Раптом Вітя підняв голову й... знову заснув на плечі дяді Гриші. Він почув ще — «сину мій» і знявся сказати: «Ти не мій тато!.. У мене є свій тато!!!» Але сили не вистачило. І чітко майнула головою думка, що тоді дядя Гриша напевне зсадив би його на пішоход...

У полтавському готелі — ранок. Звичайно, коли навіть і вдома, заклопотана, сьогодні мама, нікуди не поспішаючи, мила Вітю — «Вітину кирпу» — сама одягала, сама зашнуровувала йому ботики на ліжкові. І розмова у них в'язалася довкола речей приемних або веселих. Блистіли очі. Усе знову накльовувався сміх... А потім приємно було йти міськими вулицями на закупи. Після обіду треба було відвідати татових родичів і, ввечері, їхати додому, до Сонгорода.

Вікторові вже хотілося якнайшвидше відвезти полтавські враження додому.

Щасливий хлопчик спробував було взятися нести подарунок родичам, але... швидко віддав його мамі назад. — Куди приємніше було йти поруч мами, розглядати місто й говорити, маючи зовсім вільні руки.

В останньому, щоправда, з двох усього, будинків глухого провулка доживали віку літами згорблений лисий дідусь у пеноне на круглому і зовсім жовтому обличчі й дуже бадьора бабуся — вогнем палали її очі, а голос нагадував гуркіт грому.

Провулок починався від кутастої площі, ледь не до її середини забігав з вулиці — і раптом обривався — пішоход та круглоголобий ланцюг шовковиць понад ним. З одного боку провулка взагалі не було хат, тільки паркани вигиналися комою попід фруктовими деревами, понад другим, обіч вузького бруку, ляскали дошки пішоходу до захованої за деревами й кущами білої хати козацької і півтораповерхового дімка старих над самою вулицею — дімка трохи задержуватого, не без претенсії: навіть з балькончиком над зеленим моріжком подвір'я, над чорними стьожками клямб зеленото пагіння квітів, під напівзасохлою тополею.

Гостювалося у родичів добре. Дідусь запер фокстер'ера Дезю до комірчини над сходами й чекав на гостей сяючи. Бабуся, відчинивши двері, лунко поцілувала маму й схопила Вітю в обійми, безжалісно мнучи його матроску. Потім говорили, сидючи на старомодній круглій канапці й довгошійх, прикрашених вишитими покривальцями, кріслах, розглядали родинні фотографії в дебелих, як дерево, альбомах і полуднували. Дід Дуся, от так звала його Віра Романівна, — показував ще Вікторові їхнє подвір'я з балькону й сусідський сад далеко довкола, а між гіллям... золоті бані, золоті хрести церкви, — у долині поставлена вона, над мостом через урвище. У хаті Віра Романівна гомоніла з мамою, чогось реготалася, пиццала й плакала розчулена.

Проте найбільше враження на хлопчика справила тонконога Дезя. У кімнатах, до речі, схожих на крамницю старожитностей, заставлених дорогими шафами з колекціями посуду й статуеток, фаянсу й кришталю, кріслами, канапами й отаманками, комодами й пірамідами гарних, то костяних, то дерев'яних, коробчків й альбомів, книгами давніх часів, обліплених килимами, серветками й подушками, Віктор ховав ключі діда Дусі, а Дезя, срімголов літаючи по хаті, знаходила їх і приносила щасливому господареві, радісна й люта одноразово.

— Знайшлися ключі! — вигукував Дуся, голублячи розумного пєсика з хворим і закислим оком.

На жаль, на Вітю Дезя поглядала підозріло, навіть вороже.

Прощаючись, дід Дуся довго гладив Вітину голову цупкими жовтими руками, — наче промокав рани на хлопчикових щоках бинтом, бинтом... А сам одноразово посміхався й поплакував, уміло знімаючи з носа пенсне двома пальцями, розчулений. Баба Віра відверто плакала, ревла, як дитина, й махала на прощання обома руками.

З'їжджаючи на візникові з полтавської гори до мосту й залізниці, Віктор допитувався у мамі:

— Чи дід Дуся і баба Віра мої дід і баба, чи «просто» дід і баба? Просто родичі?

— Просто дід і баба, родичі.

— Чи дід Дуся і баба Віра їдять з того посуду в шафах чи ні?

— Ні, не їдять.

— А навіщо їм той посуд тоді здався? Для краси?

— Для краси.

— А ті книги червоні, чорні й жовті вони читають?

— Ні, ті книжки, зайчику, теж для краси...

У потязі, по дорозі до Сонгороду, Вітя розповів про Дезю й церковну баню в кущах, під тополями, а потім також про театр і залиту сонцем Олександрівську вулицю-стрілу сивоголовому й вусатому селянинові з широчезним і високим, наче ведмежим, чолом, що самотньо сидів біля вікна у сутінкові порожнього купе. Дядько, підморгнувши, сам покликав хлопчика й розпитав, куди це Вітя і звідки їде. Потім разом вечеряли. — Довжелезні чоловікові руки з понівеченими пальцями й чорно-синіми, як у Пилипа, плямами на нігтях вийняли з кошика, що стояв на підлозі під вікном, окраєць хліба й сало у білій шматці. Страшним складаним ножиком на довгій чорно-білій колодочці, власне, вузьким лишком леза, дядько відрізав хліба, прикладаючи його до грудей, до серця, й зібрав густі, як махорка, грубі кристали соли над краєм четвертини сала й запитав:

— Тонко різати чи товсто?!

Вітя відповів, що любить товстенські шматочки, щоб видно було «стерно» між укусами сусідніх зубів.

Мама знайшла Віктора за трапезою, але посміхнулася і дякувала селянинові, витираючи хлопчикові масні руки хусточкою.

У Сонгороді зі східців вагона Віктора вихопили татові руки. Тато міцно-наміцно, наче хотів стерти з обличчя Вітиного носа й вуха, притиснув хлопчика до грудей, поцілував його в голову й поставив на освітлений ліхтарями перон біля зніжкового, готового від щастя розплакатися Льюки, потім зняв додолу мамині чемодани.

Обережно рухнулися вагони. Помалу, роздумуючи, повернулися колеса.

Раптом з вікна висунулися плечі й сива голова.

— Вітю, Вітю! — закричав дядько на прощання.

Хлопчик зняв руки — наче до польоту. Здалося, що він справді полетить над вікнами потягу.

11

Даремне, даремне так поспішав Віктор додому, так волочив за собою спітнілого Льюку, на третину дороги випередив маму й тата: на ганкові його трохи пихатого будинка вже горіло кухонне вікно, на ніч поховалися в землю кущі, дерева й будови... Не заскочить він уже до баби Гиренчихи — тато і мама думали про цей поспіх просто, але наївно! — не від'яже з прикольня посеред двору її біле цапеня, не зжене до курника її корольків!...

Бабуся вкриває зовсім сонного Вітю ковдрою і торкається чолом його голови, його вуха.

— Спи! — і вже причиняє за собою довжелезні білі двері.

Така тиша! Такий приемний холод простирадла й подушки! — Хвилину й другу Вітя ще вдивляється у спливаючий на замкнutih повіках чорний оксамит, що згодом ворситься наче червонуватими кінчиками голок. Вітя стискає повіки дуже міцно — і тоді оксамитом точаться жовтогарячі, фіялкові й сині ящури. Збоку тисячоніжкою лине жовтава тiнь. — Мимоволі згадується ще потяг, річ все ж не дуже надійна, навіть небезпечна, і дивно ввижається кімната діда Дусі: вона нагадує сплющений відбиток хати на блискучих заокруглених бильцях нікльового ліжка — напівкруглі стіни, двері й лутки вікон, опуклі меблі.

Ранком Віктор і Льока на подвір'ї. — За ніч затужавіла шкірка вибоїн на дорозі — перед хатою вже розм'якла, розкисла. А небо — небо розкололося рівно надвое: палає ніжна голубиць з міжзоряних просторів, а важкий фіолет над землею, здається, — обнюхує свіжий шпориш на толоці, купоросну зелень калачиків, ряску і фіялки по садибах і по вистелених осіннім листом ярах, наводить фарбою тіні від нашитих на блакить білих хмар і від берез над устояною водою в кориті старої алеї. Над світом встає день.

Віктор повертає голову з примруженими від сонця очима до Льоки й сміється — сніво скрізь, проміння... Поспішати йому нікуди — день великий, мама і тато з-поза ранку на роботі. Рука простягається до руки, дві пари маленьких ніг уже звично чимчикують до полушчених, дазно колись, напевно за царя Панька, блакитним фарбованих дверей баби Гиренчихи, низеньких і кульгавих. Віктор повертає дерев'яну ручку і, слідом за братом, переступає через поріг. У сінях пахне долівкою, зіллям, давниною. Гойдаючи надірваний край повсті, зачинаються двері. Хлопчик прислухається до жалібною і страшного одноразово скрипу дверей:

Іва-си-ку Те-ле-си-ку,
Несу тобі куле-щику...

— вчувається йому в рипі бабусин голос. Він добре знає цей лячний скрип дверей. Він вчувається йому часом на самоті, коли буває страшно... Морок обіймає плечі хлопчиків. Непорушними рядами стоять на примощеній на вбитих у стіну кілочках полиці сонні глечики, — як завжди, як роки вже. Вітині руки пнуться до вхідних дверей, шукають клямку. — Метушаться руки, ламається дихання, заокруглюються очі.

І так щодня: страх і разом з тим приемна напруга волі, гра. Ось двері відчиняються. Хлопці входять до хати. Сусідка, дрібненька бабуса, печериця з сивою гулькою накрученої на потилиці кіски, стоїть боса на підлозі біля плити. Але в чистому фартусі поверх блюзи й чорної спідниці по кісточки: возить шматок сала по розпеченій сковороді. Про Вітину подорож до Полтави вона забула... Замість розпитувати про поїздку — звичайна для неї мовчанка... Кушгуге борщ...

Тоді хлопці злазять на високу й вузьку лаву понад глухою

стіною хати й всідаються мовчки і надовго. Згодом Віктор, аби нагадати про себе, питає про Сашка. Баба хитає головою: немає...

Відвідини кінчилися після того, як баба Гиричыха принесла гостям на щербатій тарілці по четвертині густо посоленого коржа з сковороди. — А мовчанка її повсякденна. Гиричыха баба непомітна. Віктор ніколи не бачив її на вулиці, — тільки в її кімнаті з горшками червоних калачиків на вікнах, морочливим рушником над золотою іконою і синьою лямподою в кутку — над голим столом, ліжником на запічку, та, літом, біля триніжка за сараєм: хмизом і сухим кізьяком варила обід і кукурудзу Сашкові.

Віктор зняжковів від несподіванки, коли рік тому баба Гиричыха зайшла до Лисенків — просила, щоб тато влаштував її хлопця в учні до заводської майстерні. — До війни на заводі працював її чоловік, давно вже покійний, і старші сини, — зникли без вісти в революцію.

Тільки в суботу по роботі приходить тепер Сашко Гиренко додому — і тоді хапає Вітю за руки й крутить довкола себе. Його жовті патлі спадають при тому на очі, ніс і щоки, Сашко вже зовсім великий. Він без шапки коле дрова на подвір'ї взимку, об коліно трощить дошки на розпал, а влітку цілими днями сидить на річці. Іноді він скаже щось матері, бабі Гиричиси, зовсім як дорослий.

Тоді Віті теж хочеться бути дорослим, як і Сашко, мовчки підкидати в піч дрова... Хочеться побути насамоті й помріяти...

Колись Сашко щодня після школи бавився з Віктором і Льокою. Найцікавіше було майструвати з ним зміїв і, звичайно, запускати їх у світлу блакить неба, над складену з коників і снігових заметів білу облямівку пряників-хмар, задравши голову, бігати толокою і галасувати... А не готовий ще змій, вештається ще Сашко у своїм виліпленім, мов гніздо, сарайчикуві під голуб'ятнею — можна приміряти його ремінний поясок з важкою бляхою-пряжкою, розглядати складений до скриньки струмент столярський, ліпити щонебудь із замазки в задрипаній полив'яній мисці, порпатися в кориті з пересохлим вапном, бити гвіздки в дошку або можна ще здертися колодами, не рубаними дровами, аж під дах, гукнути з висоти до Льоки, до Сашка...

У сутінкові й тиші цього назовні білобрисого сарайчика з легенькими шпаристими дверима Сашко запитав Вітю одного гарного надвечір'я, що той знає про... народження дітей, ... про любов. Так, — про любов!.. — Вітя давно думав, що лелеки не розносять немовлят по жатах, як йому давно вже пояснювали вдома, бо, поперше, де б же вони їх брали, а потім — не одна дитина впала б з дьоба й розбилася б у степу, на толоках...

Крім того, Віктор любив спостерігати телят і поросят, цуценят, кошенят і курчат... Інша справа, що він уникав роз'яснення тасмниці народження дітей. Він наче берігся, щоб не облектися.

Сашко сказав про все дуже просто й грубо.

У словах його вчулася не тільки незаперечність все пояснюючої істини, але й... кінець гарної байки, жаль. Вікторові захотілося вискочити з сарайчика й щосили побігти в садок поплакати. Проте хлопчик витримав. Згодом кров знову нормально налила його губи, очі й голову. І думав він знову про речі звичайні, а не про містерії і все одно мало зрозумілі чуда.

Тепер Сашка вдома немає. Поговорити можна з бабою Гиренчиною. — Говорить вона, власне, мало, зрідка, але слухає уважно, пам'ятає їй розказане роками, часом вона посміхнеться до хлопчика, притисне його до спідниці, приголубить. Мовчки сидючи біля триніжка, баба Гиренчиха дерев'яною ложкою мішає куліш у казанкові й посміхається. — Вітя знає: вона знову згадала, як колись він, карапуз, раєв їй придбати кочережку — піти на завод до майстерні й сказати: «Майстер, майстер, зроби мені кочережку!» — І майстер зробить кочережку.

Убогість баби Гиренчихи й Сашка здавалася Вікторові такою гарною, поетичною, і природною, як небесна блакить над степовим простором. Не дарма щоранку лячно скрипіли за хлопчиком сінешні двері Гиренків. А щастя яке — стояти поруч бабиного ослінчика й пантрувати вогнище під триніжком: блідорожеву ніжну лушпу перегораючої пополам поліняки, підбитий синьою кромкою дим. А сидів і Сашко поруч — Вітя, мов об лаву, так певно, міг обертися на його плече.

— От жаба! — часом казав Сашко, не ховаючи все ж своєї шії од Вікторових рук.

Особливо запам'яталося Вікторові, як після хвороби минулої осені, відігрівшись на кухні, зайшов до нього Сашко.

— Цей уже буде лежати, — сказав він тоді, показавши рукою на вікно.

— Від руських подуло...

Сусід розповів ще слабому хлопчикові, що зранку вже видно було — піде: сірий день, шпара замка морозом обведена, а потім небо пожовкло... Під вечір і справді пустився — густий, кошлатий...

Потім прийшов з заводу тато. Готуючи на стіл, загнукала дверима бабуса. — Вітя допитувався у тата про погоду, як то надворі «задуло», а Сашко непомітно вийшов з хати.

На ранок не стало замерзлої вибоїни на «воротях» — за кущем, остогидлої площі перед вікнами і дошками латаного даху Гиренків під носом. Щезла і хвороба.

Буває — ніде Віті дітись. Дунька накидає за ним двері на гачок... Тоді стоїть він під стіною заплаканий, покинутий, самотній. Мов дуже тяжка, все глибше підгинається голова на ниточці шії. Під гудзиком щось підсвідомо шукають пальці.

«Нюні розпустив!» — вчувається йому Дуньчин голос серед вселенської пустелі.

Не відомо, з якою метою, але хлопчик знову здіймається на ганок

і починає ногами гатити у двері. Тоді з'являється, як рак, червона, Дунька і, хоч хлопчик пручається, міцні руки хапають його під рукава й зносять на землю. Вдруге замикаються двері.

Хлопчик бреде хашаками садка і пучками пальців і кулаками розтирає сльози. З толоки подихає вітрець і ворушить його нещодавно напробор зачісану шевелюру. На думку приходить Сашко.

Тільки з Льокою й Лойдом хотів би жити Вітя в хатинці над краєм лісів. У схожій на сторожку на церковному цвинтарі хатці, кам'яній і білій... До них часом прибігав би Сашко. — Обпершись ліктями в землю, лежить він під дубом і помахує ногами безтурботно... І приносив би він з собою від баби Гиренчихи борщу й гарбузової каші...

Проте згодом навідувався й сумнів: чи можна назавжди забути про бабусю тільки за те, що вона не втрутилася в його сварку з Дунькою, не наказала Дуньці припинити вже її перекирвання хлопчика, а понесла собі випрасовану білизну до спальні?! А мама? А тато?

Під кінець Вітя вже хотів, щоб мама й тато розшукали його й Льоку за толоками й за садами, щоб, плачучи, взяли вони синочків на руки... Щоб Вітя і Льока довго пручалися, але — щоб мама й тато вчасно принесли на обід додому.

Облудною вдалася цього року весна. Ріки скресли рано й зразу розлилися по луках, по кушдистих галявинах, по низинних лісах. У твердому колі наче накреслених рукою щедрого геометра потоків колосистого проміння сонця заблестіли масні далі чорної ріллі, сині далі неба та далі осяйні — водопілля долиною. Проте згодом небо здуріло. Власне, сонцем прошигтої блакиті лишився тільки окраєць — тільки під чортовими шпудлями перепрілих ниток та фіолетної заполочі, під крутами-горами старого прядива по всіх закомірках і закутинах спантеліченого неба. Нарешті насупило так, що у Сонгороді з самого ранку горіли по хатах кіптяві каганці й свічки.

На кухні у Лисенків мама з лямпою в руці через припічок заглядала в піч і колола паски сталевую дротиною. Поруч неї день і ніч працювали бабуся й Дунька.

На кухні панував ще ніколи Віктором не виданий розгاردіаш. — Він глянув на все це сумно, як на поле бою, і вийшов. — Борошно на підлозі, макітра на стільці... В очі кинулося кілька плям фарби: на столі жовтком світилося розтоплене масло по склянках, сіріло аж синювате, схоже на вутле тіло, пористе тісто в чорних бляшаних формах і в полив'яних ставцях, виблискувала глазур на шапках випечених пасок.

Увечері під великдень пішов тихий тихий сніг...

А на світанку на Сонгород ударили громові гармати. Запалили і рвалися над церквою, парком, над хатами й толоками ланцюги і пуга блискавок. Припавши до гори, беззахисний Сонгород шулився під шквалами весняного проливня.

Ранком бурхливо запарувала земля. По великодньому заіскрилося

зелене містечко, по святковому палали небеса. Тільки ледь-ледь чорніли сонгородські дахи з-за вигону. Сяяли небо і земля.

Коли Віктор і Льока принесли сусідам крашанки на оздобленій зіллям тарілці, Гиренчиха й Сашко саме снідали після всюношної. Пили чай. — Ретельна бабуся, здалося хлопчикові, засунула голову в чашку.

— Наша тьотя Тоня «оженилася» в Одесі, — розказав новину Вітя, — і приїде до нас у гості. Завтра вже приїде...

12

Боже, Боже! Стільки цікавих подій, стільки щасливих переживань і турбот, стільки важливих для людського життя початків може припасти на одне літо, навіть на перші дні й тижні літа! — Бо під кінець його довкола все втихомирилося, вигоріло наче все так само, як пополовіли у серпні лани, як посивів за садом Тагамлицький степ під осінь.

Добившись від Дуньки згоди взяти його в обід до череди на толоку, умовивши по тому Льоку трохи переспати спеку, Віктор іде з дівкою полудневим степом... Сонце у нього над брилем.

Обминаючи лисніючі ліси колочого пірію і жовті левади молочаю, хлопчикові ноги полкочуть на ватяні кульки кульбаби, звично топчуть зеленкувату в'юнку гич на брунатному ліжникові з кущої коренастої трави.

— Бач, який циган! — каже Дунька, торкаючись Вітиної наскрізь просмаглої руки.

Тільки-но зовсім посоловілі, схожі на сонний мерехт розтопленого степу, очі циганчати раптом яскравіють. І він бере дівчину за руку.

На дні положистої балки — журавель і зелена коса стеблистої трави над драговиною, над мочарем. Здається, що з балки дмухне вітерець... На обрії, обминаючи балку, ледь помітно мріє, леліє, переливається, наче хвиля припливу-відпливу, межа толоки й дозріваючих хлібів, толоки й плянтацій соняшника і кукурудзи.

Думка в степу стелиться тонко й легко висихає. Вона то жайвонком виринає з-під ніг мандрівника, в'ється над головою, то непомітно тоне в блакитно-білій озії величного неба.

Вікторова думка й мрія пополудні виторяють.

З балки вийшовши на рівний степ, він дивується: як далеко поприсідали в траву, корона до корони, дерева його парку — і здаються вони звідси кущами, як шалено пече розлючене сонце — тільки зрідка хмарка його зів'ялого сяйва сідає на вигін тінню, але натомість зразу градом січе докільля свіжий вогонь, як через це пекло босонога Дунька може нести повнісіньке відро шумуючого молока до дому. — Часом вона ставить відро перед собою на траву й бере його вже свіжою рукою.

Нарешті понад канавою над парком пішов знайомий клин срібно-

попелястих заростей полину. Уже видно, як від холоду шершавіють узорчаті острови тіні від осокорів, кленів і дубів.

Літнім ранком у саду, на тут і там пронизаній промінням зеленій галявинці або на порепаній стежці вишняка, Віті часто хотілося, витриндикуючи собі під ніс, потанцювати, поплитати, викручуючи найфантастичніші піруети, попеститися. І думки в таку годину приходили ясні, радісні. Як намальована, перед Вікторовими очима знову з'являлася картина: запис до школи. Не до «двокласної», що біля собору, за базаром, а — біля переїзду. До неї треба йти повз лікарню або через парк. — Принишкці парти в пустій клясній кімнаті, все менші наперед, рахівниця на стіні, чорна дошка на трикутній підпорі, мапа двох півкуль...

Потім у Ніни Іванівни, вчительки, в хаті — килим над канапою, писемний стіл перед вікном, шкіряне крісло і... фікус у діжці, — під стелю. Прощаючись, Ніна Іванівна поцілувала маму, а Вітю взяла за підборіддя й заглянула йому в очі. Він відповів на погляд поглядом. І на душі стало так просто, так гарно. З коридора він зважився заскочити до налитой сонцем кляси й сісти на мить за парту. — За першу, низеньку, — найзручнішу, найгарнішу.

Дуже не хотілося цього ранку йти з мамою додому. І чекати не хотілося до вересня...

Інколи згадувалися розповіді тата й мами. — Як кароокий безштганько, тато, бігав до краснокутської школи, щоб сказати сестрі, що «тато, — Вікторів дід, — з города приїхали і привезли ріжків». І хоч уже на шкільній площі він чув дзвоника, — все ж ускочив до коридору й відчинив клясні двері: «Настю...» — Зчинився, звичайно, гам, зчинилася сміхотня. На ганок вийшов учитель Свирид Олексійович. Але козачина кинувся навтіки, — в городи, до річки, до лісу.

Мамина школа почалася нежданим провалом — на вступному екзаміні до сонгородської школи, у батькового благочинного... Щоправда через рік вона відразу вступила до другої кляси, а потім у епархіяльній школі вона стала першою ученицею і вчилася на «казенний кошт», а мешкала в гуртожиткові — з полтавськими дяківнами, попівнами. Разом з ними мама чекала на дозвіл сходити до міста й роками виглядала у вікна — пішоходом неспішно прогулювалися гуртом, парами і самотою сусіди — семінаристи. Інколи, на радість, виринав серед них і юнкер...

Мама місяцями тужила за родиною, і місяцями чекала різдвяної відпустки, і мріяла про літні місяці на селі. Тільки справжні неприємності, тільки велика напруга волі уривали, висушували цей для чужого ока не помітний серпанок над шкільними буднями. Але він оживав у душі легко, часом він зразу перетворювався у хвилястий потік на всі боки виблискуючих візій і котився перед очима, сам захлипаючися від щастя і радуочи душу.

Для нього не треба було ні вільного місця, ні зайвого часу: мама вчила «історію з географією», вирішувала математичну задачу й одно-

разово... любувалася потоком згадок і серпанком мрії над ним. — Раптом, сама собі дивуючись, вона починала сміятися. Перед очима у неї літній день у спеку, затулені вікна хат... і сестри з рушниками, Сергійко з гілкою в руді ганяють нездогадливих мух у відчинені навстіж двері... Ха ха ха!..

Тоня вчилася з мамою. Але вона уникала надто частих зустрічей з старшою сестрою. Їй видимо надокучали шкільні завдання і нагадування про екзамени й стипендію. Тоня жила інакше. Її любили товаришки й допомагали їй у спільні потайки напекти картоплі і навіть приготувати для дівчат «домашні вареники». Вона по змозі не сушила собі голови роздумуваннями про родинні нестатки й біду — дивись яка новина! — або про потребу вчити вже й найменшу сестру, Соню.

Маминою приятелькою у школі стала Ніна, Ніна Іванівна.

«Ховрашком» звали її в школі. — Вона була найменшою в класі. А крім того — найбільшою плаксою. Вона не жила, а лише чекала на «канікули», за що з неї сміялися, а часом і знущалися над нею. Не любили її, невідомо завіщо.

Захисницею їй була мама.

Одного разу, коли мама зайшла до спальні й побачила Ніну на ліжкові в сльозах — вона тільки захлипала назустріч: «Ліна! Ліна!» — в кімнаті зробили велику перестановку. Нініне ліжко мама пересунула до свого вугла. Самотужки. Ніхто їй не перечив і ніхто не допомагав.

Мама охоче вислухувала Нініні розповіді про свою велику родину, про братів, про церковний хор її батька і про тихі бори соснові в долині, про лісове село над Ворсклом. Мама заспокоювала ніжну дівчину просто своєю присутністю, появою у дверях, у коридорі чи клясній кімнаті.

Коли Єлізарова, заможна попівна, побачила своє ліжко пересунутим до дверей — зчинилася буча. Гістерична сценка. Але мама швиденько підійшла до своєї давньої приятельки Єлізарової і зрозмаху, наче молотком по голові гвіздка, по діловому клацнула дівчину в вухо.

... Тут трапилася несподіванка. Єлізарова, дуже гарна блондинка, раптом дивно затихла й прислухалася. На її обличчі з'явилася недовірлива посмішка. Раптом вона опинилася безмежно далеко від товаришок своїх і шкільної спальні... Мить і вона закричала від щастя, кинулася цілувати маму. — Жоден з полтавських лікарів, ніхто з фахівців Харкова і Києва не міг позбавити її дивного і вже нестерпного гудіння в голові, у вусі...

Згодом мама та Єлізарова збігли вниз, до передпокою, і потрохали «Ніколая» негайно віднести до поштової скриньки листа батькам до Лубен — опис чудесного зцілення їхньої, здавалося, безнадійно хворої доньки.

Про цю пригоду любили оповідати у хаті Лисенків. І посміятися.

Великі жадання і пов'язані з ними всілякі перебільшення, марива й зовсім не безпідставні в такому разі сумніви були гострими тільки перші дні після відвідин школи і знайомства з Ніною Іванівною. А! потім, хоч запис до школи можна порівняти до засіву хлопчкової свідомости новим і ваговитим зерном, коливання думки й різкість вражень душі здригнули, притихли. Тепер про школу він схильний був думати й говорити все загальніше й певніше — не так, як про майбутнє, а як про щось давно вже куштуване, знайоме. І майже як про суцільну приемність із дня в день. — Подумати тільки: щоранку він буде приходити до школи й півдня сидіти за партою перед столиком Ніни Іванівни! . . .

Віктор напружував увагу і згадував гарний овал обличчя над гладдо чудово накрохмаленої блози, карі очі вчительки. Суворо припнуті потоки волосся і буйна широчінь брів — це майже суцільна брова від скроні до скроні! — обіцяли й орлій погляд очей, гордий профіль . . . А насправді були вони мрійливими і влюбчивими, Втікаючими.

Вітя помітив ще густі гайки волосся з-під носа Ніни Іванівни до країв повнокровного рота і ніжність її прозорої шкіри. Стоячи біля її крісла, він довго дивився на руку вчительки і порівнював її з рукою блакитноокого циганчати, не помітно для нього відбитого у люстрі, що висіло над маминою головою. Крім хлопчика в дзеркалі квітли барвні палітурки книжок на полиці, яріли червоні калачики листаті на столикові.

Розпал літа Лисенки прожили у Красному Куті над Орчиком.

Мама і Льока поїхали на відпочинок напередодні возом, а Віктор і тато у п'ятницю проскочили пів дороги вечірнім потягом, далі, від самотнього роз'їзду, пішли пішки: нога в ногу й рука в руку.

Гострий кут червоної черепиці над цегляним дімком, власне, будкою роз'їзду височів над рівним фронтом цукрових буряків, що наче армія лицарів у пишних шоломах густими шеретами вийшли з-за обрію і стали над залізною колією. Здалеку й несподівано виглядав він над непоказними горбами й долиною соняшників, над зеленими колотушками кукурудзи понад липким пилом верстової дороги, що пронизувала сусідні села й кінчалася біля миришавої яблуні дички над цементовим зрубом колодязя у спориші, біля розхристаних дверей і казенних вікон станції. На нього пальцем показували прохожим з-під солом'яних стріх і з садів далеких сіл на видноколі.

Між спінами кукурудзи й соняшника Вітя не бачив нічого, крім плутаних річищ і сірої саги шляху перед собою та вицвілої блакиті неба з ланами теплою сонця серед крижаних кряжів і гострих серпів кривавого або жовтогарячого проміння на обрії. Стежка обминала острови квітучих будяків: на захищеному голчастими баштами гіллі — тутий зеленець вазончика і тичинистий квіт у ньому, — фіолетовий або червоний, як кавун, інколи наче чорним дзьобом подзьобаний. Ме-

телики, бджоли. — А Віктор найгарнішою квіткою вважав... будяк. Потім — блакитні метелики Петрового батога або волошки. Ціна їм рівна. Третім номером був чорнобривець і твездики. — На цьому список хлопчика кінчався, бо мовчазне заперечення і домашніх, і гостей у цьому місці починало переростати в сміх і регіт.

Вітя навіть сердився, але не міг збагнути, чому люди не люблять цвіт курячої сліпоти, деревію... Чим плекані квіти садів гарніші за дикі васильки в полях?! — Йому подобався скромний цвіт полиню і голубенькі цяточки довгоногого куща-чудасії... Бувало, що він довго стояв серед зацвітаючого полиню — приглядався і по-хазяйському, навіть по-батьківському гладив крупчасті верхки запашної трави розчепіреними пальцями й долонями рук.

Село пройшли понад ставками. Потім дві-три садиби на горб — погід хатами, самановими хлівами, городами.

В останній хаті, вже над заповідником, неждано пообідали. — Голомозий дідусь у чорній камізельці й полотняних штанах вибіг з хати до тину й запросив «подорожуючих» на молоко. А його бабуса подала на стіл обід і слідкувала, щоб Віктор добре їв.

Гостям раді були навіть кури, все чомусь голошійки. Назбиралося їх повні сіни.

На горі, впритул до повитого синіми грамофонами кручених паничів тину, стояв степ і дмухав на Віктора сонцем, сміявся...

І хоч перед хлопчиковими ногами майже шанобливо полоскалася польовиця, наче хмарами зеленів ще хапкий мишій, біліла кашка деревію куди не зиркне око — степ здавався йому високим: понад голу, до пів неба. І — нуртучим, доглибинно живим.

На мить тато забув про Віктора.

Віктор куштував прадавню цілину теж мовчки. Насамоті.

Над краєм степу зустрічалися кущі шипшини, глodu й польової рожі, далі квітчастими затоками росли бурякові васильки, червоний воронець, блакитні волошки і Петрів батіг, цілими суходолами — попелястий полинь.

Що глибше в цей розмай заходили тато й Віктор, то міцнішою ставала тирса довкола них і вдалині. Зблизька здавалося, що зеленою рамою снувався над нею катран. Зрідка височів серед трав курай.

Жайворонки під вечір озивалися в степу зрідка, зате коники стрибунці шкварили на всю силу. Як усяке переборщення, завзяття їхне породжувало сміх.

— От так вухо у конижів! От так музика!.. — сказав тато крізь сміх.

Посміхався і Віктор.

Раптом тато коротко, кількома реченнями, розповів, показуючи рукою на північ і на південь, що колись над Ворсклом ішли ланцюгом фортеці, а тут, у Дикому Полі, кошовий Сірко вирубав дванадцять тисяч татарів. У мирні часи над степовими озерцями, біля кри-

ниць і колодязів, татари й українці, торгуючись днями й тижнями, обмінювалися полоненими.

На дні байрака вісімкою засиніла й поволі зникла з очей спина озера в глибокій рамці трав. А зблизька вода заголубіла, наче зблідла, вдалині вже й рожевіла, така могутня і страшна. З вузького берега, брунатного або сіро-чорного, місцями сухого, інколи масного, як калило, у воду позабігав очерет зеленяк, і навіть трава, наче в повільно опинилася в воді. Між старими очеретами зеленіли куці та верби.

Біля схожого на зруйновану греблю каміння тато роздягнувся і вбрід перейшов з дитинства знайоме йому озеро. Вода сягала йому по груди. Потім він переніс одяг і, купаючи, Віктора, — на граніт, на брили.

Стало страшно, коли Віктор і тато повернулися і востаннє глянули на краєчок зачепленого ними степу, на сонне, одначе нуртуюче в далечині фіялкове під вечір безмежжя.

Толока не пахла розтопленим на сонці медом. Вона тліла й погрожувала спалахом цілого довкілля. За нею дивно чорнів присадкуватий ліс — тільки збоку веселкою світилися дідові тополі. Над лісом палало крайнебо.

З бігом часу широка толока залишилася збоку. Галявина, схожа на пережилу поміж бори пляшку з верстовою шийкою, поволі перетворювалася в грузькі піски. Віктор і тато пішли понад глибоко роз'їденим шляхом — поміж вкритими рожевою, червоною і брунатною лускою соснами з віковими парасолями куцистої зелені над сухим горбом і рівниною.

Понад дорогою зустріли сусідську дівчину Сашу, — йшла від лісничихи. — Розповіла, що Льока з обіду в березі, в капусті сидить — виглядає.

Сміялися. Жартували. Тьотя Саша теж сказала, що барсуки з цього краю лісу, від села, ще ніхто не бачив, що справді немає чого тут боятися, і, віддавши свого вузлика татові, літала за Віктором поміж деревами і в куці: щоб, впіймавши його, поцілувати.

До Орчика, здалося Віті, вийшли з лісу зовсім вночі. Місяць стояв високо над селом і сріблив ріку, очерет, городи. З перекинутого ще дідом дуба між берегами, видно було хвилюнку-дрібнушку посеред течії. І чути було дзюрчання води.

Садибу діда Андрія і баби Олени пам'ятав Віктор здавна: щоліта бував він тут з татом. Пам'ятав, що покійна бабуся, у чорному до п'ят, — тільки її куца блюза й очіпок були в срібних, здається, гілочках чи віночках, носила його до берега. Грудьми й животом лежав він на піскові — тільки ноги хлюпалися в воді. Бабуся гладила йому голівку й спину. Після купання вона несла його додому на дідів дуб, через капусту і, під гірку, вузькою стежкою між чорнобривцями й гвоздижками, повз картоплі, соняшники, кукурудзу. Вона готувала ди-

тині картоплю на молочному сосі: за такою дрібною, за пуп'янками у мисці хлопчик весело ганявся виделкою і пальцями.

Бабуся не дожила першої зими в новій хаті. Не дарма вона злякалася, як зруйнували стару: глиняна пляма, як над свіжою могилою, лишилася над парканом. Серед двору опинився раніше хатою захований клен... Вікторові запам'яталася не так смерть «телової бабусі», як стуканина у вікна й грюкання дверима серед ночі — незнайомий дядько приніс татові записку від тьоті Юлі. Та ще запам'ятався нудний і сумний без тата й мами, пустий вечір наступний. І тиша в хаті.

Доки жила баба Олена, мама не їздила до Красного Кута. Обминала його навіть у думці. Намагалася забути ті огидні сцени під час її «гостювання» у родичів, той осінній день, сльоту, непролазне bagno, коли вона, урвався терпець, чухрала на Сонгород і — наступного дня мжичка ще дужче насила — додому.

Як давно вже бабі Олені хотілося проснутися: аби вияснилося, що мара то і синів шлюб з убогою полтавською попівною, і його — як же боляче! — переїзд з столиці, з Петербургу до Сонгороду, що то сон — і неждана смерть чоловіка, і смутні роки революції, і... старість...

Пів життя здавалося їй, що жах переживань під час Турецької війни — вона на роки лишилася у Красному Куті з малими дітьми сама — й особливо після повороту чоловіка додому, коли життя стало зовсім нестерпним і вона з малими втекла до батьків, був вершком її земних страждань. — Щоб не збідніти докраю, вона взялася було за торгівлю... Приятельки цілими днями товклися у неї в крамниці і не виходили з дверей без подарунків ніколи. Крім того, баба Олена соромилася брати гроші з сусідів і знайомих — за товар... Отже за рік, за два від залишених чоловіком грошей і від його майна не залишилося нічого, крім старої хати, крім садби.

Через два місяці після того, як вона з дітьми поселилася у батьків під Полтавою, приїхав за нею Андрій, наче зовсім новий, власне, наче колишній, старий.

І життя, здалося їй, назавжди вляглося. Переїхали до Таврії — зажили.

Та настала ще війна Німецька, революція пішла за революцією. І знову — Полтавщина, Красний Кут і рідна хата над Орчиком. Події настали несамовиті... Одна за одною!

Найдошкульніше вразило синаове одруження. Саме революція, світ Божий затьмарило...

Дід Андрій, світлоока постать, як і баба Олена, вражаюче струнка й висока, доживав свої роки наче примирений зі світом і людьми. О третій годині ранку він виходив з хати і йшов у ліс до Глибокого трусити ятері. На сніданок була в хаті свіжа риба. Зимомою — і рибалив, і полював... доки не забрали останньої рушниці, заманивши старого з степу до сільради.

А тепер баба Олена вчепилася за гроші — навіщо їй бідна не-

вістка, справжній старець?! Йї напівщиро підтакувала татова сестра Юля, одружена з службовцем сусідньої гуральні, бездітна красуня. Звичайно, насамоті. У дідовій присутності про невістку не можна було накриво слова сказати. Дід полотнів. Його очі тоді, як у молодості, наливалися кров'ю, зненависть до «дурок» кривила йому губи. — Дід любив Ліну й Віктора.

Часто і в перші роки після одруження Андрій, помічник управляючого економії, вискакував з хати, хапаючи картуза, і кляв, скакаючи на приготовану для нього дрожку біля парадного, усіх вередливих і всіх гарних жінок на цілому білому світі.

— Циганка! Циганка! — кричав він.

Краса баби Олени справді нагадувала про циган. А характер у неї був на подив добрий і, теж на подив, незалежний і вередливий. — У домовині лежала вона... у повній красі своїй. Бракувало тільки погляду її карих, майже чорних очей. Замкнуті, вони нагадували про її норовитість і вразливість, а одноразово приховували вже більше не потрібну людям її безрозсудну доброту без усяких меж і застережень.

Тато над нею ридав.

Діда Андрія, саме вигоряла революція до тла, ховала Юля і — село. З розпачу баба Олена надовго втратила свідомість: лежала колодою.

Дід прийшов з полювання наче попід вікнами, з села, а не городом. І без рушничі. Мовчки, не помітивши в хаті ні старої, ні Юлі, він ліг у світлиці на своє ліжко в чоботях і в піджакові. Відвернувся до стіни. Коли Оля зайшла до нього перед вечерею, дід лежав мертвий, — боком, як приліг.

Мисливець і вояка був з нього добрий, справжній.

На Турецькій війні дід прославився на весь Кавказ: оточений у вірменських горах, він тижнями відбивався від ворога і не здався туркам. Надійшов час відступати і їм.

Як мисливця знала його вся Полтавщина і Таврія. — Як мисливця і стрільця. Про його пригоди і про пригоди з ним снувалося в родині й на Сонгородщині безліч історій. Віктора, наче куля, вразила найпростіша з них, випадково показана йому самим татом у краснокутському лісі: як дуже ще маленький тоді тато випадково сполошив на полюванні дичину, а до нестями розлютований дід ударив хлопчика в обличчя і зштовхнув його з гринджол у сніг. Люди привезли дитину в село.

Дуже подобалося Віті оповідання про полювання на дроф у Таврійському степові. — Пізно восени, на початкові зими, уже дорослий тато випадково навідався додому й пішов з дідом на дрофи. Уже траплялися гарні заморозки, особливо ранками. А під вечір часом пускався дощ навіпіл зі снігом. У степу замерзали ноги й руки, але дрофи, обважнілі й втомлені, летіли поміж важезними хмарами й туманами на мисливців табунами.

У Красному Куті про діда нагадував Віті і ліс, і степ.

Тут шумлять дідові посадки. Туди дід ходив на засіди на вовків. Півмісяць глибини за очеретами — дідове озеро серед борів...

Між очеретами у рівень зі стовбурами могутніх дерев — дідові стежки, спершу просто грузькі, а далі — вода чорна по коліна, по пояс. З боку, в лозі, — дідів човен довбаний: почорнілий, репаний. Навіть весельце, схоже на переломане навпіл коромисло.

Про діда і його одинадцять братів, у всьому без винятку одностайних і завзятих, Віктор чував, ледве що не в колісці, чудеса. — Як у революцію після Японської війни він вскочив до Сонгороду на бравому жеребці й озброєний визволяти арештованого сина — нахвалювався перестріляти всю поліцію. А був напідпитку... Але зустрів підлітка на площі біля вітряків живого, здорового і вільного.

Справжнім геройством діда Андрія, вважалося в родині, був рішучий спротив його, молодого агронома, німецькому управляючому українських маєтків чужоземного, до речі, князя.

Коли з Сонгороду телефонували до економії, що туди виїхав фон Гайден, грізний грубіян з обличчям, точна копія, імператора Франца Йосифа, — у дідового начальника чорніло в очах, дрижали коліна й виходив з ладу шлунок. Інколи він до того боявся пинькуватої палиці фон Гайдена, що лягав до ліжка в пропасниці. — Тоді його заступав Андрій.

Фон Гайденові огидно було бачити незалежну поставу безвуссто молодика, козака з насмішкуватими очима і чортиками в краєчках губів.

Одного разу фон Гайден хутко знайшов привід до невдоволення і, пересікаючи подвір'я економії, вже чекав тільки, щоб добре відома йому повинь гніву щільно виповнила йому груди й досягла торла, очей, голови...

Через кілька хвилин німець закипів і засвистів, як тюльський самовар. Нарешті штовхнув діда в груди й замахнувся вперіщити його посеред голови. — І раптом розгубився: палиця його злетіла в небо й бевкнулася, здіймаючи хмару пилу, об землю, покотилася в спориш.

Невеликий гурт людей перед екіпажем всесильного захлипнувся: ні дихнути, ні моргнути. Усе вмить збагнув тільки мовчазний кучер на передковій фаєтона — і з шаленою радістю в очах жадібно спостерігав страшний герць. Звичайно, не повертаючи голови.

Руки фон Гайдена скопили ворога й нахабу за петельки. Очі фон Гайдена проте нічого не розуміли: Андрій страшенно посміхався... Щоправда посмішка на його обличчі спішно танула. Коли від неї лишився сиренький змилочок, дід ударив Франца Йосифа під бороду — з силою крицевого поршня машини. І хоч у старого з рота зразу ринула кров, Андрій з розмаху вдарив його в морду, раз і вдруге. Потім гукнув кучера.

Люди довкола, хоч нагадували кам'яних баб, чули, що Андрій «на

прощання» сказав, що застрелить фон Гайдена, що відпускає його додому до неділі...

Закінчилася ця історія несподіванкою: в суботу, через два дні після бійки, фаєтон фон Гайдена зрання мандрував польовими дорогами... Спершу покотився до економії, потім до Красного Кута, до дідової хати. Управляючий вибачався і запитав, чи Андрій повернеться до роботи.

Тоді дід з родиною переїхав до Таврії, над Дніпро.

Відомо також, що дід на старість майстрував скрипки і займався різьбленням. — Його остання робота — кінь козацький, віз, сани, драбинка, ляльки і дім. Усе для Віктора. Може пам'ятаючи день народження хлопчика, а може передчуваючи наближення смерті, зібрав він усе це добро в лантух і в ясний осінній день відвіз внукові, — півсотні верст дороги! — верхи: потойбіч Сонгороду, під Полтаву.

Віктор сподобався дідові своєю жвавистю і силою.

По дорозі додому дід Андрій, ранком, вдень і під вечір скачучи на коні пугівцями й понад шляхом, посміхався і не міг, не хотів навіть, розігнати геть думки й спогади про щойно залишеного внука, — то веселенького, то в сльозах. Мріялося старому козакові... полювання з Віктором і світанки в мокрому від роси лісові, очерети над Глибоким, човни і булькання риби в ятерях, вкриті золотом узлісся борів восени, степи...

— Гарний хлопчик! — сказав дід увечорі дуже цікавій бабусі. — Нашого роду, — додав він ще серйозно, а потім засміявся: «На мене схожий...»

Баба Олена штовхнула діда в плече. Засміялася й собі, подаючи на стіл вечерю.

З самого ранку Віктор і Льока бавилися в піскові, в жовтому з червоними просмиками або в сірому. — Дитячими лопатками підкопували старезну сосну з оголеними над кущистим яром линвами й торічкою коріння. Суха земна кора, прошита пенькуватим коренем, творила дах печери, а на її дні золотистий пісок, трохи вологий і ніжний, — він легко набирався у відерця, охоче піддавався хлопцям.

До них час від часу навідувався, запалюючи цигарку, тато. Часте він залишав книжки й газети в гамакові і йшов з хлопцями поблукати лісом. Бувало, що мама, звільнившись від праці, приходила до лісу й годинами виглядала, звідки вирине татова парусинова куртка й хлоп'ячі білі шапочки. Спершу вона бавилася в піскові, а потім таки засипала в гамакові, і її будили, високо розгойдуючи, мандрівники.

Зрідка Віктор потрапляв до лісу раннім ранком — тато брав його з собою дуже охоче.

За рікою, обабіч стежки на галявині і в тіні дубняка, широким листом бур'янів скочувалися в мокрі чагарі скляні разки роси. На дорозі, що пробігала насипом від річки посеред алеї крізь старий ліс у степ, стояло таке сонце, що малеча ялянок і сосен долиною зда-

валася вогнищами серед масляних плям трави, а піднебесне гілля суворих редутив вікового дубу й грабів начисто зникало в світляних туманах, у світляних роях ранку. Тополевий бір лежав наче в скляній скрині, — світився. Серед розкішного набору зелені діядемою горіло озеро Глибоке.

Над узліссям, над березовими гайками і старячим сосняком, над свіжими посадками, понад алеями, просіками і доріжками, на луках, толоках і в селі за рікою — панувало небо.

— Рай! — казав тато, надзвичайно зосередженим поглядом, до зіниці зібганим оком підстригаючи могутнє віниччя цілих ліній дерев, верхівіття борів. — Таким раєм Віктор і Льока пройшли одного разу аж до Великих Радут, сусіднього села з базаром на високому березі Орчика.

Коли Віктор проснувся й довідався від Кирилівни, сусідки, що й на цей раз тато і мама не дотримали слова, не взяли його на базар гибрати собі свистуна до вподоби, він негайно розбудив Льоку...

Посеред пам'яті стояла й лякала хлопчика почута в сонгородській ідальні розповідь про те, що голодні барсуки у краснокутському лісі загризли дядька. Але Віктор знав, що їхня стежка бігтиме то понад самісінькими городами, понад очеретами, то, місцями, пологим берегом ріки — тільки краєчком лісу. На всякий випадок він, потайки від Кирилівни, взяв з собою... тупий столовий ніжик з перлямутровою колодочкою і обмотав лезо — так, як це робив сонгородський різник Бреславець зі своїми страшними ножами — брудною ганчіркою.

Не знайома дорога здалася хлопцям довгою. Що з того, що небо над ними палало голубим вогнем і понад стежкою дзюрчала ріка, коли чагарники, коли бур'яни і, головне, кропива часто здіймалися понад їхні плечі й голови. Проваллями між жалючими стінами кропиви і будяків обережно ступали сандалі хлопчиків. Налякано зиркали їхні очі, нашорошувалися їхні вуха. Часом Вітя вже виймав з кишені свого ножа.

У Великих Радутах хлопці ще раз перейшли річку мостом і опинилися перед ріденьким, порівняно з Сонгородом, базаром. Вітя не сумнівався, що горшечники і тут розставляють свій товар попід глухим муром церковної огорожі.

Дійсно, на горбкові поміж полив'яними макітрами і надібраною пірамідкою глечиків, квадригами стояли на полові і в траві куцоногі свистуни, білі, брунатні й рябенькі. На вибір...

Першим помітив білі шапочки хлопців під церквою тато. Коли і мама вгледіла їх і розсміялася, тато вже міг спокійно підійти і говорити з Віктором і Льокою. Він запитав, чи «клопи» не блудили і чи вже скупилися. — Додому поверталися разом. Один за одним ішли вже знайомою доріжкою між травами й чагарниками, понад зеленим розмаєм старих садіб над річкою.

Перед самим поворотом до Сонгороду, так здалося Вікторові, настав найдовший, наче впросту всеосяжний день літа: ціла родина незви-

чайно рано вибралася до лісу, а оболочки нап'ятого над борами, дібровами і пущами неба світилися не баченою досі ніжністю, в тополях за кутастою оболонню — казкова своєю свіжою ряснотою паша! — над рікою кувала зозуля, кольоровими потоками звідси розливалось на всі боки широкого світу повітря — купоросна зелень і синь, вихряста юга сонця на просторі й тіняві мармури сутінків.

Проте це був ще тільки ранок довгого, як доба, дня.

Перед обідом Віктор і тато були вже на Глибокому: з дідового човна любовалися коштовним лататтям лілій на воді, чайками на синьому, як око, плесі озера, качками, каченятами над очеретами. Потім обійшли пів лісу — сполошили безліч птиці по чагарниках і понад пахнучими солодким тлінням болотцями, моховитими калабанями, наслухалися чечекання коників у гушавині і гулу бджіл біля диких квітників, надивилися, все здавалося — заморських, метеликів.

Пізнім пообіддям, коли Віктор і тато пройшли ліс наскрізь і з-під сосен виглядали в степ, мирне довкілля раптом зникло, запахло війною... Небо запалало. З страшного клуба над толокою, наче з казана, дугами пішли хмари — на ліс, на села. Сині, чорні, волохаті... Дмухнуло холодом.

Мами і Льоки в старому соснякові вже не було. Зник і тамак. — Об дерево зачепилася і лопотіла на вітрі газета, валялася в піскові пляшка.

Тато пробував брати Вітю на руки, але швидко знову спускав його на стежку понад алеєю. — Бігли підтюпцем серед ночі. Після спалахів блискавки й ударів грому поміж вуха — очі не бачили ні бур'яну, ні стежки. А першу мить — і дерев, лісу. Тільки вітер гнав у спину, до села.

Серед лісу в чорну траву над доріжкою посипалися срібні горішки. За мить ударили й стріли — у голову, по ребрах, у плечі.

Де можна — скакали над стежкою, а то чалапали водою.

Орчик зразу вийшов з берегів і кинувся на трави і в ліс.

Орчик колосився сріблом, мигтів.

До дідового дуба тато, не наляканий, а радше усміхнений, хоч по його обличчю, так само, як і землю, потоками лилася вода і косами попроставало волосся, ніс Віктора справжнім болотом, справжнім озером.

Рівно через годину хмари вже юрмилися і гуркотіли над краєм землі. Посеред неба над Красним Кутом застрягла одна з них — кленовий лист у золотій облямівці.

З-за хмари засяяло вже зовсім ранкове сонце. Вдруге починався день.

У вечір цей день улігся легко. А потім ще доскочу постояли злегка золотаві сутінки — і вицвіли. Нарешті вибійчаним параваном у густочорних розводах і квітах стала над землею ніч.

У березі зникла остання риска світла в травах за тополями. — Віктор і тато бачили, як з води вискочила дівчина підліток, як вона

натягала липке платтячко на вражаюче струнке й осяяне місяцем тіло. Потім вони і собі купалися в олив'яній на тлі темних клубів лісу річці і, разом з мамою, довго слухали, обпершись об паркан, співи дівчат і парубків «на вулиці», — серед зеленого трикутника площі між дорогами, біля колоди, «дуба».

Місяць Вітиного життя у Красному Куті зблизька здавався не-сусвітньою безтолочтю мазків фарби на велетенській панорамі все-приголомшуючої величі українського неба і буйних пуц, примхливо розкиданих дібров і борів над Орчиком, посеред квітучих степів і просторих полів Полтавщини. Але й напередодні від'їзду з Сонтороду дні його, один в один, вдалися напрочуд жвавими та приємними.

З Воронежу — у Вікторовій свідомості це вже пів дороги до Пекіну — приїхав нарешті Юра Бачманов. — Вискочив з кабриолета і кинувся бігти Віті назустріч. Зразу сказав, що має таку рушничну тульську, якою можна стріляти гав.

Гарний Юрин профіль і рум'янець на всю щоку, ніс і безхитрісні зеленкуваті очі — від мами, а від тата — товариськість. Маленький джентлмен у прасованих-перепрасованих штанях і свіжій сорочці з відкинутим на плечі ковніром — сіяв. Адже сьогодні він ще не боявся, що за ним зразу прибіжить мама й поведе до затемненої хати грати на піяніні або забере його слухати казки Гауфа чи братів Грімів на пошитому з різнокольорових клаптиків матерії килимкові. — Перед кльомбою в саду.

Віктор з ним не піде. Коли б мама запросила його послухати — Віктор укилиться: сонгородський хлопчик не любив набридливих допитувань — чому це він не вчиться говорити по-російському.

Коли мама заводилася з Віктором, Юра нервово щулювся і моргав очима безнастанно. Він боявся глянути на Віктора, а як дивився — благально. Йому хотілося літати з Віктором по задвірках, голоках і парком, від ранку до ночі... Він не помічав, що Віктор і Льока говорять по-українському, а сам він більше по-російському.

Але по-українському природно новорив говорити з сином і Бачманов.

Віктор ніколи не підходив близько до Юриного дому. Юра щоранку прибігав до Вікторового ганку або, там будувалася грандіозна цукроварня, під грушу. Тільки раз за літо Бачманов привів до своєї хати Віктора і Льоку — пригощав козаків у їдальні шипучою водою з гарних пляшечок і печивом. Юра — сіяв, горів. А Юрина мама досить безуспішно намагалася розговоритися з гостями: ворогування з Віктором і Льокою зайшло вже занадто далеко. А багато чого хлопці просто не розуміли.

— Ты меня слышишь?! — питала вона менше впертого Льоку.

А хлопчик здіймав до неї очі й хитав головою: «Ні!...» — Не розумів.

Під вечір, у день приїзду з Воронежу, Юра приніс у вишник пачку цигарок і сірники. Зібравшись на дерево, хлопці запалили. Льока

поглядав на старших з землі. — Усе пішло зразу дуже гарно, але згодом у Віті заточилася голова, занудило. Він ледве не гепнувся на землю.

Уже і в ліжкові його лякав запах тютюну, хоч він цілий вечір непомітно виносив кухлем воду з кухні й полоскав рота за хатою.

Через тиждень після приїзду Юри, Лисенки виїхали на відпочинок до Красного Кута. — А Юра, років на два старший за свого товариша, сьак-так обходився без Віктора щонайбільше пів дня... І раптом розлука на цілий місяць!

Щастя почалося для Віктора на Паску. Сонце зійшло на перший день по зливі і дуже довго не сідало за обрій надовго. Хлопчик ледве встигав закрити очі, перепочити в ліжкові, а воно вже знову над головою, вже знову — день.

На другий день приїхала в гості тьотя Тоня з чоловіком співаком.

Ранком Віктор з татом, мамою і братом ходив на станцію зустрічати. Промитий дощем, Сонгород блищав і наче німів від млости. Не буденним, чітко відчутним здавалося повітря на стежці через ліс, на густій вулиці, на вкритій соняшним туманом площі й перед хатою над парком, серед городів і толок.

Тоню хлопчик впізнав відразу: її струнку постать і русяве волосся, її рожеве обличчя, голубі очі й римський ніс з горбинкою. Впізнав її ніжні ноздрі, що світилися, просвічувалися на сонці. Вона посміхнувшись до мами й тата, навіть і не збиралася знайомити їх з чоловіком — кинулася до дітей. Присівши, обняла, заграбастала Віктора й Льюку і... плакала. Потім, струщуючи з очей великі круглі сльози, встала і сміялася: «Не вірю, не вірю!.. Віктор — учень, Льюка отакенний кавалер...»

Василь, одеський співак, випещений круглолиций чоловік з метеликом на білому ковнірі, волосся — їжаком, дуже чорне і вже з сивиною, зовсім як мужчина мужчині подав Віті руку. Потім Льюці. Пероном ішли, взявшись за руки, ланцюгом: Віктор, Тоня, Льюка, Василь, мама, тато. А на стежці через ліс — один за одним. Віктор безнастанно говорив, захлинаючись. Усі сміялися.

Кілька днів підряд Дунька, мама, а частково й тьотя Тоня мало виходили з кухні. Бабуся носила страву до їдальні. Тато й Василь говорили з ранку до ночі й палили цигарки. — У попільницях недокурки лежали й стирчали солками, а може найбільше нагадували піраміду черепів на картині Васнецова.

Вечорами тьотя Тоня й Василь співали. Згадували, як Тоня підлітком розучувала з покійним батьком «Де ти бродиш, моя доле», як батько, крізь сльози посміявся, повчав дівчинку, не перериваючи гри, на скрипці: «... виводь, кажу, виводь!» — Чорна рясa, аршинні рукави, а рука тонка й шляхетна. Профіль обличчя — Спасителя.

Тільки раз уночі, перед ранком, розходилася така злива, такий луснув грім, що Віктор проснувся і розплакався. Тато виніс його до

віталні. Там уже у нижній сорочці дрижав Василь, а Тоня молилася на колінах. Угледівши Віктора, вона посміхнулася і встала. Але грім з пересердя ударив з небувалою силою попід вікна... і вона, хрестячись, упала на коліна: «Свят, свят, свят, Господь Бог наш Саваоф!...»

Тато посміхнувся і сказав Вікторові, що непогодь до ранку мине. А так всі в кімнаті мовчали. Ясно горіла лямпка на столі.

Тьотя Тоня привезла хлопцям з Одеси три човни. Чудовий вітрильник. Він ледве повертався у діжці під ринвою. Для нього Дунька наносила повні ночви води. — Наговорившись з гостями, Віктор і Льока вискакували з хати й неслися до води під грушею. Перед прощанням з тьотею Тонею і Василем хлопці твердо обіцяли завітати до Одеси, щоб поплавати у справжньому морі, налюбуватися пароплавами з усіх кінців світу.

Вітя знову на станції: з гостями й валізками чекав знайомого по-тяга ранкового... Кілька днів дуже нудилася хата. Потім прийшла гарна листівка з Харкова. За нею — з Кавказу.

Раз увечорі зайшов до хати напитися чаю Бачманов й сказав хлопцям, що незабаром приїде на ціле літо Юра. — З Воронежу, з Росії.

13

Клубок розпеченого світла спливає над містечком і спить за-спані очі хат понад площею, білить церкву й сіянням бань та хрестів вінчає супокій росяних толок, кучері парку й вкритий з країв грузьким пилом большак. Луцяться і тухнуть тонкі плями рожево-синьої полуди на відкритих у садок вікнах Вітиного будинку. В останньому сні ніжаться покої.

М'які бабусині капці тихо, наче розчаровано, ступають по підлозі. Боязко відчиняється непомірно висока половина глянсованих дверей до спальні. — Радше таємно збентежена, ніж насправді байдужа, бабуся мовчки дивиться на Вітю. Не будить. За нею — щілина дверей, поломаний Льокиним ліжком соняшний овал, що, наче килим, лежить посеред підлоги, а на стіні яріє дугою і плете веселку в шибці вікна.

Раптом Віктор відкриває очі. День надворі і в хаті! — Довго чекане й страшне перше вересня! Школа!

Вікторові ввижається, що він запізнився до школи. На мить з'являється навіть думка, що взагалі не треба було спати цієї ночі. Схід сонця золотим ранком здався йому останнім спалахом дня, наближенням вечора.

А густий бабусин гребінець нічого не хоче знати — скородить Вітину голову й боляче видирає волосяні вузлики, ковтюшки... Бабуся пильнує, щоб хлопчик доїв булку й допив молоко. Нарешті вона востаннє оглядає Вітину зачіску, поправляє бант над досконало ви-

прасованою блюзою, зиркає на зовсім нові ботики і подає учневі ранець. — Ранець пахне шкірою. У ньому сторчма стоять обгорнутий папером буквар і вчора підписані татом зшитки. Між свіжими стінками ранця застряв пенал з гостро й охайно заструганими олівцями — ніжножовтим, рожевим, брунатним, червоно-синім, і ручками, а в маленьких відділах — пера і готова підчистити олівець або й чорнильну кляксу гумка, свіжа і гостробока. На гумці дрібненькі печатки, схожі на череп і навхрест складені кістки, чорні значки.

Віктор натягає на руку шнурочки від торбинки з затуленим гумовим корком каламарем, на прощання цілує бабу і, вона вийшла на ганок випроводити хлопчика до школи, Дуньку.

Віктор дуже поспішав, проте тлянув на дім і прислухався: палахкотіли шибки вікон, ледь ворушили вухами зграї соняшних зайчиків на білій стіні хати. — Це з боку садка, від кленів. А тільч черешень у закоміркові під вікнами до неї прилипла, закам'яніла. Навздогін хлопчикові кинувся здивований Мурко. Довелось довго вовтузитися з ним, бо він то втікав у бузину або попід сусідські хати, то знову наздоганяв Віктора і нявкав настирливо й допитливо, навіть схвилювано, а нарешті вчепився пазурями в хлопчикові штани. Лойд, забігаючи наперед, провів приятеля до собору і повернувся додому засмучений, пригнічений, наче сповнений найгірших передчуттів. На прощання Вітя поплескав його по голові й по спині, показав рукою на парк і сказав: «Йди, голубчику, додому, бо я вже школяр. До школи мушу...»

Лойд опустив голову ще нижче й посумнів. Не глянув на хлопця...

Від собору Вітя пішов не понад парканом лікарні, як звичайно ходив на ті краї, не вулицею, а парком. У просвіті ясної алеї струнких дубів у каракулевій одежі шмигнули і зникли постаті селянських хлопчиків і дівчат. Пилом алеї простяглися сліди першого табунця учнів — видно, у чоботях з позачовгуваними передками, у грубених ботинках і босоніж.

В алеї — не світложовті й ніжнозелені ліхтарі, а наче густа суміш вицвілих фарб. І помітно їй — вишовши з парку. На просторі світ здається білим, розрідженим і простим. — Вітя тлянув на щойно пройдену просіку, — нічого особливого: згустки тіней, блакиті й сонця.

Тепер гуртки учнів ішли слідом за ним. А церкви з-за дерев і хатів не було видно. Зникла.

Зразу за парком, тільки через дорогу, — надтятий залізницею трикутник шкільної садиби. Рівно половина його — обсаджений маслинами й шовковицею сад зі смарагдовими моріжками над шляхом до переїзду, а половина, над толокою й футбольним полем під посадкою, — площа для дітей перед білою школою на червоному цегляному підмуркові, подвір'я з сараями за будинком. Над ланцюгом світлих ясенів довкола площі — кожен з них обріс ніжними пасинками з м'яким зелено-червоним листям — високо стриміла у небі заломана гострим кутом бляха могутнього даху. Горіли цвітом захищені від толоки стіною бузку й замкненим парканом плекані кльомби палісад-

ника понад вікнами клясів. Навдивовижу розрослися на сонці півники. Восени зацвітала над піском стежок широка рама хризантем.

До юрби перед вікнами школи повагом підпливали й наче висаджувалися на пристань великі й малі гуртки дітей. Навскіс через садок поспішали стежкою поодинокі учні. Дехто з хлопців усівся під кущами грати в ножики, на сходах забавлялися перами: по черзі натискали носик пера супротивника так, щоб воно перевернулося догори животом. Коли це вдавалося, перо ставало власністю супротивника. — Дехто з учнів виймав з кишені металеві скриньки з-під цукерок або картонові з-під мила — десятки блискучих нових і поржавілих, брудних пер. У декого тільки весь маєток уміщався в звичайну скриньку з-під сірників. Дівчатка стояли осібними гуртками, сиділи на лавах під горішнею і дуже майстерно бавилися білими й барвними кремінцями.

Тільки у Віктора не знайшлося серед дітей ні приятелів, ні знайомих, ні сусідів. Сільські діти зразу здалися йому дуже цікавими, захоплююче вмілими, хоч і чужими, часом — неуковерзними. Він через плечі хлопчиків і дівчат мовчки спостерігав, як гарно груз у вогкий ґрунт підкинутий долонею ножики, груз і дрижав, як у створені пальцями ворота пролітали й розсипалися по дощці камінчики. Віктор мовчки й цілком задоволено посміхався.

Школа була наче «справжньою», а учні здавалися йому привитом, сном... Його не лякав і не вабив до себе босоногий забіяка в довгих штаних під широчезним, як у Сашка Гиренка, поясом з солдатською пряжкою царського часу. Ще чужішим — і нудним! — здався Вікторові блідий і мурий тишко й страхополох з туманними очима, що, переляканий, ледве стояв, підпирав діжку під ринвою. Кілька високих дівчат у платочках скидалися на дрібненьких тіточок біля церкви.

Раптом Вітя помітив, що Ніна Іванівна напевне давно вже стоїть під школою, що довкола неї — кілька хлопців і пів кляси дівчат. А перехрестями стежок серед розкішно прибраних дозріваючими фруктами дерев садка і серед просвітлених вереснем хащів парку вже розсипалася хрипка луна шкільного дзвінка.

Час забути про ніжний ранок, про рідний дім, про волю...

Як у лісі пустою галявиною, пронісся Вітя подвір'ям до Ніни Іванівни й обняв її ноги так, наче збирався дряпатися на неї. Біжучи, він чув, як у ранцеві незадоволено гуркотіли, бунтувалися буквар з зошитами й олівці з ручками. — Намагалися вискочити й розсипатися, полетіти поміж кущі й дерева, на толоку й футбольне поле. Угледів він чийсь перетягнуті поясом книжки, кинуті до дзвінка під бузок, і здивовані обличчя дітей попід школою. А потім на мить цілий світ для нього зник, став пустою: нікого й нічого. Тільки Ніна Іванівна й він...

Ніна Іванівна схилилася до нього й мовчки гладила його голову. Хлопчик швидко заспокоївся і вже не тільки відчував близькість вчительки, а й бачив її дуже чітко. Щасливо посміхався.

Наче з туману вийшли й обступили їх, Вітю й Ніну Іванівну, де-що здивовані, вражені, зворушені дівчата й хлопці.

І всі вони — Боже, яке щастя! — його товариші. І всі вони — його класа... Віктору хотілося мерщій бігти до парт і негайно починати навчання. Але Ніна Іванівна не поспішала ні до класної кімнати, ні до «вчителювання». Вона довго знайомилася зі своїми новими ученицями й учнями, — просто надворі, під горішнями. Слідом за нею повертав голову до незнайомих постатей і вперше бачених обличчя і Віктор. — Зразу запам'яталися йому двоюродні брати Бистраї з Подолу і сестра одного з них Тетяна. Кремезні хлопці. Коротконогий Сашко нагадував ведмедика. На думку про ведмедика наводили кожную людину і босі ноги, і дивно витягнуті на колінах, схожі майже на шаровари, латані штани, і навіть м'яке, приязне обличчя, русяве волосся глибоко на вуха. А його родич, дрібний і чудово стрункий хлопчик Василь, вражав закам'янілістю рішучого обличчя: мурий ніс, надто високий на переніссі, стрімко спадав до верхньої губки, якось загрозливо дихаючи, майже досконало заокруглювалися ніздрі, бліді очі. І ні брів, ні вій. Зразу звернули на себе увагу Віктора соромливі, полохливі сестри-близнючки, рожеволиці й кароокі, і одягнута в синю матроску, зовсім як і його, тільки зі спідничкою, замість штанів, з білим ковніром на спині тендітна дівчинка Галина. У неї неймовірно тоненькі руки, шийка, на якій ледве тримається чорнява голова, і рожевий, дуже цікавий рот від вуха до вуха. Стояла вона, донька вчителів з Подолу, серед селянських дітей, як серед братів і сестер. — Останнім у спискові учнів був син телеграфістки Жора Ярошенко. Неждано для самого себе, здивований Віктор вмиг «перехрестив» Жору: «Семафор!»

Жора-Семафор, хлопчик з крейдяним обличчям, нагадував непомірно високу жердину, дошку, планку, що природно гнула до землі. Він, теж природно, куняв собі, забувався... високо над усім і вся. Довколишні світи не мали до Жори жодного стосунку. Попервах здавалося, що він не помічав ні дітей, ні дорослих, ні школи, ні садка, ні хмар.

Нарешті Ніна Іванівна вишикувала дітей понад школою парами. Першими, взявшись за руки, стояли й незмінно повертали голови за вчителькою Віктор і Галина. Щоб приятелька не втекла, не опинилася серед своїх сонгородських дівчат на витертій поколіннями штанів і спідниць брунатній парті в глибині просторої класної кімнати, Віктор тримав її за руку з усієї сили і сказав тихенько, над вухо, що найгарніші парти, він сам бачив під час впису до школи, маленькі передні: такі чорненькі й блискучі, лаковані.

У коридорі холодно й тіняво. Сірий цемент підлоги. Чорні вішалки між вікнами. Високі двері-патрулі. Переривчасте бубоніння у класі ліворуч — тільки підкреслювало пустоту коридора. Дивно було чогось тут боятися, а проте Вікторові здавалося, наче в цьому простінковій на нього чигало щось таємниче, мовчазне, страшне. Страх і сумнів породжувала ця насторожена тиша.

Але в клясній кімнаті до нього повернулося генеральське самопочуття: у клясній кімнаті сонце. Проте вчувалися вже й перші подихи гурагану. На скронях і на носі спливали хвилячки поту, загорілися вуха. Хлопчик, як флюгер, кидався з боку в бік — повертався до Галини, до Ніни Іванівни, щоб з її губ зняти ще не договорене запитання, до учнів, що, здавалося, грілися на ніжному, як павутина, уже осінньому сонці. Товариші наче припишкли, поснули. І сонце, нікого не побоюючись, бродило між партами, ласкотало школярів під носом, заглядало в очі і, розходившись, збиралося на дерев'яну стіну, з-за якої, впереміжку з пасмами тиші, було чути голос учителя. — Один за одним вставали учні й перелякані дівчата. Помовчавши, вони спішно й задоволено всідалися на свої місця. А Віктор знову здіймав руку й витягував шию: він знав відповідь! Віктор відкривав рота, але Ніна Іванівна підійшла до нього й мовчки поклала йому на голсу свою руку з широко розставленими пальцями. — Ні, не можна сказати...

На пінистім гребні хвиль до глибини розбурханого настрою, чайкою мигтіло відчуття здійсненности щастя: розпочалося справжнє навчання... Школа... Звичайно, йому хотілося, щоб доценту уся увага Ніни Іванівни була віддана виключно йому, Вікторові Лисенкові, щоб на тлі групи дітей від дзвінка до дзвінка і з дня в день продовжувалася безконечна розмова між ним і вчителькою... Але хотіння це все ж не переплутувалося з думкою. Свідомо залишалося хлопчиком серед нездійснених мрій. — Віктор затих і зразу відвернувся від Жори-Семафора, що витягнувся за малою для нього партою й схилив голову собі на маніжку. — Згодом Віті набридло прислухатися до клясної кімнати, до білявих і чорноволосих учнів за партами. Уперше захотілося йому виглянути у вікно, захотілося вибігти до цяткованого сонцем садка, на теплу і ясну толоку, захотілося глянути на латки піль на виднокрузі за Орчиком, на сині фалди холодного неба в білих розводах.

У перший день навчання Ніна Іванівна призначила Віктора й Галину клясними черговими: треба було, засунувши двері щіткою, закласти й провітрити кімнату, стерти таблицю. А крім того, в товаристві дівчинки, — поснідати за партою...

Після зайнять Віктор попрямував до столика Ніни Іванівни. Забувши про товаришів, що хоч і сунули до дверей, все ж слідкували за кожним його порухом, він, серед дівчат, чекав доки вчителька щось нотувала у журналові й розглядав білий гребінь за її вухом, і широкі чорні брови, і рівномірно, як ворсинки зубної щітки, розсажені волосинки на перенісці. Закінчивши писати, Ніна Іванівна обняла Вітю за плечі й глянула на нього спокійними, лінивими очима. Посміхнувся її темночервоний рот.

Віктор не глянув вже на добре знайомі ряди парт у клясі, на розсипану попід дошкою крейду, розгублені шматки паперу на підлозі. Він, а за ним і книжки, і зшитки, і олівці, і ручки, і каламар на

шворці у руці, кинувся наздоганяти товаришів алеєю. Серед них, як гусеня за качкою й виводком жвавих курчат, тінню ходить за гуртом своїх подільських хлопців і дівчат Галина.

Весело гнатися понад мирним чагарником, нестися під могутніми віялами дубів, осокорів і кленів. — Тільки сонце крізь жовтий дах алеї короткими кадрами мережить обличчя й шию кіннотчика з ранцем на спині й занесеною догори й облітою чорнилом рукою. Та ще кінь все міцніше постукує зашнурованими копитами.

Від собору, для самого себе несподівано, Вітя раптом звернув не додому, а до лікарні: захотілося зразу розказати мамі про перший і найщасливіший день у школі. Мамі і, телефоном, татові Віктор сказав: «Я люблю Ніну Іванівну!»

14

Про шкільну війну з Бистраями і Жорою-Семафором Віктор думав і тоді, коли, здавалося, що він про неї забував. Про неї і про школу взагалі. Навіть вві сні, вночі хлопчик ніколи не забував про штовхани, сутички, побоєвища на перервах і, ледве вже не щодня, після зайнять, втіки від хлопців на вулицю, до лікарні, в парк.

Тепер Віктор ніколи вдома не згадував про своїх шкільних товаришів.

Інколи ранком Жора, вийшовши з двору пошти до кооперації або до собору, помічав Віктора здалеку й чекав на нього, колупаючи землю передком черевика. — Ішли до школи разом.

У кожному порухові, у кожному слові товариша Вікторові вчувалося пристрасно жадане примирення, кінець чудного ворогування, згода і приязнь. Хлопчик сявав. Самі собою перед очима Віті гущішали й швидко оживали картини братерства з буйними подільськими хлопцями — мандри лісами за Орчиком, пригоди... Після школи Віктор цілковито бездушно приставав до гурту дітей і — найчастіше з тендітною і жвавою Галею — безнастанно говорив, прямуючи через парк довжелезною алеєю над канавою. На деревах і в прикрашених п'ятаками кущах майорили жовті й червоनावі стяги, прапори й корогви. Вогнища осени палали поблизу й у далеких просвітах садка.

Хлопці регочуться й підганяють до Віктора каштан. А Віктор щулиться — його заглушує їхній сміх, лемент. У нього перед очима, серед збитого в хмару пилу, мерехтять витерті коліна Сашкових штанів, важкі буци на шипах Василя Бистрая, чийсь руки, Жорина мокра сорочка, зіпрілі у борюканні чуприни, усміхнені очі, краплисті носи, білі зуби...

Вмить Вітя забуває про перервану нитку думки й помічає пустотливе й грайливе наближення всезмітаючого смерчу. Чомусь зупинилися дівчата. Віктор ховає голову за спину одної з них. А патлатий Сашко, книжки у нього на животі під пасом, стає раптом між Вікто-

ром і краєм канави навколiшки, а потiм i руками в пил. Жора в цей самий час — надуте й поважне обличчя, насупленi брови! — вклоняється Вiкторовi й човгає ногою в робiтничому ботинковi. — Нiно Иванiвно! — перекривляє вiн Вiктора, а потiм, обличчя його скривлене страшною посмiшкою й налите незтримною зненавистю i презирством, штовхає хлопчика в плече, в спину.

— Жора..! — злякано кричить Вiктор. Перед ним мерехтять стовбури дубiв i осокорiв. Стьобають в лице гiлки чагарника. — Семафор! — закинчив вiн, простягнувшись на днi яру, вкритiм багаторiчним урожаєм листя, наче пластами злежаного тютюну.

Перелiтаючи через Сашка, вiн неждано глибоко закинув голову на спину i злякався. Йому здалося, що догори дном перевертається синя масляниця неба. — З вицербленими й недомальованими свiтло-пляшковими й бiлими хмарами-вiзерунками. Пiд вогкуватим пластом листя, у вибоiнах на подертих черевиками ребрах яру, бiлли схожi на замкненi ще стручки пролiскiв корiнцi. На весь свiт, пiд небо зажовтiло листя, починаючи з трикутника канави. Одноразово чорнiли, сiрили й бiлили стовбури догниваючих серед листя дерев — гниле суччя, трухло. Ярiли золотi зайчики сонця. З-за кожної гiлки проглядало непомiтно холодiюче небо.

I так тихо було навкрузи, як у кiмнатi з нещiльно прикритими вiконницями над розпеченим пiшоходом.

Плачучи, Вiтя зняв з плечей ранець i глянув на нього. — Як вигнулося подавлене дно! А старанно випрасувана бабусяю сорочка, а штани...

— Ма, мамо!! — закричав вiн переляканий: посеред мiлкоi з краiв подрипини струмочком пливла по нозi кров...

На алеi на нього нiхто не чекав. Скинули Вiтю в яр i пiшли.

Але хлопчиковi почуття тужавiють. Не розсипається, як шибка, потовчена душа.

Вiктор звернув зi страшноi алеi над яром — з просвiтами норами в небо — й проскочив до фiртки на вулицю, до лiкарнi, до мами.

Коли Вiтя нарештi повертався додому, радiстю сiяв собор i хлюпалися в сонцi будiвлi над площею. Мiстечко помолодiло i, наче у свято, присiло, як на призьбу, на белебнi, вперлося спиною в небо й звисило ноги в долину, до рiчки. Жмурило очi. Смилося.

Увечорi Вiкторовi не хотiлося вже згадувати про бiлi корiнцi пiд гнилим листям, про школу й ранок. Як звичайно, вiн розклав на стiльцевi книгу й пiв вечора залюбки дiлився з Льокою своїми фантастичними поясненнями до Аркасовоi «Iсторiї України».

Цiєї осени Вiтю приголомшував... домашнiй спокiй i майже полiтнiйому сумирнi пообiддя й вечiрнi сутiнки. Хлопчиковi здавалося, що разом з його поверненням зi школи, по-справжньому ставало на ноги й життя цiлого дому, що в домi ще раз починався ранок... Часто у нього з'являлося схоже на плетиво химерних тiней дивне

почуття, наче його дім щойно приземлився на давно відоме місце на краю вирубаного парку й толок та містечкових городів, — після щоденної тепер подорожі на соняшній хмарі Чумацьким Шляхом... Поміж зірчастими світами...

Зібравшись пройтися Сонгородом, дивно світилося й пустувало сонце: заглядало в чорні здебільшого вікна хат, збиралося на цинкові дахи домів над вигоном й змітало з них тіні вниз на подвір'я, гралось церковними банями поміж майданом і шпалерами парку на горі, а втомившись, влягалось за соборною оградю на рівнозеленій траві або, розкинувши волохаті лапи і м'які породисті вуша під липами, в пожовклому саду. — А вдень, після школи, Вітя проходив повз мовчазні будинки над розгородженими і здичавілими садибами.

Завмер і його дім. Попідсихали дерева й кущі, квітники. Старі берези забілили на тлі осіннього садка, наче намальовані. На ганкові куняв на сонці Лойд: здіймався на передні лапи і зразу знову лягав. Від обіду, виявлялося, ще спав Льока, а бабуся спокійно читала в ідальні. На лантухові борошна в кухонному закапелкові дивно байдуже — начхати йому на цілий світ! — потягувався і ліниво шкпірив зуби Мурко. Дунька заглядала в піч.

Таке пообіддя в однаковій мірі нагадувало і ранок, і вечір, і день.

Часто схвильований, інколи захоплений і школою і поверненням додому, Віктор, так виходило саме собою, починав будити зі сплячки все живе — бігати з хати до хати, пестити kota й псів, толосно розповідати про школу і сміятися, а нарешті хапав брата за руку й вилтав на подвір'я, в сад.

Обмеження вільного часу принесло з собою шалену радість: тепер він вільний аж три години... Час став гранчастим, а простори довкола дому здалися хлопчикові нараз безмежними. Тепер траплялося, що Вітя, як у забутті, нісся від дверей хати через садок, на толоку, в степ до цілковитого безсилля. А степ обминав кутасту межу викросних з нього полів — і стелився, розливався собі далі й далі, від виднокола до виднокола... Льока безнадійно відставав від брата і, нарешті, опинявся насамоті серед моря — ледь чорнів здалеку берег і містечкові дерева, а Віктора не можна було вгледіти за вицвілим, за брунотно сірим бур'яном.

У школі Вікторові ставало все нудніше. Доводилося все частіше виглядати крізь вікно, бути свідком, як сонце мололо ранковий дощик і мжичку, обтрушувало з сосен тумани і все певніше, твердіше вставало над світом, як нещодавно мокрі шиби вікон ясніли й спалахували плямами і жмутками барвистих променів. Усе частіше Ніна Іванівна спонукала його уважно слухати її запитання й відповіді учнів. Тоді Віктор знову слідкував за подіями в клясі й часто хапався руками за голову, дивився на вчительку здивовано, навіть переляканими очима: «Що вони плещуть!?» Бувало протє, що він поспішав відвести погляд від учительки і похапцем перебирав у ранцеві зшитки й книжки, хапався за пенал, — вдавав, що він «відсутній»: боявся своєї

черги відповідати... У такому разі він би зразу опинився поруч з ненависними вже йому довгими штанами, сорочками навипуск і па-сами з чавуновими пряжками. Тепер його короткі штани і панчохи або гамаші на гумових червоно-білих — хай навіть і таких, як у дівчат! — підв'язках, шлейках, здавалося Вікторові, нагадували, що він полтавський хлопчик, а не сонгородський незграба, лайдак.

Ніна Іванівна покликала Віктора до столу й дала йому ключ від мешкання, попрощала принести годинника. — На її писемному столі вітрець шарудить газетами. А меблі Ніни Іванівни, здається, слідкують за ним, непомітно обступають його. Вікторові незручно розглядатися довкола, але речі Ніни Іванівни йому подобаються. Все незвичайні... І старомодна канапа із стежкою мережива на бильці, і низькі крісла, і писемний стіл на круглих, вигнутих наперед ніжках перед вікном, і скляне причандалля до писання, олівці у фаянсовій шклянці.

Віктор міцно-наміцно затиснув годинник у кулаці. — Переможно б'ється серце. Найголовніше тепер — заперти хату.

Раптом хлопчик помічає себе у дзеркалі. Зупиняється. Посміхається до того усміхненого Віктора у дзеркалі, — з розкритими свіжими губами, засвіченими очима, з розкуйовдженою чуприною. Непомітно для самого себе він підступив до люстра й здогадався, що другого Віктора немає, що в дзеркалі він сам.

Хлопчика надзвичайно насторожила, вразила таємничість і пустота дивно лункого коридора понад клясними дверима. А клясна кімната, уже розкреслена світотінню надвос, хоч ще вся тепла, ясна і дещо тільки сонна, нагадала йому... кузню. — Перед Вікторовими очима, як бульба на тихому плесі, виринула і вмить розійшлася думка, власне, картина: заводська кузня. Таке яскраве світло і така брудна тіль зразу за навстіж відчиненими дверима-брамою, під запиленим дахом над багряним і золотим кратером торнила, обгорнутого безпросвітньою темінню брудних закомірків і простінків! Вогонь — і морок, тлінь... Червоне залізо в кліщах і ковадло... Кострубаті дядьки з конем посеред кузні, мовчазні ковалі в шкіряних фартухах і вражений ряснотою барв, грізністю дивколишнього життя Віктор з татом за ручку!

Хоч ледве не щодня виявлялася неприязнь, ворожість подільських хлопців і Жори-Семафора до Віктора, він мріяв про дружбу з ними, особливо з запеклими Бистраями, він дивно забував про сутички на перервах і про побоевища та переслідування одинака після школи. Неприязнь до нього часто чітко вчувалася навіть у тиші клясної кімнати, — хлопчик часом повертався глянути на задні парти, хоч там нічого не творилося, нічого не діялося.

Що частішими ставали бійки з хлопцями, то більше боявся їх Віктор. Після школи він намагався вискочити з класи першим і вибігти через садок на вулицю, до лікарні. Але під час перерв уникати стусанів було ніяк. Неждано для самого себе, Віктор відбивав-

ся, а траплялося — бив першим. Бив без роздумування. Бив ногою в живіт, кулаком або головою у ніс, у морду.

Проти цілої компанії довго встоятися вдавалося рідко, треба було відступати, ховатися, втікати, проте хлопчик про знущання над ним не признавався ні Ніні Іванівні, ні вдома. Ніякі допитування не допомагали. — Кожного разу, коли Вікторові вдавалося вирватися з клоп'ячих рук, наставало таке відпруження і навіть задоволення, що всі неприємності, ворожнеча й страх здавалися навіки проминулими. Сльози швидко підсихали, роз'яснювалася душа. Легко вірилося, що завтра настане дивно високий і світлий день, що подільські хлопці стануть його друзями.

Новий день звичайно підводив Вітю: ранком Вітя зустрічав своїх переслідувачів щасливою посмішкою... Часто, мирно гуторячи, стояли перед школою гуртом сонгородські хлопці й Віктор, — вороги й друзі одноразово... Щоб пізніше, наче змовившись, війну, бувало й криваву, відновити.

... Сашко схопив Віктора за руку, Василь за другу: хотіли разок-два «бевкнути» об підмурівок школи. Раптом Віктор рвонувся до Сашка, потяг Василя за собою і з усієї сили ударив його головою в ніс, у губи, обличчя. Звільнивши руку, він схопив супротивника за маніжку. — Розірвав сорочку до паса. Розкрив груди. Тоді Сашко наліг на Віктора з подвоєною силою. У цю мить один з подільських богузів, млявий тишко, свиснув Вітю по нозі, у хісточку... Вмить хлопці покотилися під стіну. Сашко намагався злізти й сісти на Віктора.

На розі школи вони підкотилися до ніг викликаної дівчатами Ніни Іванівни.

Сашко зразу пішов зі школи за мамою, Василь за татом. Віктора Ніна Іванівна взяла за руку й повела коридором до своєї кімнати. Його обличчя заливали сльози — збігали на підборіддя, розпливалися по шії і щелепами, поволі капали на запилену, брудну блюзочку. В очах, разом з лишком свідомости, дотлівав краєць дня.

Біля вішалки, серед вражених подією учнів, Віктор зовсім ясно побачив кислого, охлялого джуру Сашкового. — Дивився на Віктора наче не причетний ні до чого, навіть зі співчуттям... Тоді Віктор зупинився й обережно звільнив свою руку... Мить — і кисляк, як недорізаний, завив на весь коридор, а Вітя опинився у Ніни Іванівни на руках.

— Віктор! Віктор!!! — злякано повторювала Ніна Іванівна. Потім вона намазала йодом розбиту об рогач ринви голову й подряпані ноги, зняла з хлопчика й витрусила блюзу, довго чистила щіткою його штани, а наостанок, як уже задзвонив дзвоник, поцілувала Вітю в скроню й повела за руку до кляси.

Після школи нікому було зачіпати Віктора. Рука в руку з Галиною пройшов він уже напівчорний парк під голубим ще колесом неба. Від рахманних дубів-велетнів давно вже залишилися стовбури-деркачі.

Зів'яв, не кидався в очі килим листя. — Біля собору гурт розійшовся: багато дітей пішли понад ярмом вниз до мосту, багато — вигоном на млини, за цвинтар, до Старого Сонгороду. Віктор і Жора-Семафор — большаком до кооперації.

Після повернення зі школи, Віктор швидко з'являвся із Льокою на подвір'ї. — Вони брали з собою Лойда і бігли в садок, заглядали на перекопані, спустошені городи: високою тепер здавалася дротяна загорожа за ними, а посаджені серед зелені дахи Нового Пляну чорніли над білими стінами, над вікнами. Купки в'ялого бадилля над стежками і посеред зацьвовжканої дощами ріллі все щільніше влягалися і знижали — наче їх приймала земля.

Сонце пізньої осені, навіть у сухий день, ледве трималося над містечком. Усе раніше наставав сірий, замузаний вечір.

На обідньому столі засвічували «Чудо». На стілець підмощувалася татова енциклопедія і багаторазово згорнута м'якенька ковдра. — Віктор всідався готувати домашні завдання. А поруч нього, зі своєю книжкою, — бабуся. Вона перечитувала — і знаходила помилки! — Вітине писання. Й він прочитував уроки і, віддавши буквар, деклямував вірші. — Звичайно до столу, до компанії присували й Льокине бамбукове крісло на високих ніжках.

Інколи до Вікторових зшитків заглядала й мама. Зрідка, пізно ввечері, — тато.

Мама завжди в таких випадках сідала біля хлопчика, брала в руки аркуш чистого паперу і помалу, з натиском, шикувала рядами окремі літери й переписувала цілі Вітини речення. Майже мовчки. Тільки поглядала на сина. А тато одягав окуляри і перечитував зразу цілий зошит. Перші сторінки він перегортав швидко, але далі діло йшло помалу: червоний олівець зупинявся вже на кожному рядкові й тикав на кожну кляксу. А кожна сторінка під кінець зошита аж ніяк не могла не навести на думку про подране й старе решето... Вікторові вже й самому здавалося, що клякси наче змовилися обліпити папір якнайгустіше. І тому хлопчик пропонував не листати зшиток далі, а просто завести новий... Він же буде тепер пильнувати... хоч він і не винен, що перо у нього якимось розціплюється і пише, замість гарної лінії, — аж дві, але сузенькі такі, гострі. Коли ж він вмочить перо в чорнило глибше, — воно обов'язково зразу ляпне густою кляксою... А бувало — булькою надметься серед рядка... Тоді Віктор дмухне на неї — і на сторінці вже масно поблискує Сондський архіпелаг: і Борнео, і Ява, і Суматра, і... всяка дрібнота.

Тато погоджувався і надписував новий зшиток: «Віктор Лисенко.» А хлопчик почував себе зобов'язаним — та й сам хотів заспокоїтися, пересвідчитися у своєму вмінні й у силі старанности — негайно засвідчити серйозність своєї обіцянки: ретельно приймався за першу сторінку. Пригинався, прилягав до столу, закушуючи губу.

Тато підходив до хлопчика в чорній блузці, з веляскезівським мережаним ковнірцем на плечах — не сонгородський учень, а принц Баль-

тазар Карльос! — і заглядав у зошит. — Коли тато висловлював задоволення, щасливий і вдячний за похвалу Віктор ладен був писати сторінку за сторінкою. Але часто тато помовкував або показував пальцем на одинадцятку й казав: «Яка соплива!..» У такому випадковій Віті зразу хотілося кинути цю дряпанину пером і піти бавитися з Льокою. Ліпше навіть спати піти, як сидіти на енциклопедії за столом!.. Ліпше б тато взагалі не заглядав до його зошитків!.. Ліпше вчити уроки з бабусею!..

Якщо тато настоював на поновному переписуванні цілої сторінки, то Віктора охоплював жах, у нього з'являлася думка взагалі не вчитися писати, назавжди залишити школу.

Про це він, після довгого роздуму над справою, і сказав татові у слухну годину.

Тато зовсім не розсердився і відповів йому — згоджуючись?! — що в такому разі з Віктора не вийде ні лікаря окуліста, ні залізничного інженера, ні генерала або адмірала, а тільки свинопас для економії. Бо хто ж таки на світі не може навчитися писати?!

— Але я добре читаю! — заперечив хлопчик. — Ще доки я виросту, я вже прочитаю половину всіх книг на землі... і стану мудрецем! Як Платон!..

На Вікторові допитування тато сам одного разу сказав, що найрозумнішою на світі людиною був грецький філософ Платон... А в енциклопедії Віктор бачив грецьких мудреців: білі накидки, сандали...

Перед люстром у маминій спальні він, разом з Льокою, навіть зображав Платона, Платона і його учня. — Одягали мамині капці й халати...

Довго Віті здавалося, що розмова з татом вдалася. Тато його слухав. Коли ж Вітя звів голову й глянув... Татові очі, губи, щоки сміялися...

Не треба було говорити!..

Віктор швиденько склав свої речі в ранець і враз забув про занадто дивовижну розмову. А батько вхопив його і поніс до Льоки, що бавився біля канапи, і почав, жартома, спускати його до брата «літаком», наче крилату машину на летовище. Коли мама скомандувала, раз і вдруге, йти до ліжка, тато підтвердив її наказ, але надзвичайно дружньо та лагідно, наче він сам теж мусив іти вже до ліжка: «Ідем спати, клопе...»

Проте татові слова про свинопаса в пам'яті ятрилися, не давали спокою. Коли відігнати їх відразу не вдавалося — поволі тухла бликить хлопчикових очей, довго супилося його обличчя. Але згодом він навчився, замість уявляти себе в образі радгоспівського свинопаса, думати про незаних свинопасів, а згодом також і про щетинників, про старців і бублейниць під церквою: «Як так люди погоджуються цілий свій вік мучитися?! Тоді як інші хочуть бути тільки мандрівниками й Робінзонами, тільки лікарями, інженерами або губернатора-

ми. Трапляються й такі, що надумали й стали гетьманами, царями, Наполеонами!»

Малому Платонові було над чим подумати. Звичайно зразу розгорялася і хлопчикова уява. Перед очима оживали — зразу й зникали, забувалися! — родинні перекази і бачені у татових книгах малюнки. — Затриманий хитрим Лойдом рудий старець, напевне злодійкуватий, — саме брався за ручку дверей на ганкові, впереміжку з Наполеоном Бонапартом, що, як східцями, зійшов з сторінок старої книги до сонгородського собору й тушцював перед своїми маршалами у трикутніх капелюхах.

Приблизно на цьому ж місці, лежачи на ношах, здіймав руку і керував боєм під Полтавою Карл XII, а гетьман Мазепа звідси востаннє любувався Дніпром. Не Орчиком.

Там часом зовсім зів'яла і висохла докраю земля.

Зима була не за горами.

Ранком у ідальні Лисенків уже горіла лямпя. З канапи мама вийняла й вивісила на мороз Вітину чумарку. Бабуся випрасувала башлик.

Чорні стежки на толоці, понад алеєю парку і біля школи налилися льодом, — де ломким, а де й міцним: пригожим для ковзалки.

Після школи Ніна Іванівна виходила звичайно з клясної кімнати і біля вішалки зав'язувала краї Вітиного башлика у хлопчика на спині, поправляла йому шапочку на чолі й випроводжувала маленького учня до сінешніх дверей. Казала: «До побачення, Вітю!» А часто ще просила передати поклін бабусі, мамі й татові. — Про Дуньку ніколи не згадувала.

15

Сонгородської баби Тарасенчихи Віктор побоювався. Вона завжди гримала на нього й випроводжувала з кухні, — там йому не місце. Хлопчиківі довго вчувалося: «Чого це ти, як вітер, дверима шарпаєш? Здурів?!» І при тому, в хаті чи надворі, баба оживала перед ним. Віктор навіть відступався задки і намагався уникнути її погляду, — голодного, жадібного, гнівного.

А одного разу баба Тарасенчиха, він шукав своєї бабусі, так виштовхала хлопчика з кухні, що Вітя дуже образився і плакав потім до пів дня. Тоді й Дунька ледве втримала язика за зубами, і тато розсердився, загорівся.

Щороку наприкінці осені, а найпізніше перед Різдрвом, баба Тарасенчиха знову навідувалася до Лисенків — на тиждень, два або й три отаборювалася на кухні. Спала вона на Дуньчиному ліжкові, а Дунька щоночі гнулася на печі. Бабиним ділом було спозаранку терти затірку, кришити лапшу, пекти солоні й солодкі коржики на зиму. А перед святами вона хапалася за всяку роботу і навіть — мовчки по-ступалася тільки мамі — верховодила на кухні.

Коли баба Тарасенчиха залишалася у Лисенків на Різдрво, то зви-

чайно брала з собою до церкви Віктора. Після служби вона довго обідала насамоті і чаювала. Іноді Вітя чекав навіть, що баба Тарасенчиха забалакає до нього або засміється.

У святковий день Віктор думав, що Тарасенчиха й зла тому, що її ніхто не любить. А в будень сам не любив її — ненароком спостерігав, як ніким не прохана гостя хапала з бабусиних рук роботу і випроваджувала бідну з кухні до їдальні... Або спостерігав бабу Тарасенчиху за працею, як вона прасує на покритому ковдрою столі. — Стоїть насуплена, сувора, наче кимсь ображена. Ось скінчить — і піде з хати назавжди... У темній рясній, на сім піл, спідниці аж до підлоги, в довгій кофті з обвислими кишеньками, в чорному очіпкові. Сопе собі під ніс і думає щось зле, сумне, як оці щільні сутінки і коси фіолетового чаду в кімнаті.

Надовго запам'ятовся Віті ранній грудневий вечір, коли тато й мама зібралися йти з дому, а він виглянув до передпокою похвалитися, що в хаті ще не страшно і він не будитиме ні бабусі, ні Льоки, що він до темноти побуде насамоті — не піде до Тарасенчихи на кухню, що він замкне двері на веранду... А мама, щоб поправити рукав блюзи, сердито витягла руку з рукава пальта і наказала: «Не виглядай на холод, застудишся!»

Хлопчик сподівався похвали, нагороди, був певен, що мама підійме за підборіддя його обличчя, посміхнеться до нього і поцілує в голову, що тато холодною рукою потягне його худенький карк до себе і скаже щось веселе, бадьоре... Тільки двері м'яко та щільно зачинилися. Прокрипіла веранда.

У цю мить Вітя глянув на їдальню і злякався. Хоч бабуся спала на канапі, а все ж жах уже встиг населити своїми привидами сонну хату. З присунутого до вікна стільця видно було, як, вперше одягнені в зимові пальта, тато і мама вийшли на подвір'я, посковзнулися, ледве не обемберилися на землю, на кригу. — Здалося, що вони ніколи більше не повернуться додому. Ніколи вже тато не битиме шапкою об поли пальта, щоб струсити сніг і вологу, а мама, раніше ніж запалити світло, ніколи вже не здійматиме з лампи скло і, дмухнувши в нього кілька разів, не витиратиме його серветкою. Ніколи вже світло не розжене дикі тіні, що чатують на Вітю в мешканні, ніколи вже родина не збереться до столу, ніколи вже Вітя не відчує себе радісним. Ніколи!

Цілковита необхідність — рипнути на кухню, до Тарасенчихи.

Баба Тарасенчиха несе прас на припічок. Потім здіймає ковдру зі столу, кладе її на гору білизни на стільцеві. І враз тяжко й неохоче човгає до ліжка. Мовчить.

Віктор теж мовчки дивиться на цупкі жилаві руки баби Тарасенчихи, на її водянисті, набряклі очі. В його мовчанці — чекання. Мовчить і баба. Довго мовчить, мене своє товсте жовте лице, втомлено веде рукою від чола до бороди, мов розгортає вкрай знахабнілих у закуткові кухні тіней. Встає запалити каганець.

Знову всідаючись на ліжкові, Тарасенчиха каже: «Не такий би час — не сидів би ти оце на кухні з дурною бабою!» — Віктор добре знає, що саме зараз треба промовчати й послухати. «Не болить душа у твого батька?» — продовжує стара жінка. — Віктор, щоправда, не уявляє собі чітко, чого це у тата мусить боліти душа, але в бабиних словах вчувається симпатія до Віктора й Лисенків і натяк на спричинену революцією кривду родині.

«Чого зуби вишкірив?!» — шишить і плюється Тарасенчиха, б'ючи рукою по настовбурченому матраці. Натягає на нього зібгану ковдру і продовжує говорити: «Ну, от що тепер буде з його дитиною?! Дарма що я стара й дурна, а я бачу все до тла...» — І баба Тарасенчиха розповідає про кадетський корпус у Полтаві і про своїх синів: що перші учні були Тарасенки, що гарніших за корпусних офіцерів не видала...

— А на Дін відходили — і не побачила... Чула, що за море всіх чисто забрали, хто в живих лишився...

Баба Тарасенчиха задумалася і забула про Віту.

— Тепер по людях ходжу. Вілизну прала. Тепер лапшу ріжу... Стара стала... А люди Бога забули! На служби пішли... Анцихристові служать!

Довго молилася. Віктор мовчки дивився, як у такт з тишею, бабині порепані губи перебирали слова:

Отче наш, іже еси на небесах,
Да святиться імя Твое,
Да приїде царствіє Твое,
Да будет воля Твоя...

Над столом густо закурів і заблимав каганець, а зі спальні до бабусі на канапу раптом пробіг босоногий Льока. Затупали на ганкові Дуньчині чоботи. Гримнули двері.

Баба Тарасенчиха встала й пішла дивитися, як Дунька поралася з молоком.

Дім засвітився і Віті тепер нічого було стовбичити на кухні.

Баба Тарасенчиха і її уболівання за минулим були для Віктора тільки однією зі спиць шалено розкрученого колеса зимових вражень і переживань. — Дьюттю, особливо під різдвяну пору, не бракувало, — намащена вісь поблискувала, свердлом тіпалася ступа, злегка постукувала люшня, а спиці веселкою пролітали й зникали... доки колесо не потрапляло в глибоку баюру. Тоді спиці поволі шикувалися й завмирили.

Посеред колеса зимових днів кам'янів у пам'яті осоружний наїзд гостей з цілого Сонтороду й довокولیшніх економій і заводів. Кілька днів напередодні бенкету перетворилися на вкриту бездонними прірвами пустелю. А після нього Віті ще довго вздрівалися наяву й снилися вночі — звичайно байдужі або приємні — знайомі обличчя, власне, приперчені горілкою і винами набридливі пики, снівся гамір і п'яні

співи в ідальні і, наче червоний прапор або пожарище, розлитий на білу скатерть бокал червоного-червоного вина. — Віктор саме залишив свого гостя Лесика з Льокою, а сам підійшов до столу, до свого приятеля Леоніда Васильовича.

— Хочеш спробувати ковбаски? — запитав хлопчика лікар. — Сиру?

Тут Віктор гидко скривився і навіть відвернувся. Тяжко збагнути, що саме штовхає дорослих купувати і їсти такі вонючі сири. Вікторіві, власне, подобалися червоні головешки сиру, але їсти їх... Це одна з кількох загадок, кількох Вікторові дійсно не зрозумілих речей цього світу. Хлопчик любив поласувати гарними й пахучими овальчиками крихкого печива, червоними, зеленими і жовтими «орденами» пастили чи обережно нарізаної халви з брунатними пластами шоколади або розсипу горіхів, цукеркою з гарного коробочка, але сир...

Тоді Леонід Васильович узяв Вітю на коліна, — глянть, мов, подивися, що «на тебе дивиться».

Нічого підхожого на столі ще не було. Треба було почекати, або спробувати щастя на кухні.

У вічі кинулися огрядні плечі й чорняве обличчя з широким мазком помади, — тьотя Льоля. Поруч неї цвірінкав і розмахував перетягнутою годинником рукою Лесиків тато Бочка Меду. А Лесикова мама, тьотя Віра, жінка з впалими грудьми і загостреними вилицями смуглявого обличчя, творила вершок трикутника плечей і голів гостей. Була трохи над усіма. Вона реготалася. Сміялася над своїм чоловіком і легко торкалася шпильок на своїй зачісці довгою китицею сірої руки або манірно заносила ворини-руки й поправляла золоту шпильку під строгим вирізом білосніжної блюзи.

На кухні перекушували й випивали три кучери: руками брали шматочки оселедця і всували їх під вуса, між зуби, потім намащували кісточки. Виливали по чарці горілки в рот і, дивлячись перед собою риб'ячими очима, раптом ковтали її, простягаючи руку за хлібом. Віктор, Льока і Лесик, карокий хлопчик з квадративим опуклим лобом, наткнулися на банку вишневого варення на лаві і взялися куштувати його на Дуньчиному ліжкові. — Коли порський і веселий чоловічок Бочка Меду, як і фурмани з скляними очима і прядив'яними патлами, схожий на іграшку, на ляльку, заскочив до кухні й глянув на хлопців, — так розреготався, вигинаючи свої вузькі груди під камізьелькою і пустий животик, що ледве не повикручував собі кривенькі ноги в чобітках, ледве не поламав, не порозкидав по хаті свої волохаті ручки... Лесик стояв колінами на підлозі, банка між ногами. І рука в варенні.

Де взялася Дунька — скопила розгубленого гостя за плечі і взялася безжалісно терти йому писок і руки вологим рушником. На рушникові залишилися густі вишневі поповзні, багряні рубці.

В ідальні заспівали «На городі верба рясна». — Ніхто так не співав, як Бочка Меду. Ніхто у спів не вкладав стільки почуття, і стільки відтінків жалю ніхто не міг вплести в прості рядки:

Хорошая та вродлива,
Її доля нещаслива.

Сльози закаламутили погляд гостроокого мисливця і рибалки, згадалася вечірня зустріч з лісовичкою — біля журавля. За очеп воду тягла... Старі берези над стежкою пестили землю пальцями білих рук. За вологою галявиною знялася поросла кропивою і будяками гребля. А за садибою — червона стіна бору. Пуща. Над головами ялин ярів сумний фіолет. Велетні осоки на просторі утомонилися наче перед бурею...

Звечора Віктор показував Лесикові у своїй спальні книжки, малюнки і фарби в жерстяному коробочкові, і наклеєні на круглому з заворотом картоні іграшки. Потім хлопці вивернули на ліжко й довго розкладали на ковдрі різнокольорові папірці від цукерок. Нарешті принесли до кімнати й приміряли Вікторові й Льюкині лижви і бігали темними сходами на горище. Коли все набридло, Віктор і Лесик пішли до їдальні на полювання і принесли повні кишені печива й цукерок. — Розклали все це добро на білих лутках вікна і, добре перемацавши, мовчки смакували.

Лялькою уявити собі тьотю Віру, за худобу прозвану в родині Латою, можна було не напружуючи уяви: аж на скроні намальовані брови, лебедяча шия, гострий «кльош» піджака й зімнята батистова хусточка в довгелезних пальцях біля рота. До цілоти не пасувала тільки Вірина всерозуміюча посмішка, її щирий сміх. Ще легше в уяві виліпити Бочку Меду — суміш сонгородського возного Тетерваковського з веселим шальвірою і гультьям!

Коли розмова за столом притихала, здивований Віктор часом вглядався зі спальні й прислухався до постукування ножів і виделок, до шепоту уст, — таємнича робота апарата Морзе.

Потім гості вставали з-за столу: спершу поодиночі, пізніше гуртом. Посидіти ще залишалася тільки мати тьоті Віри й Сергія Олексієвича — Євгенія Павлівна. Вона по-чоловічому впевнено затягувалася димом цигарки і впевнено ж випускала його боком рота, а потім дивно широко та щиро посміхалася і повертала сиву і дуже важку голову до Вікторової бабусі, приятельки з молодих літ. Поруч костистої Євгенії Павлівни дрібненька бабуся могла б здатися дівчам. — І присіла вона дивно: підперла щоку рукою, мов відверталася від гості. Другою мовчки гладила обрус й обмацувала ріжок стола.

Віктор знав, що насамоті його бабуся бувала найкрасномовнішою, найсміливішою і найгарнішою.

До дверей спальні підійшла й заглянула до хлопців світла блондинка з голеною потилицею, одягнена в коштовну коральову сукню. Холодна краса жінки з коротким орлім носом, помітними порами біля ноздрів і морков'яними губами завжди здавалася Вікторові заморською, а сама пані — замороженою. Хлопчик ніколи не міг розгадати, чи її сонні очі, зовсім зелені, пляшкові, розпізнають, помічають його,

чи її на дванадцять замків замкнуті губи розкриваються коли, чи пані Раковська не мара, чи вона не фарфорова лялька з скляної шафи діда Дусі.

Дивний був у неї і чоловік, директор найбільшої в околиці економії і «академік». — Гарне польське обличчя, пан... А підійде до нього Вітя і здійме до нього очі — Раковський відчує погляд, подивиться... але крізь хлопчика, на підлогу, на стіну. Звичайно Раковський посміхався тільки своїй власній думці. І — цілував жінкам руки.

Цілий Сонгород говорив про нього. Найбільше людей вражало, що верхи їздив він не в чоботях, по-козацькому, а в лакованих черевичках і крагах. Ніхто не здивувався, коли Раковський плюнув на рідну землю і виїхав до небаченої доти Польщі. Назавжди покинув Україну...

Тільки в разі потреби або вимоги Віктор міг би взятися виліпити ляльку з свого приятеля Сергія Олексієвича. І була б це напевно ціла групова статуетка, а не смішна лялька: запряжена в дрожку ліщано-жовтої масти кобила, за віжками — Сергій Олексієвич, а може навіть і Віктор. — Улітку хлопчик здалеку помічав дрожку приятеля: коняка танцює курним шляхом, нарочито довго й плавко підіймає ноги. А довкола — спека.

Нарешті Віктор і Льока кидалися з садка навперейми.

— Ну й несе тебе бенеря!!! — зупиняючи кобилу, говорив звичайно Сергій Олексієвич Вікторові. А хлопчик поспішав злізти на витерте шкіряне сидіння і перебрати віжки в свої руки. Потім ще трішки чекали на Льоку й об'їжджали садок і хату.

Віті часом мріялося, що колись і він у запиленому суконому вбранні й незграбних чоботях приїжджатиме до знайомих на обід, що маленький хлопчик зливатиме йому гарячої води в складені одна до одної долоні й триматиме йому край довгого українського рушника, що його постать буде такою кремезною, обличчя загорілим, губи порепаними, а зуби такими ж коренастими і обов'язково жовтуватими, як у Сергія Олексієвича.

Мама пам'ятала Сергія Олексієвича молодим практикантом в економії. Лежачи з Вірою в гамаках серед садка, вони крізь бузок спостерігали молодих агрономів на подвір'ї і чекали на спільну вечерю, на вечерю, що кінчалася під ранок, за дві-три години перед нарядом. Мама ніколи не могла забути, що в таку її гостину Євгенія Павлівна купила їй, як і Вірі, справжні, не огидні шкільні на гумках, черевички й возила дівчат і «практикантів» до Сонгороду на баль у головному управлінні княжих маєтків танцювати.

Вітя невимовно зрадів: полосуєчи сині тні куців, влетів на подвір'я з темніючої площі і став над кутастими плямами світла з вікон обшитий килимом козирьок Сергія Олексієвича. Потім ліниво відкрився і, пуцені, шарахнувся назад двері. До хати зайшла тьотя Валя, свіжа тридцятилітня жінка з примхливою темнокаштановою головою і синіми очима. — Тутоплавка воля, енергія.

Тендітність пані Валі — маніра. І параван для сліпих, межа для зрячих. А Віктор пам'ятав Валину ночівлю у Лисенків і листопадову хуртовину, грюканину й скрип піддашся вночі. Віктор згадував... з якою ретельністю і якою насолодою вона милася в місці біля бабусиного ліжка й жорстоко натиралася рушником — пухнати́м, білим, а від вузьких країв — піщано-жовтим. Пізно ввечері вона сіла на Вітине ліжко — пахнув парфумами її темний халат з шовковою блакиттю рукавів — нагнулася над ним, засипаючим. Ні насуплений, ні насторожений, хлопчик вдихав легкий-легкий пах мила й парфум і чув теплий подих і губи на скроні, на щоці, на носі... Пестячись, засипав. — Не згадав, що тьотя Валя нещодавно розлучилася зі своїм першим чоловіком, заводським механіком, і залишила йому сина — п'ятирічного Віктора.

Євгенія Павлівна, Лата й Бочка Меду зустріли Валю радісно: звикли вже з думкою, що компанію програно. Хотіли миру. А Сергій Олексієвич забрав Віктора — і сани фуркнули за татом на завод.

Над площею рожевіло ще кілька хмар і хмаринок. А понад парком біля переїзду сани заносило вже просто в ніч. — Віктор злякався, що вивернеться в сніг, а Сергій Олексієвич тільки скося глянув на свого пасажира і кисло посміхнувся. Образливо навіть вийшло у нього. Потім перескочили через червоні вогники на синьому тлі степу і неба. Дорога зникла, але швидко сани вискочили між крякливі осокори на греблі — ліворуч заблестів свинцевий наріст заводської ковзалки на ставкові — і на розчищені вулиці між скнаро освітленими будівлями. Намети на перехрестях нагадували хвостатих крокодилів з задраними головами, а футбольне поле за клубом — не вистебнувану ковдру.

Біля дверей Сергій Олексієвич і Віктор ненароком переглянулися: ніч — сніп світла тільки між білими колонами контори — затопила чорнильною каламуттю землю і небо. Хлопчик навіть злякався за кобилу біля прив'язі й сани. — Але тато сидів за столом у кабінеті з шкiряною канапою і склянню стіною — за нею шерезами жовтіли столи і рясніли голови службовців — і спокійно писав. Потім він глянув на гостей у дверях — гергепище в облицьованому кутром кожусі й сивій шапці і хлопчик у чумарочці й башликові — і губи його повні зацвіли, а очі, як вікна, засвітилися.

Дома вже зібралася повна хата гостей. На столі в ідальні мама й бабуся вибудували ціле місто: між присадкуватими кахельними й висотними скляними будовами зеленіли парки, бенгальським вогнем горіли кришталеві дахи веж. Льока і Лесик, пробравшись поміж горами одягу й ногами пишно вбраних і приємно збуджених Гуліверів, вискочили до Віктора, червонощогокого й захопленого клусом через нічний степ зимою і татовим заводом, — на різних поверхах освітлені вікна парами, червоні й сині крапки лямпочок під брамою цеху, за рогом будинка і вдальні, в клубах розтривоженого мороку.

Нарешті, останнє враження дня: при світлі свічки бабуся роздягає

його в спальні, скидає з героя штани, а він норовить простягнутися поперек ліжка. — На короткий час душа цілковито зливається з розпластаним на простирадлі тілом хлопчика. Проте згодом, що глибше в'яне тіло, то вільніше цяткуються сні.

В ідальні ще чути було сміх, дзвін посуду, лемент. Хтось жартома вибивав гопака. Потім, хлопчикові здалося, що опівночі приїхав заводський секретар і правник Самохвалов.

Замість посмішки на татовому обличчі й зайнятого зав'язками складених на стільцеві напірників Мурка, Вікторові ввижалася жирна голена борода під пухкі, розгодовані щоки, гусячий ніс, булькаті очі й слинявий дитячий ротик на круглій голівці пузиря, барила на качах лапках. — Сміховище!

Вітя відкидається в ліжкові і чує нявкання кішки. Чує, як у його плече вгрузають кігті. Хлопчик повертає голову. — На його рамені сидить чорний кіт. Дебелі лапи, твердий хрящ хвоста б'є Вітю по спині, Котові лапи врастають у тіло... Хлопчик скидає ковдру — і вже над ним Іван Іванович Самохвалов. — Перевертає його на Дуньчине ліжко, загинає руки за спину, тягнеться поцілувати...

— Не хочу! Не буду!! — надривається, хрипить Віктор.

До Віктора нагинається тато. З грудей спадає надмірний тягар. Тільки ще «сапогі» Самохвалова мить стирчать над ліжком.

16

Добре було б принаймні повернутися до старого чоловіка, але Вікторова думка зав'язла в припадній фантазії.

— Додому. З школи, — відповів хлопчик на запитання. Але відірватися від не добудованої ще греблі, від мосту через струмок у що мить він не міг. Звичайно положливі, сьогодні вигадки його особливо настирливо гніздилися в голові. Він цілковито забув про дім, — уже ціле пообіддя пробайджував на Подолі: був над річкою й бачив з прибережного горбка на чиемусь подвір'ї затоплені водою луки і ліс — аж під старі сосни на буграх, на відшибі. Дивно привабливою чужиною здалися йому хати й доми, що, розкинувшись з гори виступами, куняли собі на сонці, відгородившись від роз'їждженої і розтопленої вулиці грядами торішнього шпорищу. Ясніли вікна довкола. Золотіла калюжа над яром.

Не день, а зустріч з сонцем, з роздоллям, з мрією, а безпорадне, сліпе надхнення.

Таке напівзабуття давно знайоме Вікторові. Хлопчик знав тільки, що потім настане порожнеча, нудота, біль. Але зараз він, наче вперше у житті, розглядав потоки вулицею і поправляв ногою покладену в воду цеглу і схожий на череп білий камінь з чорними розводами форми конячої голови. — Мов востаннє, обводив поглядом пласти ґрунту підмитого каламутними водами горбка і сірий клин пересохлого по-

линю й будяків з гнилим лахміттям листя, схожий на полоненну хитрим вигинами доріг сіру армію щурів. І — гатив прєблю через канаву.

Віктор підвів голову. Він ладен був дати Маєрові, сонгородському скляреві, німцеві з тоненькими губами, докладні відповіді на всі можливі запитання. Адже нічого природнішого не існувало для хлопчика, ніж звіт перед дорослими. — За обіднім столом звик він до обговорення щоденних подій і пригод у житті самих дорослих, — не тільки його, дитячих.

Доповідали по черзі. Першим — тато. Але енергійно, швидко, постукуючи руба поставленою рукою об край стола. Стихав тільки, щоб своїм ножиком зручно і гарно намазати шматочок хліба гірчицею. Його доповідь рідко коли зразу обговорювалася мамою. Проте згодом починалася критика — легка, часткова. З часом проте... від татових осудів, похвал, оцінок, поглядів, захоплень і плянів лишалися різки та ніжки. Лишалось насіння на розплід. А плоди цього насіння і собі потрапляли на той же млинок. — І було з нього борошно.

Найдовше говорила мама. Часто, коли вона кінчала, Віктор уже не пам'ятав, що він збирався розповісти і вставав з-за столу нахнюпленим. Бо по обіді вже не те: тато ляже на канапу, мама й бабуся підуть до кухні... Кому тоді розповідати?!

Вона любила пояснити що до чого й чому. Наперед вона знайомила з передісторією і підґрунтям подій. А вже потім «розповідала», не забуваючи передати жести, тон співробітників і підкреслити логічні наголоси кожного з учасників розмови. Тато, бабуся і Віктор часто сміялися з неї за це, а вона, червоніючи, вставала з-за столу й посміхалася не то ображено, не то гордовито. Тоді схоплювався також тато й міцно обіймав її за плечі, цілував у шийку, не пускав вийти з хати. А Віктор, як тигр, плигав через хату і чіплявся на маму ззаду. Тільки бабуся нічого не помічала. Човгаючи капцями, йшла собі на кухню й приносила солодке.

Коли, врешті, черга надходила, Віктор розповідав більше, ніж збирався. — Хотілося точно з'ясувати свої почуття, свої враження, свої думки. Чорт знає навіть розповідалася навіть історія з хрущем. Вітя приніс його в сірникової коробці показати товаришам, а Жора-Семафор штовхнув Віктора в зад. Той покотився з цементових сходів на землю. А жук опинився у Жори. — Забрав собі. Неждано оповідалася й інша подія, — як хлопці нарочито загилили Вітин м'яч на шкільний дах, а також про плач, коли хлопці за ноги стягнули його з дерева, щоб він не ліз на дах. Віктор обемберився на землю і розплакався. Розплакався з переляку. За переляком прийшла безсила лють, потім образа, пізніше не усвідомлювана ним чітко надія хоч слізьми припинити знущання юрби і повернути до себе її співчуття.

Маєр не повторював запитань. — Тільки кивнув у бік свого дивного будиночка, — з пласким дахом, дрібними брудно-червонуватими віконницями, з перекошеною рамою пересохлих дверей. І моргнув до

хлопця. — Йому хотілося висушити рукави Вітиного пальта й пригостити хлопця хотілося, як ще ніколи й нікого. Подібне нетерпіння пережив він кілька років тому, як віз з Києва випадково куплену старовинну літографію міста Пассав. — Перед ним були давно забуті, власне, незабутні кам'яні плити давніх будівель з череп'яними стрічними дахами, знайомі петлясті вулички, присадкуваті мури над дорогою і соборна вежа... Довго намагався він заснути, — та очі все відмружувалися й чекали ранку. Слухав, як потяг постукував колесами.

Вдома Маєр, облуплюючи крихкий пласт крейди, повісив на стіну «Пассав». Тоді роздягся і снідав. — У ту ніч йому не здавалося неможливим, що потроху вдасться зібрати в своїй хаті цілу Баварію: розвісити її на стінах, розкласти на лутках вікон і, замість достигаючих баклажанів, на старомодному буфеті.

Підійшли до мізерного подвір'ячка терасами, — дід Маєр у застебнутій на грудях зеленій накидці з сукна, в старому капелюсі з «щічкою» і Віктор у заляпаному багном пальті з мокрими по лікті рукавами, ранцем на спині й полтавському кашкетикові.

— Моя хата, — гордовито кивнув дід з круглою спиною. Весело підморгнули його карі очі, трохи насмішкувати й взагалі, як українські. Зарожевіли його яскраві, влітку й зимою засмаглі щоки.

Маєр наліг на двері, — вони, наче циркулем, покреслили, ледве не попекли підлогу.

Віктор зайшов до кухні й поставив під піч мокрі калоші, розвісив на стільцеві пальто.

Першим ділом дід Маєр показав Вікторові портрет своєї матері на стіні. Додав, що вона була красунею, але вже не живе. Померла зовсім молодою. Потім повів до спальні, білої кімнатки, голої саклі з синюватими жилами-шпарами, показав «Пассав». Літографія висіла на пустій стіні навпроти залізного ліжка. Під вікном у пустельний закапелок подвір'я, скучало солом'яне крісло.

— Моє місто, — сказав дід Маєр, заглядаючи Вікторові в обличчя. Хлопчик мовчав. Чужими здалися йому брудно-кам'яні незграби-доми, а вулиці — мертвими. Здалося, що попелясті лисиці сутінок нишпорять за пассавськими мурами, за собором серед давно одубілого міста...

Для діда до столу підсунули широке крісло з витертою оксамитовою подушкою на продраному солом'яному дні. Віктор сів обідати на господаревому місці, примостивши на груди запряну ганчірку: серветка.

Дома йому ніколи не кидали в тарілку стільки м'яса, не клали стільки картоплі. І не заливали його тарілки, не жалуючи й скатерті, жирною підливою.

Дід Маєр хвалився своїм умінням куховарити. Говорили про дорожнечу на базарі, про школу. Потім Віктор показував старому свого «Робінзона».

Господар був дуже задоволений візитою хлопчика, але зрадів і її кінцеві. Хотілося вже випроводити гостя і сісти насамоті в натопленій хаті, одягти нічні капці й причепити пенсне на краєчок горбатого носа. І що?.. І взятися до діла, всістися на свій «фотель»... Притисне він гудзика до латаних підштаників, а другою рукою шитиме, звично посіпуючи нитку. Шитиме... А очі потонуть у дірочці гудзика і згодом впливуть на стежці серед альпійських квітчастих луґів, серед Баварії. Маєр любив цю мару. Тільки ніколи про неї не говорив, ніколи на неї не натякав у розмовах з сонгородськими знайомими, під парканами й під вікнами містечкових хат. Тільки з неї і не кепкував старий сонгородський дід з німців.

На кухні Маєр злегка підштовхував Віктора в плече, мов підказуючи, що можна застібнути пальто і по дорозі, на подвір'ї. Глянув, уже забувши про хлопчика, на небо і посміхнувся. Нарешті закрив за вуха, силою притягнені двері. Замкнув.

Зразу за хвірткою і Віктор забув про діда Маєра. — Сонце надворі вже затьмарилося. Захолонули потоки. «Як пізно!» — злякався хлопчик, і йому захотілося на крилах злетіти над багном вулиці — на гору... Проминути б вітряки на толоці!

Недозволене блукання весіннім Сонгородом довелося покутувати: суботу й неділю просидів Віктор у хаті. Як бувало у дошкільні роки — від ранку до вечора заглядання у вікно... Втупиться хлопчик чолом у шибку й спостерігає біложовтий п'ятак розчавленого склом носа, блакитні береги живого озера, — воно рухається, коли шибку міцніше придавити до рами вікна, спостерігає опалові краплі води, що снуються грязькобрунатним краєм даху, а згодом з великим відчаєм відриваються від ринви і розпливаються в чорному полоні дубової діжки. По-старечому сумно хитає головою засохла стеблина на грядці.

В ті часи Вікторові дозволяли побути надворі рівно двадцять хвилин. — Віктор і Льока встигали вибігти в садок, глянути на все просторіші галявини вогкої землі під деревами, чорний ставок весняної води в тонкій рамці білих тіней від берез старої алеї, обдавити навислі над ним снігові береги. Та не встигали набратися води мережані сліди від хлопячих кальош на злегка підсишеному діркуватому снігові, а Віктор і Льока вже в хаті, на своєму звичайному місці перед вікном.

Сашко Гиренко вже місяць ходив босий і кожного ранку вигривався на сонці під своєю білою повіткою... Нарешті страх перед застудою починав здаватися смішним навіть Лисенкам. Дорослі виказували ознаки розгублености, а Віктор смілів: роззувався і, разом з Льокою, вискакував босим на колочче подвір'я, на холоднуватий шпоріш. Літо...

Останні тижні школи здавалися Віті схожими на сон. Школа йому, як осінь, як зима, наче снилася серед літа. Що то за школа, коли вже морем зеленів парк, коли попід клясними вікнами красувалася стіна

бузку та ямину, у палісадникові зацвіли фіолетові й золотаві півники, а з-під старого листа пробилися проліски, фіялки і ряска?!

Пам'ять зі школою пов'язує осінні дні й зимову скруту.

Осінь. По дорозі додому Віктор довго чекає біля лікарні, бо повз собор гнали з рано темніючого степу на Поділ отари овець. — Вулицю загатили й збили пил до неба.

— Аря! Араш! — зрідка покрикували чабани, поправляючи смушкові шапки.

Або: зимові сутінки вечорами і пізні ранки, сяючі на сонці, Вікторові з головою й руками, замети, місяць у морозну ніч... Довкола дому сліди від полозків обручами...

Серед таких картин виглядає і шкільна стіна з вщерть замерзлими вікнами зранку, і вулкан гарячого повітря з відчинених під іній на деревах дверей, і налита сонцем клясна кімната, порожевілі дверцята кахльової печі за таблицюю.

А весною — вздрівалася літня воля. Після школи Вітя міг годинами кататися, зачепившись руками за перехрестя ґратів, на воротах цвинтаря під собором. — Як кожух літньої днини на паркані, висів на залізній брамі... Чоло — між ґратами, а кашкет козирьком назад. Високо, високо над землею... Часом Вітя забувався, наче засипав на помережаному тінню сонці, а потім знову пантував, як над вистеленою камінчиками стежкою походжала згряга голубів. — Голуби прогулювалися по дивно свіжій траві й турботливо аврукали, так смішно, так манірно перебирали ніжками й тордовито поводили голівками.

Інколи до соборної брами непомітно підходив і довго біля Віктора мовчки стояв Миколка Вовченко. — У Сонгороді всі його знали, усі пам'ятали ще його повішеного на пероні батька. — Коли наставали просвіти, переляканий хлопчик переставав ганятися за привидами, переставав тікати від знайомих людей і, відвертаючи голову, перекошуючи плечі, відвертатися від чужих і від рідних. У такі дні Миколка задирав голову й щасливо посміхався до перехожих, годинами розглядав виставові вікна кооперації.

Звичайно він днями блукав містечком, — то вештався біля залізничного депо з рядами паротягів на поржавілих рейках, між кучугурами вугілля в барвистих шапках, то шлявся городами над рікою, байраками, лісами, або — біля маслобойні й кузні на Подолі. Потім у Сонгороді дивувалися, що хлопчик з кам'яним обличчям зник знову. — Після довгих розшуків, вітчим знаходив його на Кавказі, в Москві й привозив додому.

Вікторові кортіло поговорити з Миколкою, розпитатися завіщо його побили в міліції і як це він чіпляється попід вагонами, як це він мандрує від міста до міста. Але Миколка більше мовчав. Інколи він взагалі не впізнавав Віктора. А раз зустрів Віктора з татом — і замахав руками, зморщився по-страдницькому, звернув на травник,

утік. Рівно через тиждень він біля пошти кинувся пересипати у Вікторові кишені пазуху каштанів.

Зразу після закінчення школи — тепер можна було всім казати, що він учень другої класи! — Віктор познайомився з київською дівчиною Оксаною.

Грюкаючи дверима, він гукнув Сашкові: «Я зараз. Тільки роззуюся!» — і наче на коні, влетів до передпокою. «Я... зараз», — думав він, коли мама покликала його до вітальні, де тато раптом підхопив його під руки, підніс під стелю й спустив на підлогу перед молодого жінкою в чорній шапочці на розкішно виложеної руській зачісці.

— Оце наш Вітя, — сказав тато так, наче тільки Віктор належав родині, а родина не була Вітиною.

Хлопчик насупився. Йому хотілося з Сашком на толоку... Насупився й пригладив збите догори волосся долонею. Незнайома жінка взяла його за плече, заохочуючи підійти ближче. Мама наказала чвгнути ногою й поклонитися дамі.

Але хлопчиків не вистачало ні рішучості ні сили... Він знову схопився за голову, мов випадково накоїв чогось злого й дурного.

— В довгі лози... — промимрив він собі під ніс, боячись підвести голову до білявої дівчинки в короткій сукні — виглядали білі штаниці — й гарних капціх на коркових закаблуках. Вона доброзичливо, підбадьорливо посміхнулася до Віті, зовсім непримушено й грайливо обпираючись спиною об його тата. Вікторового тата.

За хвилику, взявшись за руки з Льокою і Віктором, Оксана пішла в садок і на толоку.

Оксані сподобалося село. Тут їй усе незнане, просте й цікаве. Тут їй легко верховодити й вдавати з себе божка... Усі в Сонгороді заповігають її ласки, — від тої хвилини, як ранком вона з Віктором навшпиньки пробиралася грудкуватою стежкою до площі, на вигін, або влягалася на цілий день, дійсно аж до вечора, на простеленім у вишникові, зразу настовбурченим травною, пледі. — Оксана наче боялася простягнути свої лелечі ноги в блідорожевих, построчених зтортками панталюнах і водила пальцями ніг, мов боялася їх приморозити.

Поруч неї всідався Сашко, босонюгий, в своїх незмінних штанях. А Віктор ніяк не міг ні всідіти на траві, ні влєжати. — Любувався її шовковими панталюнами й червоним намистом на худенькій шийці. Йому дуже хотілося розправити дівчинці ноги: адже і в тіні дерева не було холодно! Стояла спека.

До себе на плед Оксана брала Льоку. І цілувала його. Але й Вікторові було добре з нею. Він не помічав різниці літ і не знав, що вилицюватою блдою голівкою блукали вже напівдитячі думки й мрії. Її увага зверталася вже на незнайомий Вікторові бік речей. Оксана вже цілком свідомо слідкувала за манерами повождення знайомих і незнайомих людей, за грою їхніх посмішок і поглядів. Вона вже знала, що її обличчя не було привабливим, а мамина увага до її ди-

тячого туалету й контроль її манер наштовхували дівчинку на думку про надолугу за крейдіяно-біле коротке обличчя й кирпатий носик грушею-дичкою.

Такими барвними ніколи ще не були Вітині ранки! Не бувало такого літа!

— Годинник, давніше тільки коштовна іграшка, став раптом і серед літа річчю зовсім необхідною. Ще в нічній сорочечці, щойно прокинувшись, хлопчик протепом кидався до вітальні глянути на циферблат: чи мала стрілка далеко ще від дев'яти, а велика від дванадцяти. — О дев'ятій Оксана прийде з Нового Пляну, понад городами, понад терником у яру, до Бачманових ґрат бридкі своєю одноманітністю гами.

Тепер Віктор полюбив... з Юрою заходити до Бачманових і в щілинку обережно відкритих дверей до ідальні розглядати кіски з вплетеною в них червоненькою стрічкою, біляву голівку і шийку, покладені на клявіатуру ручки.

Втомлюючись своїм любованням, він забував про свою гризоту, що він, мовляв, порівняно з Оксаною, сонгородський лабур... Часто хлопчик непомітно опинявся на вулицях Києва, а згодом населював тамошній зоологічний садок звірами з розкішних байок Крилова і з байок українського дідуся Глібова.

Завжди після зайнять, а часто й увечорі, Оксана з мамою заходила до Лисенків. За столом Вітя спостерігав, як дівчинка спокійно хлепала молоко й сміливо простягала руку до булки, як вона манірно витирала губи натягнутим на пальчик краєм хустки.

Навіть в Оксанчиному погляді ясно відчувалася назовні зовсім звичайна, а справді таємнича дружба. Зате в ті дні, коли дівчинка чомусь не приходила ґрати, Вітя до пів дня бродив затемненою хатою, пустим садком і журно виглядав на затоплену сонцем толоку. Що можна без Оксани робити цілий день і йому, і Льоці, Юрі, Сашкові?!

Як ніколи дотепер, Віктор, насторожуючись, прислухався до розмов і поведінки дорослих. — Вітине незадоволення рідко набирало ясних і йому самому зрозумілих форм. Рідко воно виливалося в форму образи. Почуття такту не дозволяло хлопчикові й собі вимагати татових обіймів, коли він пестив і цілував Оксанку. Але дивитися на все це було Віті прикро. А вже зовсім тяжко ставало, коли доводилося чути, що тато, хоч і жартома, говорив про ньому в множині, та ще й махаючи, майже зневажливо, рукою. — Тоді Вітине зло розганялося потрапити і в тата, і в Оксану, а врешті... губилося десь між ними.

Віктор хотів бути з Оксаною насамоті! Бо дорослі виставляли його селюком. І бабуся, і мама, і тато, усі... Вітя такий же селюк, як і Сашко! А всі селюки... кострубаті такі...

Часто Вітині муки розливалися потоками сліз. І серед них тонув образ білявої дівчинки киянки з рожевим дрібним намистом на шийці і здивованими, на мить мовчазними, синіми очима.

Сірозеленим екраном жасмину і бузка ходором ходять язики вогнища. Зрослися у плечах кутасті тіні дітей. Схоплюється довга, аж під вишник, Оксанчина рука. І зникає. Пильно приглядається до палаючих хмизинок Вітина голова. Шаріють обличчя. Жмуряться очі.

— Ха-ха-ха, — сміється Оксана й обережно влягається на траву, а потім сміливо розкидає руки. Ожкає від сміху. А Сашко Гиренко згинається над нею і водить просуненою крізь зуби травинкою по її підборіддю і шиї. Дівчинка задоволено сміється. Ха-ха-ха, — дзвенить її сміх під чорною габою саду... і згинає Віктора до полум'я... Ображає, лякає Вітю...

Тільки глибока самота довкола, тільки сміх, знуцання!

У спальні затишно. Поставлена догори розгорнута книжка захищає свічку на нічному столикові. Спущені на відкриті вікна жалюзі ховають від очей ніч. І така мовчазна увага знайомих меблів — мовчазна парада.

«Оксана, Оксана,» — повертається хлопчик на спину і намагається розповісти, що дівчинка з найбільшою охотою бігала від каші, від вогнища в нічний садок з Юрою, з Сашком, а Віктора цілий вечір не помічала. — Світ здався хлопчикові порожнім...

... Хлопчик склипує і мене в руках медальйон на маминих трудях, підважує пальцем золотий ланцюжок.

17

Зранку, наче заповідаючи Вікторові тяжкий рік, сірим містечком пробіг дощик. На оточеній ясенями галявині, як і минулого року, стояли гурти дітей — приставляючи долоні до брови, оглядали хмару над школою. Її, ще зовсім по літньому, взяли з усіх боків припикати соняшні спалахи. Нещодавно страшна, танула вона, розпускалася.

Хлопці були вже в повному зборі. Вмить оточили Віктора: обнюхувалися, як перед герцем...

— Хочеш побачити мавпу? — запитав Жора-Семафор і глянув на Віктора так, що можна було й справді сподіватися приємної новини. Чому б ні, наприклад, не міг до Сонгорода заїхати звіринець або цирк?!

— Звичайно! А ти?! — відповів Вітя, перебираючи в пам'яті давно вже запліснявілі мрії. Кивнув головою.

Тоді Жора подивився на хлопчика з незмінним ранцем за спиною і з заячою душею під білим ковніром і чорною краваткою зовсім дружньо, поблажливо, а потім враз вихопив з кишені й приставив до Вікторowego носа кругле дзеркальце.

Віктор не стримував сміху... Щасливий лемент знявся серед школярської юрби.

Раптом хлопчик помітив, що дзеркальце давно вже лежить у багні. І вибив його з Жориних рук, він, Віктор...

Вітя ще дивився на дзеркальце, як відчув штовхан під ребра. Майже дружній або випробовуючий. Ще мить, другу й третю хлопчикова свідомість раптово загострювалася. Він наче підпускав Жору підійти так близько, що його подих блукав Вікторовими щоками, лоскотав ніс. Наче жартуючи, Жора лякав Віктора — помалу підводив руки до шиї супротивника, кривив обличчя і, вбираючи шию в плечі, наближував його до Вітиного. Нарешті, настає мент: Віктор простягає до Жориного підборіддя складені докупи кулаки і... бачить вже розпластаного ворога серед калюжі. Жора теж здивований. — Підіймається на лікоть, нарочито підкреслюючи своє приниження або переконуючи приголомшених хлопців, що в калюжі лежати не так незручно, як це уявляють собі необізнані...

Через хвилину-дві Віктора вже тягла за руку до школи розлючена руда жінка в чорних черевиках — ступала, як дядько! — у грубошерстій спідниці. Стара і безгруда. З червоним і занадто довгим носом. А на носі ще й здорова бородавка. Глибокі сірі очі. І полисіле над пробором волосся.

Віктор майже в безпам'ятстві... Щоб Софія Олексіївна, як виявилось, його нова вчителька, не чіпала його, боляче вдарив її ботинком по носі й намагався вкусити її за руку.

— Геть ти від мене! — розривався хлопчик. — Я тебе не люблю!!!

Софія Олексіївна — не Ніна Іванівна: голубити хлопчика не збиралася. Під гарячу руку вона б задушила, втопила, забила, одним словом, таке щеня! Та й взагалі вона з дитячих років терпіти не могла «паничиків», «маминих синочків» і панянок, маминих доць. — Любила чуприни рідних їй бідацьких дітей-селюків.

Наступного ранку Віктор до школи не дійшов. — Ступнув з парку на дорогу й обімлів: наче намальовані, стояли перед ним клени, ясени, а в глибині картини красувалися знайомі гуртки дітей і знайомі одинаки на підмуркові... Навіть Софія Олексіївна стояла біля поруччя шкільного рундука... Усе — як напередодні, усе — як учора!

А вчора він повертався з школи... Зранку розквашене, містечко за день пересохло й нагадувало старе глинище... Підіймаючись східцями на ганок, він дарма тужився розплакатися, щоб провиня за побоевище і за шарпаючу душу, гідку сварку з новою вчителькою сама собою роздвоїлася... А тут ще цілковита неминучість куняння над шкільними завданнями... Допитування...

Уночі Віктор добре спав. Звечора тільки прокинувся і почув, що шумить дощ. — Дощ справді линув дивний: косий і настирливий, як після літньої спеки, літній, але вже й межовий. За межею — осінь.

Тато довго спостерігав, як дощ напусками сік короткі козири світла перед вікнами їдальні, а потім вставав ще серед ночі й прикладався чолом до темних шибок, — вдивлявся, вслухався. — Клекотало.

Віктор повернувся і глянув на алею: підійдуть учні, і наче течією,

внесуть його на подвір'я... Бистраям, Жорі й Софії Олексіївні під руки...

Щоб не дертися канавою, він, перебираючи руками колочий дріт, обійшов її понад огорожею. З-за дерева на гребні яру слідкував за алеєю і за шкільним подвір'ям. — Зразу після дзвоника пішов парком... Пішов глибоким листям між стовбурами плечистих дідуганів, бравих дубів і лісової малечі, наче полтавськими, ясними гобленами. Крізь живі вітражі казкового собору хлопчика досягли світляні простріли сонця.

Попід штахетами літнього кіна, повз пусту площадку для оркестри Віктор вийшов на вкриту піском алеєю посеред шахового поля підмальованих крейдою яблунь. Під присадкуватими деревами чорніли кола перекопаної землі й дещо невпадат з ними — звалені на травник — копиці тіней від гілля і листя. Хлопчик глянув: який порядок в оточеному парком яблуневому садкові, який ранок над яблунями і поміж коржами тіней на землі!.. А на душі...

Ніколи було розібратися, що в душі залишилося на місці страху перед хлопцями й вчителькою-потворою, що за течія почуттів зміла й віднесла школу за тридев'ять земель. Не про неї Віктор думав, виходячи з парку на большак, повертаючи з-посеред гори — не до мосту, річки! — до собору. То по черзі, то одноразово з'являлося тільки дві думки: або йти звідси прямо додому, або бігти до мами, в лікарню...

На соборних ґратах висів і пантував голуби Миколка Вовченко. Віктор став поруч. Згодом Миколка посміхнувся до Віктора, — зачаровано, щасливо... Три дні Віктор прогуляв з Миколкою. Блукали над залізницею. Довго розглядали будинок залізничного сторожа на переїзді — ціла стіна його була обкладена дрібно порубаними дровами, а дах обшитий жовтими дошками з дірчастими вирізами по краю, міцний сарайчик і льох під черепицею, кам'яні плити через подвір'я — від хвіртки і від напів на садибі, напів на вулиці викопаного колодязя.

Поруч Миколки, Віктор пережилявся через цементову цямрину й спостерігав своє мініатюрне відображення в воді, вслухався в луну свого голосу.

Нарешті, Микола з огидою плюнув у воду й ліниво пішов на траву. Втомленим було його обличчя і мертвим, порожнім, пласким... Не вабила його ні втікаюча поміж горбами, поміж залізничними посадками колія, ні завмерлий шлях за переїздом — між бур'янами, реп'яховими лісами над ріллею і над проваллям-глинищем, ні сіро-зелене пасмо садів за ярами, плями черепиці над ними і швайка сільської церкви. Віктор глянув на підводу, що загуркотіла об рейки, об поміст на переїзді і збила пил на дорозі, на дядька в брилі, — схилився, покірно піддавався поштохам воза.

Дивно тихо пройшов особовий потяг повз переїзд і хлопців на горбові. — Минаючи вже, зацокав колесами й пустився з гори — в долину Орчика, на мости.

Микола позіхнув і встав. Тоді зразу знявся на ноги й Віктор. І відчув ранець на спині: боліли плечі.

По-осінньому високим і чистим ранком хлопці бігали над Орчиком і довго мандрували лісами заріччя. — Цікаво було з прибережного горба заглядати в воду: на мілині проглядало дно, чорнів серед піску гранітовий одинець, зграями й насамоті крейсував зарібок — срібно-бока мільга, а в мертву глибочінь ями — водяна стіна! — і приглядатися дарма: безодня.

З цього місця Віктор напровесні лобувався щойно скреслою рікою. — Спершу голощик, вкритий місцями то білявою трухлятиною коту, то жовтою нежиттю налою, і покритий снігом лід тріскалися і добу-дві постукували ребро об ребро. А потім лід рухнув. Тільки місцями над берегом заломом ліг під воду. Як озеро, забілів перед мостом натьор — вкриті ще снігом плиниці, шалахма й гранчастий шерешок.

На відході лід красувався на сонці й хлюпався в весняних водах Орчика.

Потім повінь що не день, то гасла, гасла... Звільнювалися від води луки — тут і там виринав трав'яний острів «качок», зачорнів ще мертвий повал під лісом, а над Орчиком — брудний лід на зависі. Нарешті вляглася на звичне місце забока ріки, муром стали над нею старі очерети.

Вдень Віктор легко розганяв думки про таємну втечу з школи.

Раннім ранком хлопці переходили міст і через лопуки, через жаботиння над водою вискакували на вусату стежку понад лісом. З одного боку зеленіли ліси, з другого біліло село на горах за рікою... Ішли аж до крайніх хат над дорогою під гору. Розкидали патиччя з-під ніг, здалеку оглядали старий садок над Орчиком — черешні, яблуні, жерделі, прислухалися до джеркотання сонної птиці в деревах, чичкання чечика в кущах і приглядалися до ніжної хвилі на перлямутрі річки: гличка, може чопик — повітря пили... Раптом над верховіття дерев здіймалася, лякаючи хлопців, сколошкана птиця...

Але по обіді Віктор так хвилювався, що його обличчям збігали цюрки поту, і він поспішав вийти спершу хоч до мосту, а потім — в парк, в засідку над яром, над алеєю.

Три дні Віктор промучився. Коли на третій день театр було відкрито — і дуже просто: після роботи мама зустріла Софію Олексіївну — Віктор не злякався... і не зрадив, звичайно... «Так», — сказав він їй, уникаючи маминого погляду, кивнув головою.

Хлопчик відчув тільки, що серце у нього стало маленьким, а дихання — поверховим, що весь він раптом здрібнів і висох: зараз легко було стерти його на порох. Згодом його захвилювало, що мама тільки замовкла й насупилася, — прохолов, ззимнів її звичайно задьористий погляд. Мовчала й бабуся. Розгублено поглядав на брата Льока.

Тяжко було невмовно і далі ще лишатися насамоті, наче в тіні, наче в темряві... А виходу ніякого не було, навіть дурного або фантастичного... Не видно було кінця...

У дивно заанімілій хаті вже горіла лямпка, коли повернувся з заводу тато, втомлений, проте радісний. Віктор побачив його крізь скляні двері — роздягався біля вішалки...

Мама розповіла йому про театр ще перед обідом. З нього, як луска, обпав настрій і він тяжко сів на канапу біля небувало ще ніколи збудженого Льоки. Думав. Потім покликав до себе Віктора, до речі, зовсім спокійного, навіть млявого, тільки притіченого, і розпитав, що його штовхнуло на такий вчинок, коли у нього з'явилася думка не піти до школи і де та з ким він проблукав ці три дні.

Тато пішов обідати, нічого особливого не сказавши Вікторові. Про школу як і мама, навіть не згадав. Уже всідаючись, глянув на Віту і наказав: «Марш до ліжка!»

Заради компанії, бабуся зразу взяла до спальні й Льоку.

Віті здалося, що то було пізно вночі або на світанку, — до спальні зайшла мама. Згодом — тато.

— Спи, не плач, розбійнику, — сказала вона, а її рука прилягла на мить біля Вітиного вуха, на скроню, на щоку.

Але витримати ніжність у такий час було Вікторові не під силу: хлопчик заголосив, як над мертвим. Тільки цим мертвяком був він сам.

Мама стояла поруч, а тато взяв Віту на руки і говорив, притискаючи сина до грудей, ласкочучи шию і плече бородою: «Ніна Іванівна — твоє щастя. Розумію. Але вчительки можна й не любити... І не треба її любити! Та треба вчитись!!! А хлопці... пішов такий час... А в мене на роботі? З ким я працюю? Та ми ледве не б'ємося!.. Знаєш, голубчику, ми засиділися тут... Ми поїдемо назад до Полтави. Але...»

Наступного ранку вітач повернувся до школи і тихенько сів за свою парту поруч Галинки.

Цілий день Софія Олексіївна майже не помічала Віктора, а все ж хлопчикові вчулося, наче вчителька обережно приглядалася до нього з деякою симпатією чи, може, визнанням. Та ще мовчки прослухавши його читання, похвалила: «О, то ти справді читаєш! Не бекаєш. Дуже добре!»

Миколку Вовченка хлопчик довго не зустрічав. Уперше побачив його біля пошти: стояв, обпершись плечима об чавуновий паркан і спостерігав, як, збиваючи пил стіною, з дороги від переїзду, з економії завертали на большак брудні валки кацапів-заробітчан на легеньких ходках з плетеними з хмизу мілкими скринями. — Буряки копали.

Такі смішні — біляві дячки з цапними бородами, в личаках. Дядьки розганяли переляканих конячок і скакали, покрикуючи, й собі на свої торохтьолки-возики до своїх родин. Обабіч здивованої повинню галасливої чужини, пливли назустріч степові й сніговим, здавалося, змарам тисячі звішених з воза ніг і личаків парами, в ніч... На со-

борних вікнах в'язалися останні жмути багряного, рожевого і жовтого проміння. Кружляючи над дубами, покрякували ворони.

Вікторові жаль було цих кацапів-бідолах. Разом з тим і жаліти було їх ніяк: такі вони чужі... — Хіба то вози, оті тарантаси плоскодонки й іграшкові колеса?! А оті заводні косаті дядюшки!

У дощ бабуся зустрічала Віктора в передпокої і допомагала роздягнутися — знімала з плечей ранець і захльопане по пояс пальто. А Дунька на кухні стягувала з нього чоботи, ставила їх під припічок. І наливала Вікторові миску гарячої води, подавала мило.

В цілому ж остання Вікторова осінь у Сонгороді вдалася гарною: обов'язкова кількість дощів зібралася в два три потопи, зате решта днів нагадувала літо, тільки, по золотому, — срібне.

Жовті, рожеві й червоні дні хололи й вицвітали поволі, — аж до заморозків, до снігу.

Тільки одного разу у грудні хлопчикова душа затряслася й обімліла: Віктор стояв на майдані неподалеку собора й чекав, чи брила важезних хмар, що виповнили мілкеньке небо й погасили довкола рештки сонця, зчешуть з лиця землі принишклу чорноту парку, чи звалять у базарне багно або й покотять горою до річки золоте церковних бань з хрестами і насиплють під осоками й дубами гору цегли та скла.

А вночі ліг, і зразу твердо-натвердо, сніг.

Восени Віктор вперше ходив з татом на зайців.

З дому вийшли пізно. В садкові й на толоці вже попросихали стежки, а над цвинтарем — бур'яни. Уже зайвим здавалося Віті пальто. Коли спускалися Подолом до лісу, гігантський осокір на горбові розколов вулицю надвое і вона пішла до річки рогачем. Лапасте сонце вже розпустилося понад сподівану межу і точилося у захваті селянськими садибами й садами. Очі самі собою заплющувалися — ніяк було глянути на підпалену з обох кінців ріку. Ліс в алеях і над лужками чисто попідбирав тіні. Тільки луна далеких і спокійних хмар ледь помітно розбавляла сонце галявини.

Лойд біг селом, помітно поглядаючи на господаря: не забігав наперед надто далеко. А в лісі повівся він зразу інакше — чудово розуміючи заміри мисливців, тут діяв він самостійно, на власний розсуд і в цілковитій згоді з своїми непомильними інстинктами.

Над прижовклыми луками в поржавілій рамі з брунатного дубняка стояв гурт мисливців. Палили. Назустріч новакам вибіг Лесик, мов для обіймів розставляючи руки. Радісно закричав Бочка Меду. Задоволено посміхався Сергій Олексієвич, — рушниця на таких сажневих плечах здавалася іграшковою, дитячою. Потім подав Віті руку обперезаний широким патронташем сивий лісничий Мельник і кивнув головою відомий сонгородський мисливець і дивак Федір Сидорович. Суха замислена постать нагадувала його ж власну одностоволю: вузеньку і легку, наче саморобну.

Віктор добре пам'ятав, як Федір Сидорович приходив до них, як він соромився свого обличчя в червоних пухирях, як зиркав на людей і знову жмурился свої глибочезні й вузькі очі під тонким римським носом. Тато влаштував його в економію табельником. А рік тому він, чоловік уже підстаркуватий, і одружився: узяв собі вдову з хатою на Подолі й шістьма сиротами. Загально відомо було, що ранками, перед роботою, він аж до заморозків купався в Орчиківі, а вечорами допізна підпасав корову за рікою, на узліссях.

Через пущі й молодняк, через луки й галявини пішли рідкою лінією, врозбрід. Тато з Віктором над правим краєм. Найближчий суцїда — Бочка Меду з Лесиком.

Вікторові довго здавалося, що зайці цього ранку поховалися або повтікали з лісу, що постріляти так і не вдасться. Але раптом — почалося. — Вистрелив напевне Сергій Олексїевич, не може бути, щоб Мельник. Зразу за ним Бочка Меду... Тато весело посміхався і не здіймав з плеча рушницї, коли вгледїв, що Лойд жене сірого далі... на них. І вистрелив нашвидку, просто в куці.

Збуджений, розпалений Вітя підскочив до зайця першим і відігнав пса. Проте побоявся зачепити мертвого пальцем... Треба було перебороти в собі низку найгостріших почувань. — Зайка лежав з розбитим писком, мертвим ротом, костяними очима... Ріденька кров на шиї...

Підійшов тато й підняв мертвого на задні лапи. Любувався забитим. Прибіг Лесик. Надійшов Бочка Меду.

Кожен з мисливців повертався додому переобтяжений. Тато під вечір застрелив ще одного зайця, зовсім молодого.

Пізно вночі — тато на кухні здіймав з зайця шкірку — Віктор відніс половину здобичі Сашкові, Гиренкам.

В пам'яті про останню зиму Віктора в Сонгороді залишився іній серед різдвяних алей у паркові... Та ще несусвітня, приречена на загибель, на смерть краса царства сніжинок на всіх просторах, в усіх тайниках землі. Вікторові здавалося, що на сонці горять алябастрові колони й гранчасті візерунки прикрас не для байдужих людей створених будов. А потім зразу: алея до школи... напровесні. Вода попід ринвами будинків, парування землі у затишкові соняшних закомірків і навіть пагінки квітів понад хатами, немїчні сніги. — Рештки зими...

В обїд напередодні Рїздва Віктор повернувся додому. — Сказав, що Софія Олексїївна відправила його зі школи, хоч насправді він зовсім здоровий.

— Я не хочу до ліжка! — заявив він мамі, після того, як вона, обшкрїбши ножем свої руки від тіста, заглянула хлопчиківі в горло.

— Чому не полежати в теплому? Через годину я тебе розбуджу...

Проснувся Віктор серед темені, вночі. Дня як не бувало: щільно

завішені вікна й пустота серед хати, на місці Льокиного ліжка... Як давно колись над Льокою, перед Віктором стояв тато з ляпкою в руці. Поруч — мама і Леонид Васильович. Вікторові хотілося поплакати, але Леонид Васильович сказав: «Відкрий рота, голубчику! От... так! Дуже добре!» І натиснув язика ложечкою.

Холодно було, а Леонид Васильович наказав лягти на живіт і здрав Вітину сорочку на плечі.

— О, ох-ох! — закричав хлопчик від болю. Розплакався.

— Оце й усе, — сказав лікар, виймаючи голку з спини. — На війні й не таке буває...

Мама натягла на хлопчикові плечі ковдру. А Вітя, ображений на свого давнього приятеля і на цілий світ, плакав, відвернувшись до стіни. — Не слухав байок про війну, про руки і ноги, про голови...

Разом зі слізьми пройшла й образа на доктора.

— Так ти на мене сердишся? — запитав Леонид Васильович хворого. — Не хочеш, щоб я тебе лікував?!

— Хочу, — відповів хлопчик, на хвилику повертаючись на спину. Глянув на свого приятеля й додав: «Уже не серджусь...»

І, заставлене татовою рукою, било в очі світло ляпки. Вітя звично зігнувся й відвернувся до килима на стіні. Мамині руки натягли ковдру йому аж на шию, на голову, — як хлопчикові й хотілося. Потім Віті здалося, наче він став важкою-важкою краплею, наче боком він зачепився за ставок густої рідини — і раптом він взагалі й назавжди зник.

Шкарлятина обминула в домі тільки Дуньку й маму.

Минуло кілька днів і Льокине ліжко опинилося на старому місці серед спальні. Нерідко Леонид Васильович приходив або приїжджав до Льоки навіть уночі — хвороба довго виявлялася в загрозливих, небезпечних формах. Вдень, коли поблизу не було ні мами, ні бабусі, ні Дуньки, Віктор вставав на своєму ліжку на ноги, щоб заглянути до брата. Але Льока — спав, спав...

Згодом тяжко захворів на шкарлятину тато.

Тепер стурбований Леонид Васильович і вдень і вночі шмигав повз хлопців до великої спальні. — Хвороба була надзвичайно бурхливою. Підупадало серце і часто місця для надій зовсім не залишалося. Мама кілька тижнів не відходила від хворого. А в ті хвилини, що тато залишався насамоті, до маминої спальні прислухався Віктор. І коли чув татів голос — «Ліна! Ліно!» — вискакував до їдальні й гукав маму.

.....

Опівночі після завального снігопаду мама вискочила на толоку: у тата — криза, злягла бабуся, ледве боролася з недугою Дунька... Світилися, поблискували таємничі сніги, плямисті над садом і хатами.

Намагалася підбігти, злетіти над білою ковбанею. Грузла по пояс в переметах.

На майдані перед собором — вгледіла Леонида Васильовича: пото-

пав серед свіжого снігу, видно, зупинявся відсапнути й знову проби-
вався далі, далі.

— Ангеліно! — гукнув здалеку. Махнув над головою палицею: зу-
пинитися, чекати. — Криза?! Я до вас, я ж знаю... Не плачте, серце!..

Удвох легше було воювати, ледве не весело: по черзі й разом груз-
ли в кучугури снігу — то струнка постать у петербурзькому кара-
кулі, то підбита ведмедем шуба доктора з пишною вусатою вилогою
на грудях. Леонид Васильович дихав тяжко й зупинявся витерти чоло
під смушевою шапкою, спітнілий ніс і чоки.

На світанку Леонид Васильович сказав мамі: «Повірте старому док-
торові, — ми по той бік гори. Криза й небезпека майже що позад
нас... А бабуся — теж герой: легка форма. Як у Віктора». — І зразу
одягся. На Подолі за школою від шкарлятини помирала самотня ба-
буся. — Мусив піти до неї, глянути.

— Заспокойтесь і трохи засніть, — сказав на прощання. Наказав,
власне.

Бабуся хворобу «перележала». Відверталася від вікон, від світла,
закривала очі й цілими днями лежала зовсім мовчки. Часом тільки
ворушилася, намагалася встати. А зупинена мамою, казала: «Жага.
Дай, будь ласка, чаю».

Поволі дім від хвороби вичухувався. — Найбільшим героєм був
Віктор. А найтяжче діло йшло у тата. Він пів зими пролежав у ліж-
кові... До нього в спальню на цілий день являлися хлопці. Льока по
обіді й спав у «гостях». Віктор читав з татом, але за всяку ціну пи-
санням і арифметикою намагався зайнятися з мамою, якщо не з ба-
бусею: так виходило, поперше, швидше, — видно було кінець, а, по-
друге, взагалі спокійніше. Тато думав, що вирахунки й задачі для
Віктора такий же дріб'язок, як для нього самого. Він, і це було до-
садно, дивувався не тому, що хлопчик уже міг вирахувати, а тому,
що він не розумів це! — Цілковита протилежність до бабусі.

Або тато садив Вітю за столик писати, а сам проглядав газету і
навіть сміявся над оповіданнями Чехова. Тоді як мама в такий час не
зводила з нього очей, а бабуся, слідом за Вітиним пером, проводила
носом кожну риску й обводила носом кожну літеру.

Зате Вікторові найдужче хотілося доброго борщу і найдужче рвав-
ся він з хати — надвір, у садок. Хлопчик норотив нишком вийти з сон-
ної спальні, залишити Льоку з татом, а самому полюбуватися зимо-
вим вечором у вікні. — Сонце, як червонобоке яблуко, а полум'я над
білим вигоном — гілка барвного листя. — Таке червонаве й золоте
листя він бачив зимою в лубових коробах з яблуками.

Напровесні збруднілі сніги нагадували купи брудної білизни або
повалені на землю намети.

Лаштунки у хаті оновилися ще швидше, ніж надворі: уперше
після хвороби почалапав сніговою жижею до школи — збираючись на

небо, сонце припікало по-літньому і мружило хлопчикові очі — Віктор. До полтавської лікарні — поїхав і не повернувся! — ліг тато...

Тижні після шкарлятини вдалися неждано гарними. Такою злютованою стала родина! Таким затишним натоплений дім!

Нерозлучно зажили дорослі й діти. І настрої збирався зацвісти...

Після довгих розмов у вечірніх сутінках, засипали Льока й Віктор. А тато й мама ще не могли закрити очей. «На закуску» тато розповідав анекдоту і, відмахуючись руками, довго реготався. Мама, сама сміючись, вставала його трохи заспокоїти і цілувала чоловіка в губи. — Спи.

Перший ранок у школі здався Віті дивним: усе в класній кімнаті було наче заново пофарбованим: добре знайомим і чужим, старим і новим. Софія Олексіївна зустріла Віктора стримано, проте мило: углядівши його за партою, вчителька підійшла й спитала з великою серйозністю, чи всі вдома вже здорові, чи він, Віктор, уже такий же міцний, як перше. Віктор, чого досі не траплялося, заглянув їй в очі з вдячністю й довір'ям.

— Уже всі почувують себе добре. У тата трохи болить серце.

Згодом усе увійшло в свою колію — і в школі, і дома.

Дядько Пилип привіз Вікторові подарунок: клітку й пару кроленят. — Завелось власне господарство. Хлопчик подбав навіть про його поширення: до чорненького й рябого прикупив ще двойко червонооких пушинок. — Відомий у Сонгороді кролівник, аптекар, не захотів з Віктором говорити — причинив і замкнув двері перед хлопчиковим носом. Розшуканий серед кам'яних бараків австріяка мовчки показав свій товар покупцеві, але... Віті бракувало п'ятдесяти копійок... Тоді баба Гиренчика порадила хлопчикові сходити на Поділ, де розпродувала свої останні бебехи родина засланого вже давно на Соловки сонгородського протодиякона...

Віктор впізнав це подвір'я з гіркою над Орчиком... До нього з хати вибіг розхристаний, по-дорослому розхристаний і по-дорослому замислений підліток. Показав білих кроленят у сінях.

— Бери, забирай! — сказав господар, хоч покупецві бракувало все ще того полтинника. — Нас завтра вже тут не буде...

Віктор посадив кроленят у картуза... І біг на узвіз. Але перед очима у нього стояв протодияконів хлопчик біля хвіртки. Паркана Бома... Вчувалися слова: «... Забирай! Нас завтра... не буде!»

Віктор зупинився обдумати, чи не випустити кроленят в яр...

Дома проте було не до кроликів і не до Вікторових переживань: тато телефонував з Полтави, що йому вдалося дістати чудесну кімнату на другому поверсі, з спільною для кількох мешкань кухнею, що мама мусить до нього негайно приїхати й привезти з собою трохи речей, головне — ліжко.

До мами не можна було підступити. Слідом за Віктором, з'явився в хаті кучер Леонида Васильовича й вніс до фаєтона розібране татове

ліжку, важезного куфера і навіть матрац... Віктор дрижав від збуження і переляку. Червоний, одначе, як у воді, стояв посеред спустілої спальні Льока.

На суботу й неділю приїжджав додому тато. — Був на цукроварні. Але крім того — віддав на Попівку Розу, подарував Сергієві Олексієвичу Лойда, за п'ятнадцять карбованців продав старому Маєрові Джека... З татом поїхали до Полтави скрині, чемодани, столовий і писемний столи, стільці...

Тяжко забути, як, припнутий до дροжки, намагався вислизнути з нашійника Лойд. Віктор і Льока вибігли через садок до толоки й спостерігали з гребня над канавою... востаннє дивилися на свого пса — біг собі за Сергієм Олексієвичем на шнурові, не пручався...

Але серед тижня хлопці збігали до Маєра: плакали... Прив'язаний біля повітки, Джек вмить обцілував Льоку й уткнувся мордою Віті в ноги... Додому вже дуже хотів. А розчарований і зраджений, гавкав і вив жалібно на всю вулицю, на всю гору.

Віктор був ладен навіки залишитися жити в Сонгороді. — Так боліла душа, що від ранку до ночі в домі одні речі пакувалися на Полтаву, а інші щодня пускалися на вітер — розпродувалися і роздавалися сусідам. Не було з ким і навіть де читати, рахувати й писати вечами: несподівано хлопчик дуже відчув прив'язаність до скучного будня, до самозрозумілого й цілковито необхідного порядку. Зовсім не радувала Вітю можливість досхочу набігатися на подвір'ї і в садкові. Йому боляче стало дивитися на хати над вигоном, на парк, сараї, город. Таким помолоділим й ошатним здавався тепер майдан обабіч більшака, а жовтуваті плити пішоходу між церквою і дзвіницею і сірі фронтом перед собором — шматали серце: втрачений скарб...

Але п'ятниця — Віктор не підозрівав, що це його останній день у сонгородській школі! — улегшила прощання з містечком. Перед потягом, у неділю ввечері, він уже не думав про Сонгород, хоч не рвався й до Полтави. Заплакав тільки — і дуже гірко — сідаючи з татом у потяг. Здалося, що це він на пів року прощається з матою і братом, що пів віку мине, доки він дочекається їхнього приїзду до Полтави. І бабусі, звичайно. Сумно було також, що Дунька, уже як у гості, заїде до них у Полтаву, а потім подасться у невідомі світи, напевне назавжди.

У п'ятницю після школи, підбіг Василь Бистрай — тільки нашвидку зштовхнути Віктора з ганку. — Сашко Бистрай і Жора-Семафор чекали на побратима вже посеред обсаженого ясенями двору.

Але Віктор почекав на Василя і, точно розрахувавши, спокійно підпустив його до себе, а потім зробив стрімкий випад і штовхнув напасника в плечі. Василь обемберився, задравши ноги, на сходи, ударився головою об школу, а Віктор кинувся на клейку стежку між присадкуватими і наче головатими маслинами. Запам'яталися Віті ганцюристі вогники у Василевих очах, а потім — невдалий стрибок з садка

на горбкові на брук. По вуха в калові й воді — як він злякався було за своє життя! — Віктор пролетів через шлях попід самими мордами битюгів. — Думку бо про порятунок на одній з гарб хлопець негайно відкинув, як ризиковану. — Вискочив на трикутній город між лікарнею і посадками над залізницею. Ледве встиг він проскочити дорогу возам напереріз, як перша підвода добрим підтюпцем відрізала погону від утікача, а наступні здіймаючи страшенний гуркіт, дружно підтримали її: не пустили. . . Лишилося пролізти крізь дротяну огорожу — і Віктор на пахнучому карболкою подвір'ї лікарні.

Тут Вікторові доводилося вже відсиджуватися й годинами тинятися лісом за бараками й трупаркою, а вечорами, часом під набридливо одноманітним дощем, крастися понад городами додому, восени й весною безнастанно шубовхаючи в бездонні калюжі і хапаючись руками за хисткі тини, за мокрі паркани.

У п'ятницю Віктор, брудний, мокрий і заплаканий, не чекав вечора, — подався до лікарєвого будинка, застукав дверима. . .

— Що з тобою, дитино?! — перелякалася докторова дружина. — Леониде! . .

Через годину Леонид Васильович відвіз Віктора додому й востаннє посидів у сонгородській хаті Лисенків. — з Льокою, Віктором, бабусею і мамою.

Тато прийхав з Полтави пізно, але Віктор його дочекався і після вечері — про нічну годину в домі наче забули — сказав батькові, дуже стримано й дуже сумно, що він, Вітя, уже не плаче за Сонгородом, що він радо поїде вже до Полтави. — Хотів ще додати — назавжди, але в останню мить це слово випустив, обійшов, щоб випадково не пустити сльозу.

18

Учора в цю пору Віктор лягав спати вдома. . . Бабуся прийшла посидіти у нього на ліжкові — принесла скибку бісквіту на тарілочки. — Під ранок хлопчика турбувала гостробока крихотнява на простирадлові й подушці. Сьогодні, ще кілька годин тому, був він у Сонгороді, вдома. . . Навіть на станції вже Вікторовим настроєм раптом починала рябіти кострубата течія спротиву — спротиву цілому бігові подій. Можливим ввижалося, що ось-ось все на світі зміниться, проясниться — він повернеться з двірця додому й побіжить до баби Гиренчихи розповідати про дивну напасть на нього, про халепу. . .

У потягові Вітин настрої змінився докорінно. Він не згадував більше, як Розу тягли за ланцюг з-під ганку, як вона впиралася й гарчала, а потім не хотіла підняти голови до господаря, не хотіла на прощання глянути й на Віктора. У потязі хлопчик довго стояв поруч тата й дивився у вікно. Над колією в траві стояла вода, попадалися весінні калюжі на сутлинках, на шляхах. —

— Не сила мені вже в Сонгороді жити, — сказав тато. — Нерви не витримують. Горять... І такий щасливий я, що ти вже хлопчик великий, що ми вдвох їдемо...

Раптом Віктор відчув крила за плечима. А Сонгород замріяв під ними вдалині: проколота собором купа сірих хат на горі, над рікою, і листи парків, як на столі, полів, лісів і сіл...

Море стало Вікторові ось поки — по коліна, по кісточки!

У Полтаві Вікторові довелося довго чекати тата на пустому пероні: треба було одержати багаж. Потім довго їхали мостом і наче дамбою між озерами.

— Повінь, — сказав тато.

А центр міста Віктор впізнав: парк перед музеєм, далі — кам'яну, дивно голу вулицю й готель на розі.

Кам'яне місто вночі... Незнайомий — ранком виявилось: світло-жовтий, з панським бальконом у центрі — дім, зелені списи брами і в проміжках муру. Кам'яні сходи з високим поруччям і переділений на нерівні частини аркою — широка із звичайною, вузька з паркетовою підлогою — загадковий у сутінках коридор. Незнайомий запах. Нарешті нові для Віктора двері. — Високі й розлогі, — біле чудо...

Хлопчик стояв непорушно: перед ним засвітилася пофарбована в ніжні тони незнайома кімната — геометрія її безсумнівно ускладнена — з грандіозним венеційським вікном. Заплигали від щастя знайомі, ні, рідні речі: затанцював старий любий стіл, і під нього підсунуті стільці, заблистіло недбало поставлене ліжко татове. — Шворкою притягнута до нього електрична лампочка. Друга таким же чином до писемного стола біля батареї парового опалення. Від занадто розкішної люстри серед пустої кімнати поховалися за ліжко чемодани. Зовсім як у Сонгороді, на покритих плахтою французьких сундуках красувалося вже дзеркало: туалет...

У ліжкові хлопчик тулився до тата, мов пробував зіпхнути його з місця. — Приємно було відчутти теплоту татового тіла, татову волохату руку у себе на грудях, татові ноги.

— Спи, спи, клопичу! — заспокоював хлопчика батько і міцніше стискав колінами холодні Вікторові ноги. — Спи, спи, моя собако! — мимрив собі під ніс тато, поправляючи синові подушку.

Не повертаючи голови, Віктор ще намагався відкрити очі й пригадати, куди це він потрапив, де це він опинився. Твердо знав він тільки, що біля нього — тато. Його тато!

Ніч.

Ранком Віктор зліз на стілець і глянув у вікно: над пішоходом у глибину подвір'я стояв жовтий флігель під зеленим дахом, над ним чорніла стародавня корона вікового каштана-дубовижі. Але все це, видно, разом з дзвіницями й вежами довколишнього міста творило тільки хвильки живої і мертвої каламуті на дні проясненого ранком

неба. — Сонце ганялося за останніми хмарками мороку на видноколі: на мить воно мерхнуло, щоб зразу ж засвітити особливо щедро. Здавалося, — рахує пелюстки більшого за всесвіт соняшника.

Потім Віктор і тато зійшли знайомими з вечора сходами на подвір'я перед флігелем, пішли вулицею до школи. Блудити було ніяк. До неї пройти можна було навіть через увінчаний каштаном сад.

Досконало, майже як куля, кругла і сива вчителька — у неї на віки-вічні стиснуті панські губи — могла прийняти Віктора за доброго заводіяку, навіть забіяку... На самому початкові другої години в міській школі... Віктор зштовхнув зі своєї, а потім звалив на парту сусіднього ряду і едарив кулаком, зовсім по сонгородському, Василька. З-за неї повискакували налякані дівчатка...

На нього й на Василька щось довго кричала вчителька. Повсідалися на свої місця учні. А Віктор ще не думав над самою подією і її можливими наслідками. Він не боявся тепер нікого на світі. Його вразив здогад, що і в місті зустрінуться ще всякі хлопці й будуть напевне дикі побовища. Ну, а також бентежив милий посміх товариша по парті... На рідкість гарний пустунчик, мамин синочок у голубій льолі — у нього рожеві щоки й губи бантиком, старанно зачісане біляве волосся, ніжні ручки в ледь помітних атраментових плямах — сміявся, навіть вириваючись від куди вищого й міцнішого ворога... Злякався тільки, як Віктор ударив його в живіт коліном, як підбігла рятувати його розгнівана вчителька.

Дивно, але Васильок, так усі звали хлопчика, на перерві не відійшов від Віктора ні на крок, — показав новакові шкільну залю, у якій, взявшись за руки, танцювали колом і співали веснянки дівчата, вистелене сірим каменем подвір'я, садок з квітником, розповів, що він мешкає поруч школи, за парканом, що він одинак, що у нього немає товариша навіть, що тато купує йому багато книжок.

— О, то ти мій сусіда! Ото твій каштан? Я тобі покажу відбиті знизу дошки паркана!.. На сніданок ти бігатимеш додому!..

Після школи до Віктора підбігла голубоока дівчинка Зіна. — Запспадливий ротик. Густе ластовиння на ніжних щоках. Важкі каштанові кіски на плечах.

— Вікторе. — сказала вона, — ти добре сьогодні віддубасив Василька!.. Він підставив чорнильницю не тобі вперше... Думає, що то весело!.. Добре, що штани не забруднив. Василько задавака, бо в нього папа архітектор!

Згодом додала:

— А де ти живеш? Я — під горою: один квартал так і один, довгий, так, а тоді збігти з гори... прямо в мій двір. Від вулиці у нас такий рундук червоний, але ми ходимо через бічні двері. Хочеш сьогодні до нас піти?! Я живу з мамою. У мене дуже хороша мама. У нас три шафи книг. — Від тата залишилися. Він помер минулого літа від жаби. Жаба...

— Жаба?! — жажнувся Віктор. — Не можна було жаби відрізати?!

... Я з мамою про все говорю. Тато послав мене до української школи, хоч моя мама росіянка. Вдома я говорю по-російському, а на подвір'ї з усіма і в школі — по-українському. А мама не вмє по-українському! Тато перед смертю сказав, щоб я була україною. Ти говориш тільки по-українському?! А у нас книги все російські... Одна полицка українських... Ти побудеш у нас трішечки! Ідем!!!

І Зіна взяла Віктора за руку.

Тато був здивований, коли застав у Віктора в гостях дуже цікаву дівчинку. — Розглядали розкопані у Зіниній шафі книги.

Того ж вечора тато написав листа до Сонгорода: в Полтаві все гаразд. Віктор, першим ділом, вчинив у школі бешкет, але вийшов з води сухим, і цього ж дня вже потоваришував зі своїм супротивником, подруге, він уже встиг упокорити серце маленької полтавки Зіни. — А в дописці ще додав: після школи Віктор провів Зіну додому, пообідав у неї, а потім Зіна, щоб молодий чоловік не блудив, привела його, і ми компанією, втрьох, ходили до цукерні.

Дні в Полтаві минали швидше, ніж Вітя сподівався.

Після школи хлопчик заносив ранець додому, брав листи й поспішав до тата — іти до ресторанчика в підвалі на обід. Свіжим було враження від півкола сходів і скляних дверей міського будинка, завжди пустуючого мармуру під білим поруччям з полірованого каменю, від широкого коридора повз залі, кімнати і дерев'яні простінки з рядом ґратованих віконечок, від повернутої до татового стола обличчям контори. Прощаючись до вечора, Вітя цілував тата в щоку й біг, щасливий, самим центром міста додому і, розклавши свої книжки й зошити на обідньому столі, готував лекції. Перед вечором за ним завжди заходив Васильок: гукав у вікно, а потім уже здійснювався сходами. — Віктор хапав ключа й летів коридором відімкнути приятеліві двері.

З Зіною Вітя ходив до міської альтанки за собором — повинь все дужче заливала долину Ворскла... Чорнів серед сяючої на сонці води ліс. Обставляною деревами дамбою здавалася залізниця на Сонгород. Рябіла хвиля на ярмарковій площі між містом і монастирською горою. Потопали прибережні посадки, кущі.

Тяжко було налюбуватися велетенським вікном... Щоранку пів неба в ньому, дахи, дерева...

З татом ходив Віктор до діда Дусі й баби Віри Романівни. — Довго вечеряли й пили чай. Засиділися допізна. Баба Віра бавилася з хлопчиком, як з дитинкою. Якщо Вітя встигав руку вихопити, вона, виходило, біла долонею себе по нозі й реготалася тоді ще гучніше. Дід Дуся повторював: «От тепер ми заживемо!» — і нахилився до Віктора, зачіпав його плече носом, обличчям.

Вітя радів зустрічі з старими, бігав з Дезею по кімнатах. І — міцно тиснув лису голову до своїх грудей: обіймав діда за шию.

Через два-три тижні до Полтави переїхала вся родина. Ніч або дві ще ночувала у Лисенків і Дунька.

Тато не дозволив хлопчиків залишитися вдома й поїхати до ранкового потяга зустрічати сонгородців. На великій перерві Віктор встиг через садок проскочити додому. — На пішоході біля флігеля стояв гурт знайомих меблів. На сходах дядьки вовтузилися з маминою шафою — боком вносили її до коридору. Бабуся на кухні годувала Льюку, — Вітя ледве не звалив його на землю разом з стільцем. Серед кімнати тато рихтував ліжка і — хлопчик ледве стримав сльози — майже що не помітив Віктора: нерозлучний приятель і друг не поміжнувся до нього, не глянув, не повернувся... А мама нашвидку обняла його і поцілувала в скроню і в краєчок губ.

Дунька притиснула Віктора собі до ніг. Але не було вже часу, і хлопчик, як шалений, вискочив геть, до школи.

Під вечір за Віктором і Льюкою зайшов Васильок. У піджачкові з плетеним ковніром він здавався зовсім кругленьким. Круглий і рожевенький. У мешканні вже царював урочистий порядок: поставлені боком одна до одної, шафи творили наче дві спальні, а друга половина кімнати — усе разом: ідальню, вітальню і татів «кабінет». Родинне майно майже повністю вляглося і в міській кімнаті. Тільки вільного місця залишилося обмаль — трохи перед канапою, трохи між столом і вікном... Жодного натяку на Сонгород — простір в хаті й далі поза домом!

Разом з родиною, приїхали з Сонгороду й останні новини.

Віктора вразила вістка про арешт старого різника Коломійця. У нього давно вже забрали дім, обставлене кам'яними сараями подвір'я, сад. — Хлопчик іще пам'ятав, що садом тим літнім — здавалося також: райським — походили пави. Густі тіні, гаряче сонце і пави... Притоломшив — розстріл горбатого крамаря Гаврюшки. Доки жінка виїздила звільнення каліки — його розстріляли... Напередодні!..

Коли Льюка, слідом за братом, рипнув дверима й опинився у напівтемному й обставленому сусідськими шафами коридорі, — побачив Віктора в сльозах, у горі... Стільки Віктор пам'ятав себе, стільки пам'ятав і Гаврюшку та його пропахлу милом, одеколоном, пудрою, цукерками, печивом і всякою всячиною жерстяну будку, крамничку саме посеред пилу і посеред багна сонгородського базару на толоці... Угледівши Віктора, Гаврюшка вибігав на вулицю й махав рукою: «Повертай но сюди, козаче!» — Любив поговорити й пригостити раковими шийками в білих папірцях з червоними або цитриневими шкірками — золоті й зелені скибочки, а на дорогу давав жменю монпасье. Жменю Віті і жменю — Льюці...

Горб у нього був на всю спину. Голова кучерява, до синявого глянцево виголене обличчя і кошлаті руки — усе звичайної дорослої людини. А тулуб — дитячий. До половини поринав у халяхах звичайних чобіт...

Довелося назавжди розпрощатися з Дунькою. Хлопці пішли за нею аж на Київську станцію. Власне, за Корпусним парком Дунька відправила дітей додому, попрощалася, але... вони, Вітя у своєму чор-

ному пальті з короткуватими вже рукавами, а Льока — в картатенькому, з нашивними кишеньками (і теж малуватому вже), маршували за нею невідступно далі, хоч і потайки. Ішли незнайомим містом — схожою на площу вулицею і понад каштановою алеєю між дорогами-близнюками. Дивувалися, що через пішоходи, брук і посадку пройшла коса гілка залізничної колії — за глухий паркан, як башта високої фабрики. Але боялися хлопці тільки одного — щоб не зникла з очей біла Дуньчина хустка.

Дунька не встигла відійти від каси на середину станційної залі, а хлопці стояли вже перед нею. — Тільки сумні, не веселі...

Через місяць, святковим ранком у травні Віктор неждано вже опинився у сонгородському полоні. Ще раз — чи востаннє?! — по горло стала йому повільно почуттів і згадок про перших у житті друзів і ворогів, про розгорнуті в степу і на горі, над рікою, убогі вулички старого містечка довкола золотих бань білого собору.

Ранком Віктор побіг до міста за булкою до чаю — і повернувся додому вскруть... захеканий, в сльозах...

Коли він вийшов з пекарні, через місто гнали скотину. «На м'ясокомбінат», — відповів на Вікторове запитання незнайомий чоловік. Хлопчик повернувся вже йти додому — череда була без кінця і краю — коли вгледів Машку: тяжко тупала понад пішоходом... Такі знайомі сірі, дуже наче короткі ноги, сама міцна і черевата. Тільки звичайно спокійні очі були тепер збуджені, налякані.

— Маша! Маша! — безстрашно кинувся до неї Віктор і розірвав булку на шматки.

Корова зупинилася й жувала хліб. Здалося, — впізнавала Віктора...

Тут знову підбіг погонич, високий дядько в сорочці й смушевій шапці, — закричав і цьвочнув батогом по спинах, по ребрах...

Віктор не помічав, як він перебігав вулиці. Чітко пам'ятав тільки, що він зіскакував з пішохода на брук, щоб швидше обминати неквапливих людей. Треба було якнайшвидше сказати татові... Вікторові вже ввижалося, що тато, навіть не дослухавши його, вже вилітає з дому, з подвір'я і мчить, наче толокою, через Полтаву рятувати життя корови Машки.

... Для цілковитого заспокоєння тато взяв Віктора за руку, і вони разом зайшли до бухгалтера різниць. Жив він за банком, над парком... Виявилось, що Машку можна віддати в підміський радгосп, що навіть думати немає про що: у понеділок зранку справа буде поладнана. Зразу ж, як тільки бухгалтер прийде на роботу.

Проте цього дня Сонгород ще раз навстіж відчинив двері хлопчкової душі: ціле передбіддя на Віктора й тата в полтавській хаті Лисенків чекала... Ніна Іванівна!.. Збоку здалося, що Віктор смувався ввіпхнути дорогу гостю в вікно, а вчителька не боронилася — тільки обіймала свого учня. Цілувала в голову. Казала: «Мій! мій!..»

Більше нічого у неї не виходило.

Ніна Іванівна приїжджала до своєї мами на Сонгородщину. А постійно жила тепер зі своїм чоловіком, щойно звільненим з Соловків, біля Архангельська. Над Білим морем. В Росії. — Вчителювала.

Перед вечором Віктор і тато відвезли її на станцію. На пероні Вітя подарував їй коробок цукерок на дорогу. — З золотим вензелем на червоному, як кров, оксамиті.

Помалу, помалу рушали вагони на Харків, а далі й на Росію... Западаливо посипалися сльози з-під чорних брів, з під чорних вій Ніни Іванівни. А потяг швидко став цільним і Віті здалося, що багато рук і багато голів зібралось в одному вікні: вимахували хусточками, вглядалися в рідних...

Додому пішли глиняними вуличками й провулками. Довго збиралися на круту гору, до альтанки. Говорили про Ніну Іванівну й власну родину, про Полтаву й Україну.

Тато задихався. Часто зупинявся перепочити й глянути на ранкову наче долину заріччя.

На увінчаному білою альтанкою шпилі над безмежними просторами Віктор і батько простояли довго. — Обнявшись, спостерігали, як мерхли долини, як бузком зацвіло небо. Тільки на підміських висотах ще багрянів у хлібах трояндний вогонь сонця.

